IRENAEUS' GESCHRIFT „TEN BEWIJZE DER APOSTOLISCHE PREDIKING". ::

L. TH. WIETEN.

Ἦσαν δὲ Ἕλληνες λέγοντες· θέλομεν τὸν Ἰησοῦν ἰδεῖν (Joh. 12[20, 21]).

Θεμέλιον γὰρ ἄλλον οὐδεὶς δύναται θεῖναι παρὰ τὸν κείμενον, ὅς ἐστιν Ἰησοῦς Χριστός. Εἰ δέ τις ἐποικοδομεῖ ἐπὶ τὸν θεμέλιον χρυσίον, ἀργύριον, λίθους τιμίους, ξύλα, χόρτον, καλάμην, ἑκάστου τὸ ἔργον φανερὸν γενήσεται, ἡ γὰρ ἡμέρα δηλώσει (I Cor. 3[11—13a]).

Irenaeus' geschrift „Ten bewijze der apostolische prediking".

Irenaeus' geschrift „Ten bewijze der apostolische prediking".

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD

VAN

Doctor in de Godgeleerdheid

AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE UTRECHT,

OP GEZAG VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS

DR. JAN DE VRIES,

Hoogleeraar in de Faculteit der Wis- en Natuurkunde,

VOLGENS BESLUIT VAN DEN SENAAT DER UNIVERSITEIT

TEGEN DE BEDENKINGEN VAN

DE FACULTEIT DER GODGELEERDHEID

TE VERDEDIGEN

op Dinsdag 29 Juni 1909, des namiddags te 4 uur,

DOOR

LUCAS THOMAS WIETEN

geboren te Makkum.

P. DEN BOER

SENATUS VETERANORUM TYPOGRAPHUS ET LIBRORUM EDITOR

UTRECHT — 1909.

Aan mijne Ouders.

Naar oud gebruik verschijnt dit proefschrift niet zonder „een woord vooraf". Gaarne grijp ik de gelegenheid aan, openlijk mijne erkentelijkheid uit te spreken voor hetgeen mijne leermeesters aan de Academie tot mijne vorming hebben bijgedragen.

Van U, Hooggeleerde HOUTSMA, *Hoogleeraar in de Literarische Faculteit, propaedeutisch onderricht te hebben ontvangen, is mij eene eer. Daarvoor zeg ik U dank.*

U, Hooggeleerde Heeren Professoren in de Theologische Faculteit, weet ik mij ten zeerste verplicht. Gij, Hooggeleerde VALETON, *hebt mij ingeleid in het Oude Testament en doen beseffen de waardij van het profetisch getuigenis. Uwe colleges, die mij in dit studieboek een levensboek deden vinden, zal ik nimmer vergeten.*

Hooggeleerde VAN VEEN! *Gij hebt mij den weg gewezen in de rijke geschiedenis der Christelijke Kerk, opdat wij, uit haar verleden haar heden begrijpend, voor haar toekomst zouden arbeiden.*

Uwe lessen, Hooggeleerde VISSCHER *hebben ten opzichte van het godsdienstig en zedelijk leven, dat gevonden wordt vóor en buiten het Christendom, eene belangstelling opgewekt, die niet zal teloor gaan.*

Dankbaar vermeld ik Uwen naam, Hooggeleerde VAN LEEUWEN, *die als Promotor mij met zoo groote welwillendheid zijt tegemoetgekomen en door menigen wenk*

hebt vergoed, wat ik bij de bewerking van mijn proefschrift aan voorlichting en leiding moest missen, doordat het vorige jaar mijn leermeester in de nieuw-testamentische vakken en de oudchristelijke letterkunde, prof. BALJON, *werd weggenomen. Zij het mij vergund te dezer plaats nog een woord van oprechte waardeering aan Zijne nagedachtenis te wijden.*

Van Uwe colleges, Hooggeleerde CANNEGIETER, *neem ik de herinnering mede aan den grooten ernst, waarmede Gij ons voorsteldet de pogingen het christelijk geloofsbewustzijn in woord te brengen.*

Hooggeleerde DAUBANTON, *een voorrecht is het mij ook U te mogen noemen onder degenen, aan wie ik mij veel verschuldigd acht. Mede onder Uwe leiding gevormd tot de praktijk der Evangeliebediening in onze Ned. Herv. Kerk, zeg ik U dank voor het van U genoten onderricht, dat een blijvenden indruk nagelaten heeft.*

Zegene God U allen tot heil van Kerk en Theologie.

Aan het einde mijner academische studiën een broedergroet aan hen onder mijne studiegenooten, die den vriendenkring van E. A. B. nog gedachtig zijn.

INHOUD.

LIJST DER VOORNAAMSTE AANGEHAALDE WERKEN.

A. *Algemeene* geraadpleegde werken:

BARDENHEWER = O. Bardenhewer, Geschichte der altkirchlichen Litteratur (1902 sq).

EHRHARD = A. Ehrhard, Die altchristliche Litteratur (1900).

HARNACK D. G.[1] en Gr.[4] = A. Harnack, Lehrbuch der Dogmengeschichte I[1], 1886, en idem, (Grundriss der) Dogmengeschichte[4], 1905.

Harnack I 1, II 1, 2 = idem, Geschichte der altchristlichen Litteratur bis Eusebius, I Die Ueberlieferung und der Bestand (1893), II Die Chronologie (dl. 1 1897, dl. 2 1904).

Harnack, Mission = idem, Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten[2], 2 Tl., 1906.

KUNZE II = J. Kunze, De historiae gnosticismi fontibus novae quaestiones criticae, 1894.

Kunze III = idem, Glaubensregel, H. Schrift und Taufbekenntniss, 1899.

Kunze IV = idem, Die Übergabe der Evangelien beim Taufunterricht, 1909.

LEIPOLDT G. K. = J. Leipoldt, Geschichte des n. t. Kanons, 2 Tl., 1907 en 1908.

NEUMANN = K. J. Neumann, Der Römische Staat und die Allgemeine Kirche I, 1890.

SACHSSE = E. Sachsse, Evangelische Katechetik, 1897.

A. SEEBERG I = A. Seeberg, Der Katechismus der Urchristenheit, 1903.

A. Seeberg II = idem, Das Evangelium Christi, 1905.

A. Seeberg III = idem, Die beiden Wege und das Aposteldekret, 1906.

A. Seeberg IV = idem, Die Didache des Judentums und der Urchristenheit, 1908.

R. SEEBERG. D. G. en R. G. = R. Seeberg, Lehrbuch der Dogmengeschichte I[2] 1907, en idem, Aus Religion und Geschichte I (1906), II (1908).

ZAHN III, IV, VI = Th. Zahn, Forschungen zur Geschichte des n. t. Kanons und der altkirchlichen Litteratur (1888, 1891, 1900).

Zahn, G. K. en Gr.[1] = idem, Geschichte des Neutestamentlichen Kanons, 2 Tl., 1888—1892, en Grundriss der Geschichte des n. t. Kanons[1], 1901.

Zahn, Skizzen = idem, Skizzen aus dem Leben der alten Kirche [2], 1898.
v. ZEZSCHWITZ = C. A. G. von Zezschwitz, System der christlich kirchlichen Katechetik [1] 1863 sqq.

B. Over *Irenaeus* zijn vergeleken:

BÖHRINGER = F. Böhringer, Die Kirche Christi und ihre Zeugen I² S. 271—612, 1871.
KLEBBA = E. Klebba, Die Anthropologie des H. Irenaeus, 1894.
H. KOCH. Z. N. T. W. 1908, S. 35—47: die Sündenvergebung bei Irenaeus.
KUNZE I = J. Kunze, Die Gotteslehre des Irenaeus, 1891.
MONTET = E. Montet, La légende d'Irénée et l'introduction du Christianisme à Lyon, 1880.
STIEREN = A. Stieren, Irenaei Opera, tom. 2. Leipzig 1853.

Bij de grieksche fragmenten is achter Stieren's cijfer in parenthesi gezet dat van Harvey's editie (Cambridge 1857). Syrische en armenische fragmenten ontleende ik aan de latijnsche vertaling bij J. B. Pitra, Analecta Sacra II (1884) en IV (1883, Parijs).

Sinds 1907 verschijnen afleveringen eener nieuwe uitgave, bezorgd door Mannucci. Jülicher oordeelde in de Theol. Lit. Ztg, dat zij voor de theologische wetenschap geene aanwinst is. Eene uitgave met fransche vertaling wordt voorbereid door H. Hemmer en P. Lejay, Textes et Documents pour l'étude historique du Christianisme. Voorts zij nu reeds eraan herinnerd, dat op eenige fragmenten na, dit werk slechts in eene latijnsche vertaling („adversus haereses") ons bewaard gebleven is, die waarschijnlijk uit de vierde eeuw dagteekent, vergl. R. JORDAN, Das Alter und die Herkunft der lt. Übersetzung des Hauptwerkes des Irenaeus, 1908.

WERNER = J. Werner, Der Paulinismus des Irenaeus (T. und U.) 1889.
TH. ZAHN. P. R. E.³ IX 401—411 (1901) en Marcellus van Ancyra (1867) S. 235—244.
ZIEGLER = H. Ziegler, Irenaeus, der Bischof von Lyon, 1871.

C. Over *de Epideixis* in 't bijzonder de bijdragen van:

F. CONYBEARE (Expositor 1907 Volumen IV 35—44).
C. F. M. DEELEMAN (Geloof en Vrijheid 1908 blz. 553—577).
A. DEGERT (Bulletin de littérature ecclésiastique 1907 p. 57—76).
P. DREWS (Z. N. T. W. '07 S. 226—234).
J. RENDEL HARRIS (Expositor 1907 vol. III 246—258).
J. KUNZE (Theol. Lit. Blatt 1907 no. 3).

STELLINGEN.

I.

De Epideixis bewijst meer vóór dan tegen de meening, dat de vorming van den N. T.-ischen canon teruggaat tot achter de „apostolische vaders”.

II.

Irenaeus heeft eene mondelinge overlevering gekend, afkomstig uit de apostolische missie.

III.

Irenaeus heeft aan den decaloog geen plaats ingeruimd in de catechese.

IV.

Aannemelijk is, wat Sellin (Festschrift-Nöldeke S. 715) zegt: „Das Ephod ist der Lendenschurz, in dem der Priester sich Gott naht.”

V.

Volgens Richteren 11 : 35 v.v. heeft Jefta zijne dochter ten brandoffer geofferd.

VI.

In de Israelitisch-joodsche geschiedenis is geen koning aan te wijzen, op wien Psalm 45 toepasselijk is.

VII.

Deuterojesaja heeft bij den עֶבֶד־יהוה noch aan Jechonja noch aan een nakomeling van Jechonja gedacht. (Vergl. E. Sellin, Studien I 230—287, 1901.)

VIII.

Jesaja 58—66 verplaatst ons in Palestina kort na den terugkeer onder Sesbazzar.

IX.

De authenticiteit der Elihuredenen (Job 32—37) is zeer wel te handhaven.

X.

Terecht zegt F. Barth (Hauptprobleme des Lebens Jesu[3] 1907, S. 245): „Der Messiasgedanke ist für Jesus nicht von zentraler Bedeutung gewesen".

XI.

In de aanspraak tot Jezus zijn ῥαββί en κύριε niet synoniem. (Tegen Schürer G. V. I. II[3] 317, 1898.)

XII.

De naam υἱὸς θεοῦ, volgens de evangeliën door Jezus' tijdgenooten Hem gegeven, onderstelt niet de parthenogenesis.

XIII.

Volgens het N. T. ontvangen apostelen en Christenen niet-apostelen in gelijke mate πνεῦμα ἅγιον.

XIV.

Met het oog op eene uitspraak als van Serapion „ἡμεῖς καὶ Πέτρον καὶ τοὺς ἄλλους ἀποστόλους ἀποδεχόμεθα ὡς Χριστόν, τὰ δὲ ὀνόματι αὐτῶν ψευδεπίγραφα ὡς ἔμπειροι παραιτούμεθα, γινώσκοντες ὅτι τὰ τοιαῦτα οὐ παρελάβομεν" (Eus. h. e. VI 12[3]) is het niet aan te nemen, dat de toenmalige Christenheid „pia fraus" geoorloofd geacht heeft.

XV.

De leer aangaande den thesaurus operum supererogationis gaat uit van de onderstelling, dat de mensch zich jegens God kan verdienstelijk maken.

XVI.

De Nederlandsche Geloofsbelijdenis maakt in art. 3 onderscheid tusschen Bijbel en Gods Woord.

XVII.

De oplegging aan de Ned. Herv. Kerk van de organisatie van 1816 door Willem I moet niet verklaard worden uit 's Konings persoonlijk-autocratische neigingen.

XVIII.

Het verlies van den Kerkelijken Staat heeft de geestelijke macht van den Paus niet verminderd.

XIX.

Gotama Buddha is een historisch persoon.

XX.

De religio objectiva brengt niet noodzakelijk met zich mede het bestaan van een afzonderlijken priesterstand.

XXI.

Het deïsme is een overwonnen standpunt.

XXII.

De noodleugen is ongeoorloofd.

INLEIDING.

Het geschrift, dat in deze verhandeling onze aandacht zal vragen, was tot voor kort niet anders dan bij name bekend uit een bericht van *Eusebius Pamfili.* Deze besluit de over het vijfde boek zijner kerkgeschiedenis [1]) verspreide mededeelingen omtrent Irenaeus aldus:

᾽Αλλὰ γὰρ πρὸς τοῖς ἀποδοθεῖσιν Εἰρηναίου συγγράμμασιν καὶ ταῖς ἐπιστολαῖς φέρεταί τις αὐτοῦ πρὸς Ἕλληνας λόγος συντομώτατος καὶ τὰ μάλιστα ἀναγκαιότατος, Περὶ ἐπιστήμης ἐπιγεγραμμένος, καί ἄλλος ὃν ἀνατέθεικεν ἀδελφῷ Μαρκιανῷ τοὔνομα Εἰς ἐπίδειξιν τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος, καὶ βιβλίον τι Διαλέξιων διαφόρων ἐν ᾧ τῆς πρὸς Ἑβραίους ᾽επιστολῆς καὶ τῆς λεγομένης Σολόμωνος Σοφίας μνημονεύει, ῥητά τινα ἐξ αὐτῶν παραθέμενος. Καὶ τὰ μὲν εἰς ἡμετέραν ἐλθόντα γνῶσιν τῶν Εἰρηναίου ταῦτα (V 29).

Eusebius somt hier dus nog drie werken op van den Lyonschen bisschop: een geschriftje over (de) wetenschap, de onderhavige Epideixis [2]) en een preekenbundeltje.

1) Ik gebruikte de uitgave van Lämmer, hier en daar echter vergeleken met die van Mommsen-Schwartz; bij hen is het c. 26.

2) Zoo noem ik dit geschrift voortaan gemakshalve; de titel zal wel zijn: Eis epideixin, waarover later.

In 392 schreef *Hieronymus* in zijn de viris illustribus grootendeels eenvoudig over, wat Eusebius in zijne bovengenoemde geschiedschrijving had medegedeeld omtrent de oudchristelijke letterkunde. Het gedeelte, dat in c. 35 — dit behandelt Irenaeus — evenwijdig loopt aan Euseb.V 29, luidt als volgt: [1])

Scripsit... et contra gentes volumen breve et de disciplina aliud et ad Marcianum fratrem de apostolica praedicatione et librum variorum tractatuum.

Blijkbaar las Hieronymus met enkele Eusebiushandschriften εἰς voor τὰ μάλιστα en maakte daar εἷς uit, zoodat er vier titels ontstonden uit drie.

Nog in anderen vorm bleef Eusebius' werk bewaard voor het latijnsche Westen: *Tyrannius Rufinus* van Aquileja vervaardigde tusschen 402 en 407, dus kort na Hieronymus' geschrift, eene overzetting in het latijn. En ook thans ging het niet zonder misvattingen toe; hij vertaalde Eusebius V 29: [2])

Extat autem adhuc Irenaei, praeter eos quos supra enumeravimus libellos, etiam aliud volumen egregium adversus gentes, quod de disciplina adtitulavit, ad Marcianum quendam scribens; sed et dialogi de diversis, in quibus testimonia de epistula ad Hebraeos ponit plurima et de Sapientia quae dicitur Salomonis. Haec sunt quae ad nostram notitiam etiam de Irenaei opusculis pervenerunt. Het καὶ ἄλλος na ἐπιγεγραμμένος is dus wat teruggespron-

---

1) Editie Herding S. 30. Vergl. O. Bardenhewer, I S. 1 ff.. Montet p. 79 volgt stilzwijgend de lezing van Hieronymus.

2) Editie Mommsen-Schwartz I 498f.

gen en terechtgekomen na πρὸς Ἕλληνας. Zoo zijn hier uit de drie twee titels geworden, in strijd met alle handschriften van het grieksche origineel en de spoedig ontstane syrische vertaling.

Hieronymus en Rufinus hebben — dat behoeft geen betoog — deze werken van Irenaeus nimmer onder de oogen gehad, en in het Westen is er ook over de Epideixis niet meer gesproken. 1) Evenmin weten wij van eéne aanhaling in het grieksche Oosten. Geen fragment van Irenaeus, bij deze oude schrijvers bewaard, wordt aangehaald als uit de Epideixis afkomstig; evenmin kan eenig nameloos gebleven fragment vereenzelvigd worden met een gedeelte der thans bekend geworden Epideixis. Zoo kon men zelfs naar den inhoud van dit geschrift niet dan gissen. Gewoonlijk dacht men aan eene verdediging der christelijke leer tegenover hare bestrijding door de gnostieken. 2)

Dr. Ter-Mekerttschian 3) te Etschmiadsin echter deed onder de armenische handschriften, te Eriwan bewaard,

---

1) Vergl. Harnack, I 272: „Von den Schriften (des Ir.) scheint ihm (Hier.), wenn überhaupt etwas, nur das antignostische Hauptwerk bekannt gewesen zu sein.” Gregorius I van Rome (ibidem 225) schreef: gesta vel scripta beati Irenaei iam diu est, quod sollicito quaesivimus, sed hactenus ex eis inveniri aliquid non valuit. Agobard van Lyon (ibidem 229) († 840) citeert Irenaeus niet meer uit de lat. vertaling van adv. haer., doch uit Rufinus' Eusebiusvertaling!

2) B.v. Bardenhewer I 506.

3) Het volgende is ontleend aan het voorwoord der dadelijk te noemen uitgave. Wordt voortaan „Harnack” geciteerd zonder nadere aanwijzing, dan is diens „Nachwort mit Anmerkungen” in deze uitgave bedoeld.

December 1904 eene belangrijke ontdekking: hij vond een boek, dat onder den titel: „Irenaeus' bewijs voor de apostolische prediking" eerst het 4e en 5e boek van zijn hoofdwerk bevat met een onderschrift: „Irenaeus' vijf deelen ontmaskering en weerlegging der ten onrechte dusgenaamde Gnosis" en dan, met herhaling van den evengenoemden titel, de Epideixis zelve. Dit gedeelte gaf hij in 1907 met Dr. Ter-Minassiantz in armenischen tekst en duitsche vertaling uit in Harnack-Schmidt, Texte und Untersuchungen XXXI, 1; tevens voegde Harnack er eene narede en eenige opmerkingen aan toe. Zoo is dus de Epideixis ook toegankelijk geworden voor wie, als schrijver dezes, het Armenisch niet machtig zijn. [1])

Het *handschrift* eindigt met een onderschrift:

„Eere zij der allerheiligste Drieëenheid en eéne Godheid, Vader, Zoon en den allergenadigsten heiligen Geest, in eeuwigheid, Amen!

Aan den godgevalligen en driemaal zaligen heer aartsbisschop Johannes, die dit boek ontvangt, den broeder van den heiligen koning, wilt in den Heer gedenken! en aan den schrijver, mij arme!"

Deze Johannes heet ook wel Rabbun en was de jongste broeder van koning Hetum van Cilicië (1226—1270); in 1259 werd hij bisschop, later aartsbisschop en stierf in 1289. Het handschrift is dus uit zijn lateren tijd, want Johannes heet reeds aartsbisschop en koning Hetum heet de heilige, d. w. z. deze was waarschijnlijk reeds gestorven.

---

1) Eene tweede uitgave der vertaling verscheen in den zomer van 1908.

Wanneer ontstond de *armenische vertaling* zelve? Stefanus filosofus Siuniensis (8ste eeuw) gebruikte haar; Irenaeus zelf wordt omstreeks 650 bij de Armeniërs genoemd, in eenen brief aan keizer Constans II, bij den gelijktijdigen geschiedschrijver Sebeos bewaard gebleven [1]); aanhalingen uit zijne werken komen voor bij den catholicus Sahak III (678—703), die als vertaler zeer geroemd wordt. Eene vertaling van Irenaeus' werken in de tweede helft der zevende eeuw past ook geheel (volgens Dr. Ter-Mekerttschian) bij de vragen, toentertijd aan de orde in de armenische kerk.

Het *origineel* zal blijkens den vreemden tekst en de uitlegging van Genesis I : 1 in c. 43 wel niet syrisch geweest zijn; de uitgevers willen echter voorloopig nog niet beslissen. Dat in c. 65 de nauwkeurige aanhaling van Zch. 9^{9} niets voor of tegen een Syrisch origineel zegt, zal ons later blijken. Dat de schrijfwijze van den naam Maleachi (adv. haer. IV 17^{5} 20^{2}) evenmin een zeker argument is, zeggen de uitgevers zelf; en zoo kan het ook zijn met den naam Elisabeth (IV 7^{1}). Verder weten wij juist door aanhalingen in het syrisch van eene capittelindeeling van het hoofdwerk, [2]) die aan de pasgevonden armenische vertaling echter vreemd [3]) is. Is nu het hoofdwerk uit het Grieksch vertaald, dan is dit ook waarschijnlijk voor de Epideixis. Conybeare [4]) bevond haar

1) Harnack II 1, 324.

2) Harnack I 285 (onder 5 en 15), 286 (onder 16); vergl. S. 274 (Procopius van Gaza).

3) Zeitschr. für neutest. Wissenschaft 1906, S. 191.

4) Expositor 1907, vol. IV p. 44.

inderdaad geheel vrij van Syrismen en stelt haar reeds omstreeks 450. In de vijfde eeuw werd er veel uit 't Grieksch in 't Armenisch overgebracht. [1])

Wij stellen ons voor eerst eene vertaling te bieden der Epideixis en daarna tot eene bespreking van dit geschrift over te gaan. Wij beginnen met eene voorloopige beschouwing der Epideixis in haar geheel: de herkomst, de uitwendige gesteldheid en de literarische betrekking vragen achtereenvolgens onze aandacht.

Een tweede hoofdstuk behandelt de onderdeelen der Epideixis, en wel eerst het kerygma en dan de testimonia.

Vervolgens trachten wij eenige kenmerkende trekken van den godsdienstigen gedachtengang, die aan de Epideixis ten grondslag ligt, te onderscheiden.

In het slothoofdstuk eindelijk wordt naar aanleiding van de aldus verzamelde gegevens gewezen op de beteekenis der Epideixis voor de kennis van het Christendom der tweede eeuw.

---

1) Dr. Finck in Geschichte der Christl. Lit. d. Orients 1908, S. 84.

VERTALING.

---

fol. 222r.

Ten [1]) bewijze der apostolische prediking.

I. Daar ik, waarde MARCIANUS, mij van uwe begeerte tot een godvruchtigen wandel overtuigd heb — en deze alleen leidt den mensch ten eeuwigen leven — deel ik niet slechts in uwe vreugde, doch bid tevens, dat gij door onverzwakt vasthouden aan den geloove Gode, uwen Schepper, welbehagelijk zijt. Konden wij maar, steeds samen, elkander van dienst zijn en het tijdelijk leven vergemakkelijken door het te vullen met gedurig bespreken van nuttige dingen!

Nu wij echter voor het heden lichamelijk van elkander gescheiden zijn, willen wij niet nalaten schriftelijk een weinig — naar vermogen [2]) — met U te spreken en kortelijk de waarheid zooals zij gepredikt wordt, [3])

---

1) Deze wijze van den titel weer te geven wordt gerechtvaardigd in § 2. De verbinding apostolica praedicatio komt in adv. haer. niet voor, wel apostolica traditio en ecclesiae of veritatis praedicatio.

2) Vergl. adv. haer. I praef. 2, 3: *καθὼς δύναμις ἡμῖν... συντόμως... κατὰ τὴν ἡμετέραν μετριότητα. Ἐπὶ πολὺ καρποφορήσεις τὰ δι' ὀλίγων ὑφ' ἡμῶν εἰρημένα*; III 12^9: breviter et compendiose.

3) Hier en c. 98 *τὸ κήρυγμα τῆς ἀληθείας*; in adv. haer. b.v. I 10^2: *το κ'' τῆς α'' πανταχῇ φαίνει*, in Germanie's gemeenten en Iberië en Gallië enz..

uiteen te zetten, om uw geloof te bevestigen. Een belangrijk schrijven ter herinnering zenden wij u hiermede, opdat gij — zij 't ook door weinig [1]) — veel bereikt
222v. en in dit kort bestek [1]) alle leden van het samenstel der waarheid [2]) herkennen moogt, alsook de bewijzen voor de goddelijke dingen beknoptelijk [1]) te weten komt. Op deze wijze namelijk zal het ook uwe (eind)verlossing (ἀπολύτρωσις) bevorderen (καρποφορεῖν), en
Titus 2⁸. gij zult alle verkeerd-geloovigen *beschamen* en ieder die
1 Tim. 6¹⁴. van goeden wille is *zonder tegenspraak voor ons gezond en zuiver woord* winnen. Eén weg toch is er, open voor allen die hem zien, die van hemelsch licht beschenen wordt; talrijk daarentegen [3]) en duister en verward zijn de gangen der blinden; en gene leidt den mensch naar het Hemelrijk door hem met God te vereenigen, maar deze voeren ten doode af, daar zij den mensch van God scheiden. [4]) Derhalve moet gij, met allen die op eigen heil bedacht zijn, [5]) tot den einde toe in een vasten en zekeren geloofswandel volharden, opdat men niet door nalatigheid het spoor kwijt geraakt, [3]) in stoffelijke be-

---

1) Zie blz. 7 noot 2.

2) Adv. haer. I 8¹ 9⁴ τὰ μέλη en τὸ σωμάτιον τῆς ἀληθείας; II 27¹ veritatis corpus (v.l. a veritate corpus).

3) V 20¹,² caeci alteram et alteram ambulare exorbitantes viam; et propter hoc inconsonanter et inconsequenter dispersa sunt vestigia doctrinae ipsorum; eorum autem, qui ab ecclesia sunt, semita circumiens mundum universum; ... apud quam (ecclesiam) una et eadem salutis via...; omnes haeretici varie et multiformiter.. facientes iter.

4) V 27²: κοινωνία δὲ Θεοῦ ζωὴ καὶ φῶς... χωρισμὸς δὲ Θεοῦ θάνατος κ. τ. λ.

5) III 17⁴: Unde oportebit et te et omnes... qui solliciti sunt pro sua salute... non sponte succumbere.

geerten blijve steken, of ook, op dwaalwegen gekomen, den rechten weg verlieze.

II. Daar nu de mensch een uit ziel en lichaam saâmgesteld wezen [1]) is, is het voor hem noodig en behoorlijk door deze beiden te bestaan; en daar uit deze beiden
223r. overtredingen voortkomen, is ook reinheid van lichaam een voorbehoedmiddel om zich van alle schandelijke dingen en verkeerde werken te onthouden, gelijk de reinheid der ziel om het geloof aan God ongerept te bewaren zonder eenig toe- of af-doen. [2]) Want triest en treurig wordt de vroomheid door bezoedeling en verontreiniging des lichaams, en gebroken wordt zij en bevlekt en zij verliest hare gaafheid, wanneer de leugen de ziel binnentreedt; schoonheid en mate blijven haar daarentegen behouden, wanneer in den geest de waarheid en in het lichaam de reinheid stand houdt. Want waartoe dient het, de woorden der waarheid te weten, het lichaam echter te verontreinigen en de werken der boosheid te volbrengen? of anderzijds: wat baat zou eigenlijk lichamelijke reinheid ooit kunnen geven zonder waarheid in de ziel? Immers sàmen verheugen zij zich en tegàder spannen zij zich in, den mensch Gode voor te stellen. [3]) En daarom zegt

---

1) II 13^{3}: homines compositi natura, et ex corpore et anima subsistentes; III 22^{1}: nos autem quoniam corpus.. sumus et anima, omnis quicunque confitebitur; IV praef. 4: Homo est autem temperatio animae et carnis; V 8^{2}: substantia nostra, id est animae et carnis adunatio; V 20^{1}: salus totius hominis, id est animae et corporis.

2) IV 33^{8}: neque addimentum (*προστίθημι*) neque ablationem (*ἀφαιρέω*) recipiens. Vergl. I $10^{2\ \text{fin.}}$: *οὔτε . . . ἐπλεόνασεν, οὔτε ἠλαττόνησε.*

3) III 18^{7}: *Θεῷ παραστῆσαι τὸν ἄνθρωπον.*

Ps. 1^{1}. de Heilige Geest door David: „*Zalig de man, die niet wandelde in den raad der goddeloozen*" — dit is de gezindheid der volken die God niet kennen. [1]) Want deze *goddeloozen* zijn het, die den waarachtigen God niet
Exodus 3^{14}. aanbidden. En daarom zegt het Woord tot Mozes: „*Ik ben die is.*" [2]) Die den waarachtigen God niet aanbidden, zijn dus de goddeloozen. — *noch op den weg der zondaars stond*" — en de *zondaars* zijn zij, die God
223v. wel kennen, doch zijn gebod(en?) niet houden, Hem dus versmaden en verachten. — „*noch op den zetel der slechtaards zat*" — en *slechtaards* zijn degenen, die niet alleen zichzelve, doch ook de anderen met hunne verkeerde en verwrongene leer verderven, want het gestoelte is zinnebeeld van eene inrichting voor onderwijs. Zoo nml. zijn alle ketters: zij zitten *op den zetel der slechtaards* en verderven wie het gif hunner leer in zich opnemen. [3])

III. Opdat nu ons iets dergelijks niet overkome, moeten wij het geloof als een onverwrikbaren regel behouden en Gods geboden nakomen, geloovig en godvruchtig, daar Hij Heer — en hem liefhebbend, daar Hij Vader is. [4]) Maar het

---

1) Quinta en Sexta vertalen inderdaad: *ἀλλότριοι.* Eens voor al zij opgemerkt, dat Irenaeus het O. T. citeert naar den text van LXX AQ$\aleph^{a, c}$, tenzij uitdrukkelijk anders vermeld wordt. Vergl. II $14^{2, 4, 7, 8}$ III 6^{3}: gentes verum Deum nesciunt.

2) III 6^{2}: Nemo... Deus nominatur.. nisi qui et Moysi dixit: *Ego sum, qui sum;* maar de LXX heeft: *ἐγώ εἰμι ὁ ὤν.*

3) III 17^{4}: interficiunt eos, qui... affectionis eorum in se attrahunt venenum.

4) *ὁ κανὼν τῆς πίστεως* (ook c. 6) komt in adv. haer. niet voor; doch zie b.v. I 22^{1}: Quum teneamus autem nos regulam veritatis; en II 28^{1}: habentes itaque regulam, ipsam veritatem. Vergl. verder IV 16^{5}:

Jes. 7^9. handelen komt voort uit het gelooven, want Jesaja zegt: *„Indien gij niet gelooft, zult gij niet inzien"*; en het geloof is te danken aan de waarheid, want het geloof berust op dingen die waarachtig bestaan, opdat wij aan de ware werkelijkheid gelooven zouden [1]) en, eens geloovig geworden aan de ware werkelijkheid, op haar blijven vertrouwen. Is nu het geloof de blijvende steun [2]) onzer verlossing, zoo moeten wij er op staan het wèl te oefenen, opdat wij het rechte inzicht in de dingen ver-
224r. krijgen. Het geloof nu dat dit bij ons bewerkt, leert ons — gelijk de presbyteri, de leerlingen der apostelen, ons hebben overgeleverd — voor alles te gedenken, hoe wij den doop ter zondenvergeving ontvingen in den naam van God, den Vader, en van Jezus Christus den vleeschgeworden, gestorven en opgestanen Zoon Gods, en in Gods Heiligen Geest; [3]) en dat deze doop het eeuwige leven verzegelt en de wedergeboorte tot God is, [4]) opdat wij niet kinderen der sterfelijke menschen, doch van den eeuwigen en

---

filios plus timere oportet quam servos et maiorem dilectionem habere in patrem ... homo revereatur et timeat et diligat Dominum.

1) II 10^2: Het verwerpen van den Deus Creator is infidelitas, quoniam quidem his quae sunt (τὰ ὄντα), non credunt, in id quod non est deciderunt.

2) συνέκτικος vertaalt Conybeare p. 42, wiens verbeteringen voortaan in den tekst door C. worden aangeduid.

3) V 11^1: na 1 Cor. 6^{11} te hebben weergegeven vervolgt Irenaeus: manifestissime ostendit, per quae homo ... rursus salvatur. Ea autem quae salvant, ait esse nomen Domini nostri Jesu Christi et Spiritum Dei nostri. Over de presbyteri in adv. haer. zie § 3.

4) I 21^1: τὸ βάπτισμα, ἡ εἰς Θεὸν ἀναγέννησις. III 17^1: potestatem regenerationis in Deum dans discipulis, dicebat eis Mt. 28^{19}. Σφραγίς ook c. 24 en 100.

onveranderlijken God zouden zijn: Is God de Eeuwige en onveranderlijke, en staat Hij verre boven allen die geworden zijn, en is Hem alles onderworpen — de Hem onderworpenen moeten ook zijn eigendom worden, opdat God niet over iets Hem-niet-eigens [1]) heerschersmacht hebbe, doch over het zijne en alles Godes zij en God
IV. dus Souverein (παντοκράτωρ) en alles uit hem. Want wij gewordenen ontleenen den aanvang des bestaans natuurlijk aan eenige groote oorzaak. En God is de aanvang van alles, want zelf werd Hij niet uit het een of ander, doch uit Hem is alles geworden. En daarom moeten en behooren wij
Hermas, Gebod 1. *ten eerste* te belijden, dat *er één God, de Vader, is, die het heelal heeft geschapen en geformeerd en wat niet was, tot aanzijn gebracht en, alles omvattend, zelf oneindig* (ἀχώρητος) *is.* [2]) Maar in het heelal heeft ook eene plaats deze op ons berekende wereld en in die wereld de
224v. mensch, zoodat ook deze wereld door God geschapen is.

V. Als volgt nu is het (geloof) uitéen te zetten: eén God, Vader, ongeworden, onzichtbaar, aller Schepper (des heelals), boven wien geen God meer is en na wien geen ander God bestaat. En daar God een r e d e l ij k wezen

---

1) V 2[1]: Vani.. qui in aliena dicunt Deum venisse, velut aliena concupiscentem, uti eum hominem.. exhiberet ei Deo, qui... desolatus esset ab initio a propria hominum fabricatione.

2) Op dit gedeelte van Hermas wordt ook I 22[1 init.] gezinspeeld, en IV 20[2] is het aangehaald met deze inleiding: καλῶς οὖν εἶπεν ἡ γραφή κ. τ. λ. Evenals hier verder heet het IV 20[1]: est tantus Deus, et ipse.. continet omnia; in omnibus autem et hunc mundum, qui est secundum nos; et nos igitur cum his, quae continentur ab eo, facti sumus; of ook II 2[5]: In omnibus autem est et hic qui est secundum nos mundus.

is, daarom heeft Hij d o o r h e t W o o r d 1) het gewor-
Joh. 4^{24}. dene geschapen; en daar *God geest is*, d o o r Z ij n e n G e e s t 2) alles geordend, gelijk ook de profeet zegt:
Ps. 33^{6}. *„Door* 'S HEEREN *woord is de hemel bevestigd en door zijn Geest gansch deszelfs heir.*" Daar nu het Woord *bevestigt* d. i. versterkt en aan wat geworden is wezen geeft 3), en de Geest de velerlei krachten ordent en vormt, heet het Woord terecht de Zoon, en de Geest de Wijsheid Gods. Met recht heet het toch bij Paulus,
Efez. 4^{6}. zijn apostel: *„Eén God (en) Vader, die is boven allen en met allen en in ons allen.*" 4) Immers *boven allen* is de
Joh. 1^{3}. Vader, *met allen* het Woord, *door welks bemiddeling*
Gal. 4^{6}. *alles* vanwege den Vader *werd, in ons allen de Geest, die uitroept: Abba, Vader,* 5) en den mensch toerust ter

---

1) Gods mens en logos evenzoo verbonden: (I 12^{2}) II 13^{3-9} (17^{7}) $28^{4,5}$ (IV 11^{2}).

2) of: als Geest (*ἐν πνεύματι*). I 22^{1} III 8^{3}: (per Verbum) caeli firmati sunt et spiritu oris eius omnis virtus eorum.

3) Conybeare p. 36: *ἐπειδὴ οὖν ὁ λόγος στερεοῖ, τούτεστι σωματοποίει καὶ οὐσίαν χαρίζεται τῷ ὄντι (γεγονότι)*. Vergl. IV 7^{4}: ministrat enim ei ad omnia sua progenies et figuratio sua, i. e. Filius et Spiritus Sanctus, Verbum et Sapientia; IV 20^{1}: a semetipso accipiens substantiam creaturarum et exemplum factorum et figuram in mundo ornamentorum.

4) In adv. haer.: Unus Deus (et IV 32^{1}) Pater, qui est super omnes (V 18^{2} omnia) et per omnes (omnia II 2^{6}, V 18^{2} eenmaal) et in nobis omnibus (II 2^{6} IV 20^{2} 32^{1} V 17^{4} [ook gr.] 18^{2} tweemaal); nobis (*ἡμῖν*) is zelfs in de vulgaat overgegaan, maar evenmin echt tekstbestanddeel als het *ὑμῖν* der Statenvertalers. „Met allen" zal wel minder nauwkeurige overzetting van *διὰ πάντων* door den arm. vertaler zijn.

5) IV 9^{2}: Spiritus Sanctus qui est nobiscum et qui clamat: Abba, Pater. Op Joh. 1^{3} beriepen zich zoowel de gnostieken (I 8^{5}) als Irenaeus (I 22^{1} II 2^{5} III 8^{3} IV 32^{1}).

gelijkenis op God (ὁμοίωσις). De Geest nu wijst naar het Woord henen en derhalve predikten de profeten den Zoon Gods. Maar het Woord geeft den Geest vormen; in zooverre spreekt het dus zelf door de profeten en leidt de menschen tot den Vader.

VI. 225r. Zoo is dit geloof ons tot regel, grondslag des gebouws en vastheid voor den wandel: Aan God als den Vader, ongeworden, oneindig, onzichtbaar, eénig, Schepper des heelals gelooven wij in de eerste plaats.[1]). Verder aan het Woord en den Zoon van God, Christus Jezus onzen Heer, die den profeten verschenen is overeenkomstig den vorm hunner werkzaamheid [2]) en de strekking van 's Vaders
Joh. 1³. raadsbesluiten; *door wiens bemiddeling alles is geworden;* die ook in het laatste der tijden om alles te voleindigen (τελειοῦν = perficere) en samen te vatten (ἀνακεφαλαιοῦσθαι = recapitulare) als mensch onder de menschen zichtbaar en tastbaar is geworden om den dood te niet te doen,
2 Tim. 1¹⁰. *het leven aan het licht te brengen* en eene gemeenschap te vormen, die God en mensch vereenigt. En het derde stuk is de Heilige Geest, door wien de profeten profeteerden, de (aarts)vaders de dingen Gods leerden en de rechtschapenen op den weg der gerechtigheid

---

1) II 1¹: primum et maximum capitulum Demiurgus Deus; en aan 't einde bij een terugblik op de leer aangaande God II 19⁸: ea quae sunt maxima continentia capitula. C. VI is meer dan eens woordelijk in adv. haer. weer te vinden; parallelen zouden onnoodig plaatsruimte in beslag nemen.

2) IV 33¹⁰: unusquisque eorum (prophetarum) secundum quod erat membrum, secundum hoc et dispositionem adimplebat et eam, quae secundum illud membrum erat, operationem Christi praeformabat; IV 20⁵, V1²: *οἱ προφῆται προφητικῶς αὐτὸν ἔβλεπον.*

werden geleid, en die ten slotte nieuw zich uitstortte op de menschheid, over heel de aarde (verspreid), den mensch
/II. voor God vernieuwende. Daarom ook zijn deze drie stukken met den doop onzer wedergeboorte gemoeid: God de Vader wederbaart ons genadiglijk door den Zoon in
Rom. 8^{14}. de kracht des Heiligen Geestes. Want die *Gods geest in*
:25v. *zich dragen*, komen tot het Woord, d. i. den Zoon; de Zoon brengt hen tot den Vader en de Vader laat hen de onverderfelijkheid ontvangen. ¹) Zonder den Geest is dus het Woord Gods niet te zien, noch kan men buiten den Zoon den Vader naderen; want den Vader te doen kennen komt den Zoon toe, en de kennis van den Zoon Gods is door den Heiligen Geest, welken Geest de Zoon krachtens zijn ambt naar 's Vaders welbehagen uitdeelt aan hen, van wìe, en zòo als de Vader het wil.

'III. Den Vader nu noemt de Geest Allerhoogste en Souverein en Heer der heerscharen, opdat wij zouden inzien, dat God zelf de Schepper van hemel en aarde en van heel de wereld is, formeerder van engelen en menschen en Heer over alles, door wien al wat geworden is bestand

---

1) IV 20^{5}: Spiritu praeparante hominem in filio Dei, filio adducente ad Patrem, Patre incorruptelam donante; IV 20^{6} Spiritu operante, filio ministrante, Patre comprobante; IV 38^{3}: Patre bene sentiente et iubente, filio ministrante et formante, Spiritu nutriente et augente; V 36^{2}: per Spiritum ad filium, per filium autem ascendere ad Patrem. Overigens eene parafrase van Mt. 11^{27}, die I $20^{2,3}$ II 6^{13} 14^{7} 30^{9} reeds aangeduid, IV 5^{1} 7^{3} kort saamgevat, en IV 6 te breed uitgewerkt is om hier weer te geven. Het quibus vult et quando vult et quemadmodum vult komt buitendien nog voor IV 20^{5} 43^{7} fin. V 18^{2} init. Frg. gr. 26 (24): Εἰ μὲν οὐκ ἔχει ἅγιον πνεῦμα, οὐκ ἔχει γνῶσιν τοῦ κτίσαντος . . . οὐκ οἶδε τὸν πατέρα.

heeft, en door wien alles onderhouden wordt; barmhartig, genadig en gunstrijk, goed, rechtvaardig [1]); aller God, der Joden èn der Heidenen èn der geloovigen. Maar voor de geloovigen (staat Hij) als Vader, want in het laatste der tijden heeft Hij het evangelie van het kindschap [2]) geopenbaard. Voor de Joden als Heer en wetgever, want in den tusschentijd [3]) van godvergetenheid en vervreemding en afval van God heeft Hij hen door de Wet dienstbaar gemaakt, opdat zìj (althans) zouden weten een Heer te hebben, die de wereld heeft geschapen en gegrondvest en den levensadem verleent; dien wij
226r. dag en nacht behooren te aanbidden. En den heidenen is Hij Schepper en Almachtige, tevens hun onderhoud en spijze gevende, en Koning en Rechter. Niemand toch, hij zij Jood of heiden, een gevallen geloovige of engel, zal aan zijn oordeel ontkomen. Maar wie nu niet rekenen

---

1) III 25[2, 3] (IV 38[3]): sapientia praecellet Pater. Est et bonus et misericors (IV 14[1]) et patiens et iustus; frg. gr. 10: ἴδιον τῷ θεῷ τὸ ἱλάσκεσθαι, τὸ ἐλεεῖν; frg. gr. 33 (31): φιλάνθρωπος Κύριος πατρικῶς ἐπαίδευσεν.

2) De υἱοθέσια of adoptio komt in adv. haer. tallooze malen voor, b.v. II 11[1].

3) Handl. 2[17] gaf Irenaeus aanleiding de vóórchristelijke Mozaische bedeeling als „de middeleeuwen" te beschouwen: dezelfde media tempora als hier vinden wij IV 25[1] 30[1]. Niet de woorden, maar wel enkele gedachten van c. 8 herinneren aan Handl. 14: 15—17 en 17: 24—31; vergl. II 6[1 fin]: cognoscunt, quando ratio mentibus infixa revelet, quoniam est unus Deus omnium Dominus; II 9[1] (27[2] 30[3] IV 6[6 init.] 20[7 fin]): Quoniam est mundi fabricator Deus, ethnicis ... ipsa conditio ostendit; III 25[1]: ethnicorum quidam... conversi sunt, ut dicerent fabricatorem ... Patrem .. disponentem secundum nos mundum; de iustitia civilis der heidenwereld: V 24[2].

Rom. 2⁴⁻⁶. met Gods goedheid, [1]) zullen bij het oordeel zijne macht ondervinden, naar het woord van den (thans) zaligen apostel: „*Gij wilt niet zien, hoe Gods goedheid U tot bekeering aandrijft, maar vergadert U met uwe verstoktheid en onboetvaardig hart toorn tegen den dag des toorns en der openbaring van Gods rechtvaardig oordeel, die een ieder naar zijn werken zal vergelden.*" — Deze is
Mt. 22³². het die in de Wet *God van Abraham, God van Izaäk, God van Jakob, God der levenden* genoemd wordt. Nochtans is juist deze God onbeschrijfelijk verheven en groot.

IX. De wereld nu is omgeven door zeven hemelen, waarin machten en engelen en aartsengelen wonen, God den Almachtige, den Schepper des heelals in aanbidding dienende; niet alsof Hij dat van noode had, maar opdat
226ᵛ. ook zij niet werkeloos, nutteloos en ongezegend zijn zouden. En derhalve woont de Heilige Geest rijkelijk in: de profeet Jesaja somt zevenderlei dienstbetoon op, waarmede Hij op den Zoon Gods, d. i. op het Woord, bij
Jes. 11²˒³ᵃ. diens komst als mensch nederdaalt [2]). Want hij zegt: „*Gods Geest zal op hem rusten, de Geest der wijsheid en des verstands, de Geest des raads en der kracht en der*

---

1) IV 36⁶: non sentientes benignitatem eius; IV 37¹ volgt ook het citaat Rom. 2⁴⁻⁶. Deus Abraham .... vivorum evenzoo II 30⁹; bepaald geciteerd wordt Mt. 22:32 in IV 5². Dat Gods grootheid ons begrip te boven gaat: II 13⁴ 17¹¹ 26¹ 28¹ III 24² IV 19³—20¹˒⁴ secundum magnitudinem quidem ignotus est, secundum autem dilectionem cognoscitur semper; IV 20⁶ invisibilis et inenarabilis est (ook frg. gr. 6), incognitus autem nequaquam; II 6¹: invisibilis autem, ignotus nequaquam; c. 45, 47, 70.

2) Jes. 11² wordt nog op Jezus' doop toegepast III 9³ 17¹˒ ³.

vroomheid; de Geest der vreeze Gods zal hem vervullen." Welnu, de eerste hemel van bovenaf gerekend, die de andere omvat, is de (gene, waarin woont de) wijsheid; de tweede daarna die des verstands, de derde des raads, de vierde van boven af gerekend die der kracht, de vijfde die van het weten, de zesde die der vroomheid en de zevende het firmament boven ons, dat vervuld is met de vreeze (Gods) van dezen onzen hemel verlichtenden Geest. Daaraan nml. ontleende Mozes het voorbeeld voor den zevenarmigen luchter, die steeds in het heiligdom brandde; dien eeredienst toch richtte hij naar hemelsch voorbeeld in, gelijk het Woord tot hem
Ex. 25⁴⁰. zegt: „*Maak hem vooral naar 't U op den berg getoonde model.*" [1])

Xa. Deze God nu wordt verheerlijkt door zijn Woord, d. i. zijn eeuwigen Zoon, en door den Heiligen Geest, de Wijsheid van den Alvader. Ook de machten van dit Woord
227r. en dezer Wijsheid, Cherubim en Serafim genaamd,[2]) verheerlijken God met altijddurend lofgezang; ja, alwat in den hemel leeft, brengt eere aan God, den Alvader.

Xb. De geheele wereld heeft Hij door het Woord gevormd — en in die wereld zijn ook de engelen — en der gansche

---

1) Dit citaat ook IV 14^3 19^1, met de inleiding: per typica ad vera (caelestia). Vergl. verder II 24^3: quid autem candelabrum septem quidem habens calamiscos, lucernas autem septem? en 't antwoord V 20^1: ecclesia praedicat veritatem et haec est ἑπτάμυξος lucerna.

2) IV 7^4: non indigente Patre angelis...; filius et Spiritus Sanctus, Verbum et Sapientia, quibus serviunt et subiecti sunt omnes angeli. Verder IV 41^1: et angeli (creatura Dei sunt); omnia enim fecit quemadmodum et David ait Ps. 148^5.

wereld heeft Hij wetten gegeven, opdat elk ding op zijne
Ps. 148^{6b}. plaats zou blijven en *de door God verordende grenzen
niet overschrijden,* maar elk het opgedragen werk doen.

XI. Dan vormde Hij eigenhandig den mensch, daartoe het
reinste en fijnste en kneedbaarste der aarde nemende en in
bepaalde mate Zijne kracht met aarde vermengende: Zijne
vormen gaf hij aan het schepsel, opdat ook deszelfs uiterlijk
Gode gelijkvormig zou wezen. Want[1]) als eene beeltenis
van God (*εἰκών*) werd de mensch na zijne schepping
op de aarde gesteld. En om hem levend te maken blies
Hij hem levensadem in het gelaat. Zoowel door deze
(levens)inblazing dus als krachtens schepping gelijkt de
mensch op God. Thans was hij vrij en zelfstandig, immers
door God geschapen om over alle aardbewoners te heerschen.
En heel deze alomvattende kosmos, vóor 's menschen
schepping door God geordend, werd den mensch
ter woon gegeven. Hier toefden ook, elk naar zijn dienst-
227^{v}. werk, de knechten van dien God, die alles schiep, alsmede
was hier thuis de over de medeknechten geplaatste
bestuurder. De engelen waren de knechten, de aartsengel
de bestuurder.

XII. Toen Hij den mensch tot een Heer over de aarde en al
hare bewoners maakte, bestemde Hij hem dus eigenlijk[2])

---

1) V 6^1: caro est plasmata secundum imaginem Dei; imaginem habens in plasmate homo factus est. V 1^3: ea quae fuit a Deo adspiratio vitae, unita plasmati, animavit hominem.

2) Conybeare p. 37 vermoedt als origineel: *κρυφῇ* of *λάθρᾳ*. Het vervolg als III 22^4: paullo ante facti; .. oportebat enim illos primo adolescere, dehinc sic multiplicari; IV $38^{1,2}$: *καθὸ δὲ νεώτερα, κατὰ τοῦτο νήπια, ἀσυνήθη καὶ ἀγύμναστα πρὸς τὴν τελέιαν ἀγωγήν* 'O

ook tot een Heer over de knechten op die aarde. Maar deze waren (reeds) volwassen, de Heer daarentegen — de mensch — (nog) klein, immers een kind, dat om tot volkomenheid te geraken (eerst) moest opgroeien. Opdat hij nu blij en overvloedig zich voeden en opgroeien zoude, bereidde Hij hem een beter oord dan de wereld van thans, uitnemend van schoonheid en licht en lucht, van spijzen en gewassen en vruchten, van bewatering en allerlei levensmiddelen daarbij, p a r a d ij s geheeten. En dit paradijs was zoo schoon en goed, dat Gods Woord er voortdurend rondwandelde (*περιπατεῖν* Gen. 3 : 8) en met den mensch in gesprek, hem vooruit inprentte wat komen en geschieden zou: om met hen samen te wonen en te spreken en, bij den mensch toevende, hem gerechtigheid te leeren. Maar de mensch was een kind zonder volkomen inzicht en kon zich dus licht door den bedrieger laten verleiden.

XIII. 228r. Terwijl de mensch nu in het paradijs verkeerde, bracht God alle dieren tot hem met het bevel hun allen namen te geven; en den naam, dien Adam telkens aan een dier gaf, behield het. Ook eene hulp besloot Hij voor den
Gen. 2[18]. mensch te scheppen, want God sprak aldus: „*'t Is niet goed, dat de mensch alleen is; laten wij hem eene passende hulp maken*" — want onder alle overige levende wezens was geene hulp te vinden, aan Adam gelijk en met hem gelijkstaande en op hem gelijkende. Zoo bracht

---

δὲ ἄνθρωπος νήπιος ἦν . . . καὶ διὰ τοῦτο συνενηπίαζεν υἱὸς τοῦ θεοῦ τῷ ἀνθρώπῳ. Ἔδει δὲ τὸν ἄνθρωπον πρῶτον γενέσθαι καὶ γενόμενον αὐξῆσαι καὶ αὐξήσαντα ἀνδρωθῆναι. Het paradijs hier en c. 17 buiten „deze wereld" gelegen: V 5[1]: *ἐτέθη ἐν τῷ παραδείσῳ καὶ ἐκεῖθεν ἐξεβλήθη εἰς τόνδε τὸν κόσμον.* De Satan als *ψεύστης* in het paradijs : V 23.

God zelf Adam in vervoering en liet hem inslapen om uit het schepsel het schepsel te volmaken (C.). Anders werd er in het paradijs niet geslapen; krachtens Gods wil overkwam het ditmaal aan Adam. En God nam éene van Adams ribben weg, vulde de (lediggeworden) plaats op met vleesch, maakte uit de weggenomen rib eene vrouw en bracht ze dan tot Adam. En deze — zoodra
Gen. 2^{23}. hij haar zag — zeide: *„Diedaar eindelijk is been uit mijn been en vleesch uit mijn vleesch! Vrouw moet ze heeten, want uit haren man is zij genomen.”*

XIV. En hoewel Adam en Eva — zoo toch is de naam der vrouw — naakt waren, schaamden zij zich niet, want in hun onschuldigen en kinderlijken zin kwam het niet op [1]) te denken aan of begrip te hebben van iets, van hetgeen zoo al door wulpschheid en schandelijke begeerten aan boosheid in de ziel geboren wordt. Want toen bewaarden zij hunne natuur nog ongerept, dank zij de aanwezigheid van den 't schepsel ingeblazen levensadem (V 12^2 πνοὴ ζωῆς). En zoolang de(ze levens)adem
228v. de hem toekomende rang en kracht behield, was er voor slechte dingen geen begrip (vat) noch ontvankelijkheid. Vandaar dat zij zich niet schaamden, wanneer ze elkaar als kinderen kusten, in reine omarming.

XV. Opdat de mensch zich echter niet te veel inbeelden en verhoovaardigen zou, alsof hij wegens de hem gegeven heerschappij en vrijheid geen Heer had, en zoo tegenover God zijn Schepper zich zoude bezondigen door buiten

1) III 22^4: paullo ante facti non intellectum habebant filiorum generationis. III 23^5: indolem et puerilem amiserat sensum et in cogitationem peiorum venerat.

de maat te gaan en zelfgenoegzaam en trotsch tegen God te worden,[1]) werd hem door God (het) gebod gegeven, opdat hij zou weten den Alheer tot Heer te hebben. Hij stelde hem ook eenig perk: hield hij Gods gebod, dan zou hij blijvend zijn wat hij was, d. i. niet sterven; hield hij het niet, zoo zou hij sterven, tot het aardestof, waaruit hij bij schepping gekomen was, ontbonden. [2]) En dit was het
Gen. 2^{16}v. gebod: „*Van allen boom in het paradijs moogt gij vrijelijk eten; slechts van den boom die goed en kwaad doet kennen, moogt gij niet eten; ten dage dat gij (daarvan) eet, zult gij zeker sterven.*"

XVI. In plaats van zich aan dit gebod te houden, liet de mensch zich tot ongehoorzaamheid aan God verleiden door den engel, die den mensch om de vele geschenken, waarmede God hem had begiftigd, benijdde
229r. en afgunstig was: zichzelven richtte hij te gronde en den mensch deed hij zondigen door hem tot ongehoorzaamheid aan Gods gebod te overreden. Terwijl dus het eerst de engel door zijne trouweloosheid zich als hoofd en leidsman der zonde opwierp, [3]) werd hij vooreerst zelf na zijne overtreding tegen God getroffen, en berokkende

---

1) V 3^1: Extolli autem adversus Deum et praesumtionem suae gloriae assumere, ingratum reddens hominem, multum mali inferebat ei.

2) V 7^1: (caro) resolvitur in terram, ex qua sumpta est. Voor het „ten dage" van Gen. 2^{17} had Irenaeus 5 verklaringen, V 23^2. In V 20^2 wordt een ander gebruik van Gen. 2^{16} gemaakt.

3) II 29^3, III 23^3: princeps apostasiae, princeps abscessionis; III 23^5, IV 41^1: princeps transgressionis; III 23^8 initium et materiam apostasiae habens (serpens): „auteur der zonde"; vergl. c. 39 van Christus: princeps vitae. De engel, d. i. de aartsengel van c. 11.

dan den mensch het verlies van het paradijs. En omdat hij zich door zijn (nijdigen, boozen) aard tot opstand en scheiding van God liet verleiden, kreeg hij den naam Satan — zoo in 't Hebreeuwsch — d. i. tegenpartijder; hij heet ook wel duivel (aanklager). [1]) Nu vervloekte God met een vloek, die zoowel het dier zelf als ook den heimelijk ingedrongen engel — den Satan — trof, de slang, die den tegenpartijder in zich droeg. En den mensch verdreef Hij van zijn aangezicht door hem naar den paradijsweg (er buiten dus) te verplaatsen. Want zondaars gedoogt het paradijs niet.

XVII. Eenmaal buiten het paradijs, geraakten Adam en Eva in veel wederwaardigheden en verlegenheid, en wandelden met rouw en smart en zuchten in deze wereld. Want onder de stralen onzer zon moest de mensch de aarde bebouwen; maar deze bracht tot straf voor de zonde doornen en distelen voort. Toen had bovendien plaats,
Gen. 4^{1}. wat geschreven is: *„Adam bekende zijne vrouw en zij werd zwanger en baarde Kain, en vervolgens baarde zij*
229^{v}. *Abel.*" De opstandige engel echter, die den mensch tot ongehoorzaamheid gebracht en hem (aldus) als zondaar had doen staan en zijne verdrijving uit het paradijs veroorzaakt, met dit eerste niet tevreden, beging nog een boos stuk („nu) onder de broeders: door K a i n met zijn

---

1) IV 40^{3}: ἐζήλωσε τὸ πλάσμα τοῦ Θεοῦ; V 24^{4} invidens homini apostata a divina factus est lege: invidia enim est aliena a Deo. V 21^{2}: satana verbum Hebraicum apostatam significat, zie beneden (§ 3). Het vervolg: III 23^{3}: omnis maledictio decurrit in serpentem qui seduxerat eos; III 23^{5} maledictum primo immisit in eum. V 26^{2}: per serpentem seduxit hominem quasi latens Deum.

geest [1]) te vervullen, maakte hij hem tot een broedermoordenaar. En zoo stierf Abel onder 's broeders handen ten teeken, dat voortaan velen vervolgd en benauwd en vermoord worden zouden, de onrechtvaardigen echter de rechtschapenen vermoorden en vervolgen. Hierover te meer vertoornd, vervloekte [1]) God Kain, zoodat door overerving van kind op kind heel zijn geslacht den stamvader gelijk werd. Maar voor Adam verwekte God in plaats van den gedooden Abel een anderen zoon.

XVIII. Het booze verbreidde zich als een stortvloed en vervulde het menschelijk geslacht zoozeer, dat er onder hen rechtschapen zaad te kort schoot en ongeoorloofde (C.) verbintenissen plaats grepen:[2]) de engelen vermengden zich met de dochters der menschenkinderen, die hun kinderen baarden, welke wegens hunne buitensporige lengte aardreuzen (γίγαντες of τίτανες) genoemd werden. Voorts begiftigden de engelen hunne vrouwen met booze leeringen,
Henoch c. 8. want *zij maakten haar vertrouwd met de krachten van*
230r. *wortels en kruiden, met kleuren en poeder — en vonden kostbare stoffen uit — en met toovermiddelen* voor haat, en met verliefdheid, hartstocht en liefdes-lokkingen, tooverbonden en allerlei goochelarij en gruwelijke afgoderij.
XIX. Doordat deze dingen de wereld inkwamen, nam de zaak

---

1) III 23^4: (maledictio decurrit in serpentem ...) quemadmodum Cain ... Propter hoc et ipse maledictionem portavit, quoniam a se peccatum tulit; IV 18^3: (Pharisaei) occiderunt iustum quemadmodum Cain.

2) IV 36^4: iam fructificare Deo non poterant, quum angeli transgressores commixti fuissent eis.

van het booze zóó hand over hand toe, verminderde
(H. c. 19) daarentegen die der rechtschapenheid langzamerhand (eveneens) zoózeer, dat, toen God in het tiende geslacht na den eerstgeschapene den sontvloed ten gericht over de wereld bracht, slechts N o a c h rechtschapen bevonden werd. Om zijne rechtschapenheid bleven met hem in leven zijne vrouw, zijn drie zonen en drie schoondochters, in de ark opgesloten, benevens alle dieren, die op Gods bevel in de ark waren meegenomen. En toen het verderf allen op aarde, menschen en dieren, overviel, bleef slechts wie in de ark beschermd was, in leven. En uit Noachs drie zonen Sem, Cham en Jafet vermenigvuldigde zich het menschdom weder, want uit hen begonnen er na den sontvloed menschen te zijn.

XX. Eén hunner echter berokkende zich (den) vloek; en twee erfden zegen om hunne werken. De jongste nml.
230v. van hen, C h a m geheeten — hij bespotte zijn vader en viel in het oordeel, dat gaat over eene nietsontziende zonde, omdat hij zijn vader kwetste en onteerde —, ontving (den) vloek en bracht dien over op al zijn afstammelingen. Vandaar dat heel zijn volgend geslacht onder dien vloek in de zonde wies en vermeerderde. Zijne broeders Sem en Jafet echter verkregen om den eerbied tegenover (hun) vader (de) zegen(spreuk). De vloek van vader Noach
Gen. 9[25]. over Cham luidt als volgt: „*Vervloekt zij Chams kind: hij diene zijn broederen.*” Deze is over zijn geslacht gekomen; want hij verwekte vele nakomelingen op aarde, die veertien generaties lang (C.) opgroeiden, totdat tenslotte zijn geslacht als aan het oordeel prijsgegeven door God werd afgesneden: de Kananeërs nml. en de Hethiten,

Fereziten, Heviten, Amoriten, Jebusiten, Girgasiten, Sidoniërs, Arabieren (LXX Gen. 10^{18} *Ἄραδες*?) en Foenicië's bewoners, alle Egyptenaren en de Lybiërs zijn aan den vloek vervallen Chamiten, daar de vloek over gene godde-
XXI. loozen langdurige uitwerking had. En gelijk de vloek, ging ook de zegen over op het geslacht des gezegenden. Ieder op zijne beurt: van hen kreeg Sem het eerst de zegen-
Gen. 9^{26}. spreuk met deze woorden: „*Geprezen zij Sems God de HEER; en Cham* (LXX *Χανάαν*) *zij hem een knecht.*"
231r. Deze zegen nu werkte uit, dat God de Alheer door Sem in het bijzonder aangebeden werd, terwijl de zegen toenam en op Abraham kwam, die de tiende generatie van de Semitische lijn vormt. Daarom behaagde het den Vader en God des heelals, God Abrahams — en God Isaäks en God Jacobs — te heeten, omdat de werking van Sems zegen tot op Abraham reikte. En dit is Jafets
Gen. 9^{27}. zegen: „*Ruimte make God voor Jafet, dat deze wone in Sems huis*; *maar Cham* (LXX *Χανάαν*) *zij hem een knecht;*" wat beteekenen moet, dat God in het laatste der tijden door 's Heeren verschijning (C.) [1]) voor de geroepen heidenwereld — tot haar breidde hij de roeping uit — een bloeitijd deed aanbreken. [Verderop (c. 86; heet het):
Ps. 19^{5}. „*Over de geheele aarde is hun geluid uitgegaan; tot aan de grenzen der wereld hunne woorden*"]: Bij *ruimte maken* moet gedacht worden aan de geroepenen onder de heidenen, d. i. aan de kerk; en *hij wone in Sems huis* wil zeggen: (hij wone) in de erve der vaderen, in Christus Jezus het

---

1) III 5^{3}: Hic (Jesus Christus) in novissimis temporibus apparens... dilatans Japhet et constituens eum in domo Sem.

recht van eerstgeboorte verkrijgende. In gelijke volgorde als ieder zijne zegenspreuk ontving, ontvangt hij ook haar vrucht in zijne nakomelingschap.

XXII. Na den sontvloed nu nam God eene beschikking (διαθήκη = dispositio, dispensatio, testamentum in adv. haer. vs. latina) ten gunste van heel de wereld [1]), van alle dieren ook en menschen, dat hij niet meer door een vloed al het gewas der aarde zou verderven. En als

Gen. 9[14]v. teeken gaf hij hun: *„wanneer de lucht bewolkt wordt,*

231[v]. *zal de boog in de wolk verschijnen, en ik aan mijne beschikking gedenken en niet meer alle leven op aarde door water verderven.*" Ook 's menschen voedsel veranderde Hij: Hij stond (ἐπιτρέπειν) hun nml. toe vleesch te gebruiken. Sedert den eerstgeschapenen (II 9[1] πρωτόπλαστος) Adam toch tot op den sontvloed leefden de menschen slechts van planten en boomvruchten, doch waren vleeschspijzen hun niet veroorloofd. Nu echter de nieuwe menschheid uit Noachs drie zonen bestond, zegende God hen ter vermeerdering en vruchtbaarheid met de woorden:

Gen. 9[1–6]. *Neemt toe, vermeerdert U, bevolkt de aarde en onderwerpt ze U. In vreeze en beven zal voor U zijn alle levende ziel.. en alle vogelen des hemels..; en evenals het groene kruid mogen ze U tot voedsel dienen. Slechts vleesch met nog levensbloed er in moogt ge niet eten; maar uw eigen bloed zal ik wreken aan ieder dier en aan ieder mensch. Vergiet iemand menschenbloed, daarvoor zal 't zijne vergoten worden. Want naar Zijne beeltenis* (LXX ἐν εἰκόνι, Gen. 1[26] κατ' εἰκόνα) *schiep God den*

1) III 11[8]: (catholicum) testamentum post cataclysmum sub Noë.

mensch." [1]) *Gods beeltenis* nu is de Zoon en naar diens beeltenis is de mensch geworden. Juist om te laten zien, hoe de menschelijke beeltenis op hem gelijkt, verscheen hij in den jongsten tijd. Na deze beschikking vermeerderde de menschheid, uit het zaad der drie voortkomende. En maar eén lip — d. w. z. taal — was er ter wereld.

XXIII. 232r. Vervolgens trokken ze op uit het Oosten; en al trekkende over de aarde, zetten ze voet in het ongemeen uitgestrekte land Sinear. Daar begonnen ze een t o r e n te bouwen, want ze zochten een middel om tot in den hemel op te klimmen en meenden aldus tevens hun werk als een gedenkteeken bij het nageslacht te kunnen achterlaten. Ze kwamen werkelijk tot bouwen met tegels en pek, en hadden geluk met hun vermetel stuk, want allen waren eensgezind en eendrachtig en streefden bij het werken met eenstemmigheid naar het beoogde doel. Toen bracht God, om het welslagen van den arbeid te voorkomen, verdeeldheid in de spraak, opdat ze elkander niet meer zouden kunnen verstaan. Zoo verspreidden zij zich en vervulden (heel) de wereld, elk naar zijne taal: groepsgewijze, stam bij stam woonden zij (nu). Vandaar die vele en verschillende volken en verschillende talen op de wereld. Drie menschengeslachten besloegen dus de aarde, waarvan éen onder den vloek stond en twee onder den zegen; en Sem — wiens geslacht in 't

---

1) IV 10[1] 16[2]: Noë accepit mensuras mundi secundae generationis; V 14[1] is Gen. 9 : 5a in ander verband geciteerd. III 22[1] 23[1] IV 33[4] Filius dei, ad cuius similitudinem factus est homo; V 16[2]: *ὁ Λόγος, οὗ κατ' εἰκόνα ὁ ἄνθρωπος ἐγεγόνει . . . αὐτὸς τοῦτο γενόμενος, ὅπερ ἦν ἡ εἰκὼν αὐτοῦ.*

Oosten woonde en het land der Chaldeën in bezit had — verkreeg den eersten zegen.

XXIV. Na zekeren tijd — in de tiende generatie na den Sontvloed — trad A b r a h a m op, krachtens den zegen, over zijn stamvader uitgesproken, naar dien God zoekende, (wiens aanbidding) hem waardig (ware). Daar hij wel uit innerlijke aandrift zijner ziel heel de wereld rondtrok om te zoeken waar God was, maar zijne zwakheid openbaarde en het doel miste, erbarmde God zich zijner door aan Abraham te verschijnen, die Hem slechts in het verborgene zocht, en openbaarde zich aan hem door het Woord als door een straal. [1]) Want van den hemel sprak

232v.

Gen. 12^{1}. Hij met hem en zeide tot hem: „*Trek weg uit uw land, van uw verwanten heen en uw vaderlijk huis uit, en ga (wonen) in het land, dat Ik U wijzen zal.*" En hoewel reeds bejaard — hij was 70 (?) jaren oud — en gehuwd, trok hij in vertrouwen op de hemelsche stem met zijne vrouw en met Lot, den zoon van zijn overleden broeder, uit Mesopotamië. Gekomen in het land, dat thans Judea heet en destijds door zeven Chamitische stammen bewoond werd, verscheen hem God in een gezicht en sprak:

Gen. $12^{7}13^{17}$ „*U en uw zaad na U wil ik dit land geven tot een erfbezit voor altijd.*" Later toefden zijn nakomelingen (wel) als vreemdelingen in een hun niet eigen land en werden er gekweld, vierhonderd jaar lang smart lijdende en

---

1) II 13^{2} fin.: (Nus) sicut per radium emittit verbum; frg. gr. 50 (46): φωνὴ δὲ καὶ λύχνος λόγου καὶ φωτὸς πρόδρομος. V 32^{2} past Irenaeus Gen. 13^{17} op het millennium toe. Vergl. IV 7^{1}: Abraham a Verbo cognoscens Patrem... semen eius quasi stellae caeli (deze zinspeling op Gen. 15^{5} ook III 9^{1} IV 5^{3} 7^{2} 8^{1}).

dienstbaar. (Maar) in de vierde generatie keerden zij terug naar de aan Abraham toegezegde landstreek; en God oordeelde het volk, dat diens nakomelingen had geknecht.
233r. Opdat Abraham ook van de toekomstige talrijkheid en den roem zijner nakomelingen zou weten, leidde God
Gen. 15⁵. hem 's nachts (eens) naar buiten met de woorden: „*Blik eens op naar den hemel, en zie of ge de sterren aan den hemel kunt tellen: zóo zal uw zaad zijn!*" Daar God de onwankelbaarheid en verzekerdheid van zijnen geest zag, gaf Hij hem door den Heiligen Geest getuigenis [1]) in het schriftwoord: „En Abraham geloofde en het werd hem
Gen. 15⁶. tot gerechtigheid gerekend." *Ten tijde van dit getuigenis*
Rom. 4[10v]. *nu was hij onbesneden. En om de uitnemendheid van zijn geloof* aan een teeken kenbaar te maken, [2]) gaf Hij hem *de besnijdenis ten zegel op het geloof*, dat hij juist als onbesnedene getoond had. Daarna werd hem uit Sara — uit de onvruchtbare, naar Gods belofte — een zoon Isaäk geboren, dien hij volgens de goddelijke opdracht besneed. En Isaäk verwekte Jakob. Zoo kwam de zegen, oorspronkelijk over Sem uitgesproken, aan Abraham en van Abraham aan Isaäk en van Isaäk aan Jakob; en daarmee gewerd hun het erfdeel des Geestes. Hij heet immers God Abrahams èn God Isaäks èn God Jakobs.

---

1) IV 8¹: Abrahae Spiritus per multos, iam autem et per Paulum, testimoniam reddit, quoniam (Rom. 4³). IV 13⁴: generositas fidei Abrahae.

2) III 12¹¹: in signo enim eam (circumcisionem) dedit, ut non similes essent Aegyptis; IV 16¹: in signo eam dedit Deus, ut cognoscibile perseveret genus Abrahae; IV 25¹: fides ante circumcisionem erat in Abraham. Vergl. bij heel dit gedeelte ook Rom. 4^{18-20}.

XXV. Jakob verwekte twaalf zonen, naar wie de twaalf stam-
(H. c. 25) men Israels hun namen ontvingen. En toen bij een hongersnood, over heel de wereld verbreid, alleen in Egypte
233v. levensmiddelen te krijgen waren, verhuisde Jakob met al zijn zonen naar Egypte. Bedroeg het getal aller uitgewekenen (toen) 75 zielen, in verloop van 400 jaren — zooals de belofte tevoren had verklaard — waren ze 660,000 (?) geworden. Omdat ze echter zeer gekweld werden met zwaren dienst en onderdrukt werden en God van hun zuchten en jammeren getuige was, leidde hen de God van Abraham, Isaäk en Jakob uit Egypte door Mozes en Aäron, nadat Hij de Egyptenaren met tien plagen getroffen en bij de laatste plaag den doodsengel gezonden had om hun eerstgeborenen, mensch èn dier te dooden. De Israëlieten bewaarde hij daarvoor door in het slachten van een gaaf lam Christus' lijden zinnebeeldig te openbaren: [1]) mits op de huizen der Hebreërs gestreken, zou het bloed daarvan een teeken zijn om hen te sparen. Deze geheimzinnige plechtigheid (μυστήριον = sacramentum) heet pascha; zij is oorzaak der verlossing. Verder bracht Hij door de Roode Zee vanéen te scheiden de Israëlieten veilig in de woestijn; de Egyptische vervolgers daarentegen, die hun achterna de zee in gingen, kwamen allen om. Dit godsgericht kwam dus over hen, die onbillijk Abrahams nakomelingen hadden gekweld.

XXVI. En in de woestijn ontving Mozes de wet der tien

1) IV 10[1]: et diem passionis figuratim praenuntiavit, pascha nominans; 20[12]: coccini signum (Jos. 2) quod erat pascha, redemtio et exodus populi ex Aegypto.

woorden, op steenen tafelen met den vinger Gods geschreven — Gods vinger is de van den Vader uitge-
234r. strekte Heilige Geest (C.) — [1]) alsook de geboden en recht(en?), den Israelieten ter onderhouding opgelegd. Ook richtte hij naar goddelijk bevel de openbaringstent op — zichtbaar maaksel op aarde, van wat in den hemel op geestelijke wijze en onzichtbaar bestaat — en gaf daarmee dus den vorm der kerk aan en eene profetie van wat komen zou; eveneens het vaatwerk, de offertafels en de ark, waarin hij de tafelen neerlegde. Terzelfder tijd stelde hij Aäron en diens zonen tot priesters aan, en verbond aan hun gansche geslacht — ze waren van den stam Levi — de priesterlijke waardigheid. Op Gods bevel riep hij ook heel het geslacht op om in Gods tempel te dienen en gaf hun de levitische wet als aanwijzing, hoe en op welke wijze zij zich te gedragen hadden bij het gedurig waarnemen van het dienstwerk in Gods tempel.

XXVII. Eindelijk bij het door God aan Abraham en zijn nakomelingen beloofde land gekomen, koos Mozes één man op elk geslacht en zond hen heen om het land

---

1) Conybeare's taalkundige verbetering wordt gesteund door den context en door hetgeen we lezen bij Augustinus, de catechizandis rudibus c. 20 en 23 (ed. Frobenius IV 915 en 919), eveneens naar aanleiding van Ex. 31^{18}: „quia per Spiritum Sanctum dona dei sanctis dividuntur ut, cum diversa possint, non tamen discedant a concordia charitatis, — in digitis autem maxime apparet quaedam divisio nec tamen ab unitate praecisio —, sive propter eam sive propter aliam quamcunque causam Spiritus Sanctus appellatus est digitus Dei"; „digitus Dei, quo nomine iam diximus significari Spiritum Sanctum". De alia quaecunque causa is te vinden Lc. 11^{20} coll. Mt. 12^{28}.

met zijne steden en derzelver bewoners te verspieden.
Destijds openbaarde God hem den eenigen naam, die de
geloovigen bij het leven kon behouden: Mozes veranderde
den naam van *Hosea Nunszoon*, een der gezondenen,
234v. in Jezus. Zoo zond hij hen uit in de kracht van d(i)en
naam, in het vertrouwen, dat hij hen ongedeerd zou terug-
ontvangen, daar zij den gegeven naam droegen. Maar toen
zij, na op onderzoek en verkenning uit geweest te zijn,
met wijndruiven terugkwamen, brachten sommige dier twaalf
gezondenen bij heel het volk angst en schrik teweeg door
hun verhalen, dat er groote (en) ommuurde steden waren
met reuzeninwoners, zoodat het land onneembaar zou zijn.
Toen weende het volk, in twijfel of God wel bij hen was
om hen te sterken en allen voor hen neêr te werpen. Ook
over het land werd kwaad gesproken, alsof het niet goed
zou zijn noch de moeite waard voor een dergelijk land zich
te wagen. Twee van de twaalf echter, Jezus Nunszoon en
Kaleb Jefunneszoon scheurden hunne kleederen, omdat
deze ramp had plaats gevonden, en smeekten het volk
(toch) niet in vertwijfeling den moed te verliezen: God
had allen in hunne hand gegeven en het land moest bij-
zonder goed zijn. Toen het volk zich evenwel niet liet over-
reden, veeleer ongeloovig bleef, liet God hen omkeeren en
235r. op andere wegen verdwalen, en tuchtigde hen in de woestijn
met vele slagen. En naar de dagen, binnen welke de
landverkenners uitgegaan en teruggekeerd waren — dat
waren 40 dagen —, hield Hij hen, voor iederen dag een
jaar rekenende, *40 jaren in de woestijn*, en ver-
waardigde om hun ongeloof niet één, die zijn jaren en
zijn verstand had, een voet te zetten in het land — uit-

gezonderd de twee, die voór (aanvaarding) de(r) erfenis hadden gepleit, Jezus Nunszoon en Kaleb Jefunneszoon, alsmede de kleinen, die van links of rechts nog geen begrip hadden. En zoo is heel het mingeloovige (ὀλιγόπιστος in anderen zin dan Mt. 6^{30} 8^{26} 14^{31} 16^{8}) volk in de woestijn uitgestorven; de een na den ander kreeg het welverdiend loon op zijn kleingeloof. De kinderen echter groeiden in (die) 40 jaren op en maakten het getal voor de gestorvenen (weer) vol.

XXVIII. Tegen het einde der 40 jaren naderde het volk den Jordaan en sloeg zijne legerplaats op tegenover Jericho. Hier vergaderde Mozes het volk, verhaalde nog eens alle groote daden Gods tot op dien dag, en bracht tucht en orde onder de in de woestijn opgegroeiden: zij moesten God vreezen en Zijn geboden onderhouden. Daartoe legde hij hun bij vernieuwing boven de eerstgegevene eene
235v. wet op, die den naam Deuteronomium verkreeg. 1) Er staan vele beloften in geschreven over onzen Heer Jezus Christus (c. 79), alsmede over het volk en de roeping der heidenen en het rijk (c. 95).

XXIX. Toen nu Mozes zijn levensloop had voleindigd, werd
Dt. 32^{49}v. hem door God gezegd: „*klim op dezen berg... en sterf, want gij zult mijn volk het land niet binnenbrengen.*" Zoo stierf hij naar Gods woord; en Jezus Nunszoon trad in zijne plaats. Deze scheidde den Jordaan vanéén, bracht

---

1) IV 2^{1}: Moyses recapitulationem universae legis in Deuteronomio facit; frg. gr. 16: *ἄνωθεν τὸν νόμον τῇ μετὰ τοὺς ἠρημένους ἐν τῇ ἐρήμῳ γενεᾷ ἐπεξηγούμενος, ἐκδιδάσκει τὸ Δευτερονόμιον .... ἀνακεφαλαιούμενος· ἵνα ἀκούσαντες τὰ συμβάντα τοῖς πατράσιν αὐτῶν, ἐξ ὅλης τῆς καρδίας φοβηθῶσι τὸν Θεόν.*

het volk in het land aan de overzijde en wees, nadat hij de zeven daarin wonende volken overwonnen en uitgeroeid had, aan het volk het tijdelijk Jeruzalem toe. Daarin heeft koning David [1]) geleefd, en zijn zoon Salomo, die ter eere Gods den tempel bouwde overeenkomstig de tent, (eens) door Mozes naar hemelsch-geestelijk voor-
XXX. beeld vervaardigd. Hierheen zond God de profeten, die door den Heiligen Geest het volk bestraften en het tot den almachtigen God en Vader bekeerden. Tevens verkondigden zij de verschijning van onzen Heer Jezus Christus, den Zoon Gods, voorzoover zij bekend maakten, dat zijn lichaam uit Davids stam zou spruiten, opdat [2]) hij door
Rom. 1^{3v}. eene lange reeks van geslachten *naar het lichaam een zoon van* den Abrahamide *David* zou wezen, *maar naar den geest* [3]) *Zoon van God*, die een voorbestaan bij den Vader had, vóor heel de wereldschepping geboren, en
236r. in 't laatste der tijden in menschelijken vorm aan heel
Ef. 1^{10}. de wereld verschenen, waardoor Gods Woord *alwat in hemel en op aarde is, in zichzelven heeft voleindigd.*

---

1) IV 4^2: Hierusalem inchoans a David et implens tempora sua... temporalis erat administratio — tegenover het christelijk Jeruzalem (III 12^5), de μητρόπολις τῶν τῆς καινῆς διαθήκης πολιτῶν, tegenover quae est sursum Hierusalem in het millennium (V 35^2), naar Gal. 4^{26} Openb. 21^2, en tegenover het gnostische (I 5^3 V 35^2).

2) Vergl. bij heel dit slotgedeelte III $18^{1,2}$: In principio Verbum... semper existens apud Deum (zie blz. 47 nt. 1; IV 14^1: non solum ante Adam, sed et ante omnem conditionem glorificabat Verbum Patrem suum [c. 10])..., homo factus longam hominum expositionem in seipso recapitulavit... et dispensationem consummans salutis nostrae. Rom. $1^{3\,v.}$ wordt geciteerd III 16^3 22^1; en Ef. 1^{10} door Irenaeus zelven I 10^1 III 16^6 V 20^2, door de gnostici I 3^4.

3) VI^2: ὃ ἦν ἐπ' ἀληθείας ἔμεινε, πνεῦμα θεοῦ; vergl. c. 71.

XXXI. Hij heeft nu den mensch met God vereenigd en mensch en God door vergelijk eendrachtig gemaakt. Want wij konden onmogelijk op andere wijze der onverderfelijkheid deelachtig worden dan doordat hij tot ons gekomen is. Zoolang immers de onverderfelijkheid onzichtbaar en niet aan 't licht getreden was, hadden wij er niets aan; thans werd zij zichtbaar, opdat wij haar ten volle deelachtig zouden kunnen worden.[1]) Daar wij allen nu in

Rom. $5^{12a \div 19a}$. den eerstgeschapen Adam *door diens ongehoorzaamheid aan den dood* werden vastgebonden, behoorde *door de gehoorzaamheid* van den voor ons mensch gewordene de dood van zijne kracht beroofd te worden[2]). En daar de dood over het lichaam heerschte, was hij verplicht, door het lichaam overwonnen, den mensch uit zijn druk vrij te laten.

Rom. 8^3. Zoo is *het Woord vleesch geworden, opdat door hetzelfde lichaam als waardoor de zonde zich vestigde en heerschte, zij vernietigd worden* en niet meer in ons zijn zou. Daarom heeft onze Heer een gelijkgevormd lichaam als

---

1) Vergl. tot zooverre arm. frg. 5 (bij Pitra IV 304/5): Ipse venit dei et hominis naturam in unum conducens. Incorruptionis participes esse non possumus. Invisibilis pro nobis visibilis factus est, ut plene incorruptionis illius participes evaderemus; III $18^{7\ \text{init.}}$ *ἥνωσεν τὸν ἄνθρωπον τῷ θεῷ . . . Καὶ εἰ μὴ συνηνώθη ὁ ἄνθρωπος τῷ θεῷ, οὐκ ἂν ἠδυνήθη μετασχεῖν τῆς ἀφθαρσίας. Ἔδει τὸν μεσίτην διὰ τῆς ἰδίας πρὸς ἑκατέρους οἰκειότητος εἰς φιλίαν καὶ ὁμόνοιαν τοὺς ἀμφοτέρους συναγαγεῖν.*

2) Rom. 5^{19} is geciteerd III 18^7, en als hier met Rom. 5^{12} verbonden III 21^{10}: quia quemadmodum per inobedientiam unius hominis introitum peccatum habuit et per peccatum mors obtinuit, sic et per obedientiam etc.; beide malen eveneens (zie c. 32) gevolgd door eene zinspeling op de *γῆ ἀνέργαστος* van Gen. 2^5. De similitudo carnis peccati van Rom. 8^3 ook III 20^2 IV 2^7.

dat des eerstgeschapenen aangenomen om (aldus) — den
strijd voor de vaderen opnemend — door (een) Adam te
triomfeeren over hem, die ons door Adam heeft geslagen.
XXXII. 236^{v}. Hoe ontving nu de eerstgeschapene het aanzijn? Van
Gen. 2^{5}. Gods wil en wijsheid en uit de maagdelijke aarde: „*Want*
God had het" — zegt de Schrift — „*vóor de schepping*
des menschen nog niet laten regenen, en er was nog geen
mensch om den akker te bebouwen." Uit deze nog maag-
delijke aarde nu nam God stof en schiep den mensch
als aanvanger onzer menschheid. Ter volmaking (C.: *ἀνακε-*
φαλαιοῦσθαι) van dezen mensch heeft de Heer zich in de orde
van dezelfde vleeschwording gevoegd:[1]) hij werd
eveneens uit eene maagd (en) naar Gods wil en wijsheid
geboren om de overeenkomst tusschen zijne en Adams
vleeschwording te toonen en het aan 't begin geschrevene
Gen. 1^{26}. (thans) te verwerkelijken: „*de mensch naar Gods gelijkenis*
(*ὁμοίωσις*) *èn naar Gods beeltenis* (*εἰκών*)".

XXXIII. En gelijk de mensch door eene ongehoorzaame maagd
met den dood geslagen werd, zoo heeft hij hier ook door
eene aan Gods woord gehoorzame maagd het leven ver-
kregen [2]) door eene nieuwe levensontwikkeling in den

---

1) III 4^{2}: sustinuit eam quae esset ex virgine generationem. Vergl. bij het slot over Gen. 1^{26} V 1^{3}: in fine .. Patris manus .. vivum perfecerunt hominem, uti fiat Adam secundum imaginem et similitudinem Dei; V 16^{2}. *ἐν τοῖς πρόσθεν χρόνοις ἐλέγετο μὲν κατ' εἰκόνα Θεοῦ γεγονέναι τὸν ἄνθρωπον, οὐκ ἐδείκνυτο δέ ...· ὁ Λόγος καὶ τὴν εἰκόνα ἔδειξεν ἀληθῶς ... καὶ τὴν ὁμοίωσιν βεβαίως κατέστησε.* De gnostieken onderscheidden reeds *εἰκών* en *ὁμοίωσις*, I 5^{5}. Gen. 1^{26} ook III 23^{2} van Adam gezegd.

2) III 21^{7}: (euis adventus erat... sola) Maria coöperante dispositioni; IV 33^{11}: pura vulva, quae regenerat homines in Deum; V 19^{1}: genus humanum per virginem salvatur.

Lc. 15^{4}. mensch. Want de Heer is het *verloren schaap komen opzoeken;* [1]) en 't verlorene was de mensch. Daarom ook had niet eene nieuwe schepping plaats, doch nam hij uit haar, die van Adams geslacht was, de gelijkheid
1 Cor. 15^{53}. met het schepsel aan. Want zou *het sterfelijke door de onsterfelijkheid verslonden worden,* dan moest Adam in
237r. Christus volmaakt worden (C.: *ἀνακεφαλαιοῦσθαι*) [2]). Zoo staat het ook met Eva en Maria: de éene maagd spreekt de andere vóor, nu zij maagdelijke ongehoorzaamheid door maagdelijke gehoorzaamheid krachteloos maakt en opheft.

XXXIV. Eveneens wordt de met het hout begane overtreding door de gehoorzaamheid aan het hout hersteld, nu God toegelaten heeft, dat de menschenzoon aan het hout werd geslagen, waardoor deze de kennis van het booze
(Gen. $2^{9,17}$ 3^{5}). vernietigde en die van het goede inleidde en liet toeeigenen. En het booze is God niet gehoorzamen, het goede Gode wel gehoorzamen. [3]) Daarom spreekt het Woord door den profeet Jesaja, den toekomstigen druk

---

1) Zoowel de gnostieken (I 8^{4} 16^{1} 23^{2} II 24^{6}) als Irenaeus zelf (III 19^{3} $23^{1,8}$ V 12^{3} 15^{2}) zinspelen meermalen op Lc. 15^{4-7}; Irenaeus dacht daarbij aan Dei proprium plasma, aan Adam, aan de *σαρκὸς ὑπόστασις*.

2) 1 Cor. 15^{53} wordt geciteerd I 10^{3} III 19^{1} IV 38^{4} V 2^{3} 10^{2} $13^{3,5}$. Vergl. bij den zin vóór 1 Cor. 15^{53} III 21^{10}: *πάλιν οὐκ ἔλαβε χοῦν ὁ Θεός.. ἵνα μὴ ἄλλη πλάσις γένηται.. ἀλλὰ.. τηρουμένης τῆς ὁμοιότητος*; bij dien daarnà V 19^{1}: ea inobedierat Deo, sed haec suasa est obedire Deo, uti virginis Evae virgo Maria fieret advocata. Aequa lance disposita virginalis inobedientia per virginalem inobedientiam, en meer in den breede III 22^{4} — naar Justinus, dial. 100: *δι' ἧς ὁδοῦ ἡ παρακοή.., διὰ ταύτης καὶ κατάλυσις*.

3) IV 39^{1}: bonum est autem obedire Deo... quemadmodum non obedire Deo malum.

voorzeggende — immers omdat ze het toekomende ver-
halen, daarom zijn ze profeten —, welnu, het Woord
Jes. 50^6. spreekt door hem als volgt: „*Ik wederstreef noch weder-
spreek; mijn rug bood ik den geeselslagen aan en mijne
wangen (gaf ik) voor kaakslagen; mijn gelaat wendde
ik niet af voor smadelijke bespuwing* [1]).” Doordat nu
Flp. 2^8. *zijne tot in den dood vastgehouden (bewaarde) gehoor-
zaamheid* hem aan het (kruis)hout bracht, werd de oude
met het hout verbonden ongehoorzaamheid krachteloos.
Want hij is zelf het Woord des almachtigen Gods, dat
onzichtbaar onder ons alom in heel deze wereld is ver-
spreid, gaande door hare lengte en breedte en hoogte en
Col. 1^{17b}. diepte — want *door* Gods Woord *heeft het heelal bestand.*
237v. En in dat (heelal) is de Zoon Gods gekruisigd, door het
kruis alles zijn merk gevende. Want het betaamde hem,
nu hij zichtbaar werd, onzer aller kruisgemeenschap met
hem te openbaren, opdat hij gene zijne werkzaamheid in
het zichtbare (ook) op zichtbare wijze zou toonen [2]). Hij

---

1) Op Jes. 50^6 wordt gezinspeeld c. 69 en IV 33^{12}: dorsum suum ponentem ad flagella et maxillas suas ad palmas. Over de profetie als IV 20^5: prophetia est praedicatio futurorum i. e. eorum quae post erunt praesignificatio. Behalve III 12^9 IV 24^2 wordt Flp. 2^8 nog gebruikt V 16^3: dissolvens eam quae in ligno fuerat facta inobedientiam, obediens factus est usque ad mortem, mortem autem crucis, eam quae etc. per eam quae in ligno fuerat obedientiam sanans; vergl. bij c. 34 ook V 19^1: recapitulare eam quae etc. inobedientiam per eam quae etc. obedientiam, breeder uitgewerkt V $17^{3,4}$, waaraan eene parallel voor het volgende aansluit, zie nt 2.

2) V 17^4: *διὰ ξύλου φάνερον τοῖς πᾶσιν ἐγένετο, ἐπιδεικνύων τὸ μῆκος καὶ ὕψος καὶ βάθος καὶ πλάτος ἐν ἑαυτῷ . . . καὶ τοὺς δύο λαοὺς εἰς ἕνα Θεὸν συνάγων . . . διεσπαρμένους εἰς τὰ πέρατα τῆς γῆς*; V 18^3: Dominus noster, in novissimis temporibus homo in hoc mundo

toch is het, die de hoogte verlicht en de diepte ver onder
de aarde voortzet, de lengte van Oosten en Westen uit-
spant en Noord en Zuid doorvaart — en die verspreid zijn,
van alle zijden tot de kennis van den Vader bijéenroept.
XXXV. Ook de aan Abraham ten deel gevallen belofte,
Gen. 15^{5}. volgens welke God hem had toegezegd *zijne nakomeling-
schap als de sterren des hemels te maken*, heeft hij nu
vervuld. Immers Christus, geboren uit gene Abrahamitische
Flp. 2^{15}. maagd verwerkelijkte dit: hij maakte de geloovigen *tot
lichten in de wereld* en rechtvaardigde de heidenen door
Gal. 3^{6}. éenzelfde geloof als van Abraham.[1]) Want *geloofde Abra-
ham en het werd hem tot gerechtigheid gerekend*, evenzoo
worden ook wij door het geloof aan God gerechtvaardigd;
Gal. 3^{11}. *de rechtvaardige zal immers uit den geloove leven. De*
Rom. 4^{13}. *belofte aan Abraham is hem dus niet door middel van de*

---

existens, secundum invisibilitatem continet quae facta sunt omnia, in universa conditione infixus, quoniam Verbum Dei gubernans et disponens omnia. Et propter hoc in sua visibiliter venit et caro factum est (Verbum) et pependit super lignum, uti universa in semetipsum recapituletur... Invisibilibus quidem participans rationabiliter... super visibilia et humana regnans manifeste — volgt Ps. 50^{3a}; III 16^{6}: Invisibilis visibilis factus, uti sicut in supercaelestibus et spiritalibus et invisibilibus princeps est Verbum Dei, sic et in visibilibus et corporalibus principatum habeat.

2) Flp. 2^{15} behalve IV 5^{3} nog IV 7^{3}: Deus, qui repromissionem ei (Abr.) dedit, per Christum praeparat luminaria in mundo eos, qui ex gentibus credunt... h. e. quasi stellae caeli. Gelijk hier volgt, gaat daar vooraf (IV 7^{2}): Jesus.. similem Abrahae fidem in nobis constituens, quemadmodum et Paulus testificatur, dicens nos esse filios Abrahae secundum similitudinem fidei et repremissionem hereditatis (Gal. 3^{6-8} en Rom. 4 : 16), wat IV 21^{1} met beroep op Gal. 3^{5-9} nog nader wordt aangetoond; zie ook c. 93. IV 16^{3} is 1 Tim. 1^{9} in denzlefden zin gebruikt, IV 34^{2} daarentegen Rom. 3^{21} anders dan hier.

238r. *wet toegekomen, maar door het geloof:* Abraham toch
1 Tim. 1^{9}. werd door het geloof gerechtvaardigd, *en voor rechtvaar-*
Gal. 2^{16}. *digen is er geen wet. Evenzoo worden ook wij niet door*
Rom. 3^{21b}. *de wet gerechtvaardigd, maar door het geloof, dat getui-*
genis ontvangt van de ons door Gods Woord toegekomen
wet en profeten.

XXXVI. Ook de aan David gegeven belofte heeft hij vervuld.
2 Sam. 7^{12} God had hem nml. beloofd *uit zijne lijflijke spruiten een*
+ Jes. 9^{6}. *eeuwigen koning te verwekken, wiens heerschappij geen*
einde nemen zou. D(i)e koning nu is deze Christus, de Zoon Gods, die des menschen Zoon geworden is d. i. gesproten is uit gene Davidische maagd. [1]) Daarom spreekt de belofte ook van *lijflijke* vrucht, wat bepaaldelijk op voortbrenging door eene zwangere vrouw wijst, — en niet van vrucht der lenden noch van vrucht der nieren, wat ook eene bijzondere wijze van voortbrengen is —, opdat het bijzondere, het bij uitzondering eigenaardige, van de vrucht van het maagdelijk Davidisch lichaam zou uitkomen. Hij heerscht eeuwiglijk over Davids huis, en zijn koningschap is eindeloos.

XXXVII. Zoo heeft hij onze verlossing dus heerlijk ten einde gebracht door de beloften aan de vaderen te vervullen en de oude ongehoorzaamheid krachteloos te maken.

---

1) III $19^{1,3}$ e. e.: qui filius dei est, filius hominis factus est. III 9^{2} 10^{4} $16^{2,3}$ 21^{9}: ex fructu ventris David i. e. ex David virgine; III 21^{5}: Propter hoc enim et de fructu ventris eius regem promisit, quod erat proprium virginis praegnantis, et non de fructu lumborum eius nec de fructu renum eius, quod est proprium viri generantis et mulieris ex viro conceptionem facientis .., ut generationem eius, qui erat futurus ex virgine, pronuntiaret. Reeds Grabe (1702) verwees daartegen naar Handl. 2^{30} (bij Stieren II 915).

Gods Zoon is Davidide en Abrahamide geworden, want
als vervuller heeft hij het leven van voren af aan zich-
zelven voleindigd om het ons te kunnen verwerven. Gods
Woord is vleesch geworden naar (Gods) raadsbesluit
238v. omtrent de maagd om den dood te vernietigen en
den mensch levend te maken. Want wij waren wel door
de zonde gebonden en, als in zonde geboren, ook met
(H. c. 38) den dood levende. Maar nu zond God de Vader vol
erbarmen het Scheppingswoord, dat ter onzer redding
zich kwam ophouden terzelfder plaats en in dezelfde
omgeving, waar ons het leven te loor ging, en die boeien
ontbond. En zijn licht is verschenen en heeft de duisternis
der gevangenis te niet gedaan, onze geboorte gewijd en
den dood vernietigd, daar hij juist die boeien, welke ons
besloten, verbrak.

XXXVIII. Aldus bewees hij de opstanding: hij werd zelf
Col. 1^{18}. *de eerstgeborene uit de dooden* [1]) en wekte aan
zichzelven den gevallen mensch op, hem opvoerende
naar den hoogsten hemel ter rechterhand van 's Vaders
heerlijkheid, zooals God met deze woorden door den
Amos 9^{11}. profeet beloofde: „*Ik zal Davids vervallen tent* — d. i. het
Davidsch lichaam — *weer oprichten.*" En dit heeft onze
Heer Jezus Christus, waarlijk vervuld, toen hij onze ver-
lossing (zoo) schoon voltooide, opdat hij ons waarlijk zou
laten opstaan tot een leven voor den Vader. Wie nu zijne
geboorte uit de maagd niet zou willen aannemen, hoe kan
239r. hij zijne opstanding uit de dooden aannemen? Er zou im-
mers niets wonderlijks of buitengewoons of zonderlings in

1) Primogenitus ex mortuis, II 22^4 III 16^3 22^4. Amos 9^{11} ook c. 62.

zijn: indien (hij als) een nietgeborene van de dooden is opgestaan, dan kan men niet in eigenlijken zin spreken van opstanding bij iemand, die immers een ongeborene is. Want de ongeborene en onsterfelijke en door geene geboorte heengegane kan ook niet eene prooi van den dood worden. Hoe toch zou iemand (het leven) als mensch ein-
(H. c. 39) digen zonder (het) als mensch te zijn begonnen? Alzoo: zonder (werkelijk) geboren te zijn is hij evenmin gestorven; en indien niet gestorven, ook niet uit de dooden opgestaan; en indien niet uit de dooden opgestaan, dan heeft hij den dood niet overwonnen en is diens heerschappij ongebroken; en is de dood niet overwonnen, hoe kunnen wij, van den beginne aan den dood ten prooi, ten leven opklimmen?

XXXIX. Degenen nu, die 's menschen (eind)verlossing ontkennen, en God niet gelooven, dat Hij hen uit de dooden zal opwekken, versmaden ook de geboorte van onzen Heer, die hij om onzentwille aanvaardde: Gods Woord werd vleesch om de lichamelijke opstanding te bewijzen en allen naar den hemel voor te gaan. Het eerstgeboren (*ἀρχέγονος* I 1[1]), eerstverwekt Woord (V 36[3] primogenitus verbum) van 's Vaders raad heeft alles volbracht, is zelf door de wereld getrokken en heeft haar geordend. Want hij was de eerstgeborene der maagd — rechtvaardig — een heilig mensch — vroom — goed — godgevallig — in alles volmaakt [1]), want al zijne volgelingen
Col. 1[18]. redde hij uit de onderwereld, zelf immers *de eerstgeboorne*

1) III 18[6]: bonus vere Filius Dei et patiens. Luctatus est enim et vicit: erat enim homo... destruens peccatum. Est enim piissimus et misericors Dominus, et amans humanum genus.

uit de dooden, Hoofd en Leidsman des goddelijken levens[1]).
239^v. (H. c. 40) Op deze wijze doordringt Gods Woord allen tot eendracht
Jes. 9^5. en gemeenschap, daar hij zoowel waar mensch als *Wonderraad en machtig God* is. Zoo heeft God opnieuw den mensch geroepen, opdat wij in zijne gemeenschap aan de onverderfelijkheid deel zouden hebben.

XL. Hij dus, van wien Mozes in de wet, en de profeten van den hoogsten en almachtigen God prediken als van den Zoon des Alvaders, van wien alles stamt, die met Mozes gesproken heeft — deze is naar Judea gekomen, van Godswege van den Heiligen Geest ontvangen en uit de maagd Maria, de Davidide en Abrahamide, geboren; Jezus — de Christus Gods, daar hij bleek te zijn degene,
(H. c. 41) van wien de profeten tevoren hadden gepredikt. En zijn
Lc. 1^{17fin}. voorlooper Johannes de Dooper *bereidde en rustte het volk tevoren toe* voor de ontvangst van het levenswoord,
Joh. 1^{33}. door hem te verkondigen als den Christus, *op wien Gods geest, zich* met het lichaam vermengend,[2]) *zou nederdalen.*

XLI. Zijn jongeren en getuigen van al zijn goede werken en leer, van zijn lijden en sterven, opstanding en hemelvaart na de lichamelijke opstanding zijn de apostelen, die[3]) *na de*

---

1) Vergl. (Handl. 3^{15} *ἀρχηγὸς τῆς ζωῆς* = III 12^3 dux vitae) II 22^4: princeps vitae. Jes. 9^5 zoo ook III 19^2 IV 33^{11} Ep. 55: mirabilis consilarius et Deus fortis. De eerstgeborene der maagd: vergl. Lc. 2^7 *τὸν υἱὸν αὐτῆς τὸν πρωτότοκον*?

2) III 19^1: *ὁ ἄνθρωπος τὸν Λόγον χωρήσας* = homo commixtus Verbo Dei. Over Johannes den Dooper frg. gr. 27 (25): populo fidem in Christum ostendit.

3) III 1^1: posteaquam .. induti sunt supervenientis Spiritus Sancti virtutem ex alto, de omnibus impleti sunt et habuerunt perfectam

Handl. 1[8]. *kracht des Heiligen Geestes ontvangen te hebben*, door hem
240r. in heel de wereld uitgezonden werden en de heidenen riepen door den mensch als den weg ten leven voor te houden: bekeering van afgoderij, van hoererij en van woeker, en reiniging van ziel en lichaam door den doop met water en met den Heiligen Geest. Juist dien van den Heer ontvangen Heiligen Geest hebben zij den geloovigen uitgedeeld en verleend en zoo geordende gemeenten gegrond. Door geloof, liefde en hoop hebben zij de door de profeten tevoren aangekondigde roeping der heidenen verwerkelijkt, die Gods genade dezen deed toekomen; zij verwerkelijkten haar door hunnen dienst en begrepen onder de belofte, aan de vaderen (gedaan), diegenen der heidenen, welke geloof aan en liefde tot den Heer hadden gekregen: de God des heelals zou aan hen, die in heiligheid, gerechtigheid en geduld geleefd hebben, door opstanding uit de dooden eeuwig leven verleenen. Dat heeft Hij beloofd door hem, die gestorven en opgestaan is [1]), Jezus Christus, wien Hij het rijk heeft gegeven en de heerschappij over al wat is, levenden en dooden, alsmede het oordeel. Dienovereenkomstig leerden ook (de apostelen) in hun waar woord [2]) het lichaam onbesmet en de ziel onbevlekt ter opstanding te bewaren.

XLIIa. 240v. Zoo behooren zich dus de geloovigen te gedragen,

---

agnitionem, exierunt in fines terrae, ea quae a Deo nobis bona sunt evangelizantes et caelestem pacem hominibus annuntiantes. III 17[2]: corpora enim per lavacrum ... animae autem per Spiritum; unde et utraque necessaria; vergl. frg. gr. 35 (33) 't citaat Joh. 3[5].

1) Herinnering aan Handl. 17[31]?

2) „Hun waar woord": λόγος τῆς ἀληθείας? In adv. haer. treffen we o. a. aan de uitdrukkingen regula veritatis en praedicatio veritatis.

daar de Heilige Geest, die hun van Zijnentwege gegeven werd en, eens ontvangen en behouden, in waarheid en gerechtigheid, heiligheid en geduld doet wandelen, bij voortduring bij hen inwoont. Immers ook de ziel der geloovigen deelt in de opstanding, wanneer de lichamen opnieuw persoonlijk worden en, samen met haar door de kracht des Heiligen Geestes opgewekt, het Godsrijk worden binnengeleid. Dat is de vrucht van Jafets zegen, die in de roeping der heidenen, door de kerk, aan den dag komt; hij maakt aanstalten om naar Gods belofte in Sems huis woning te maken [1]).

XLII. Opdat het geloof van hen, die God in waarheid dienen, vast zou zijn,[2]) heeft Gods geest door de profeten vooruit verkondigd, dat dit alles zoo zou gebeuren. Want wat voor onze natuur onmogelijk was en daarom den menschen ongelooflijk moest voorkomen, dat liet God door de profeten tevoren verkondigen, opdat wij daaruit, dat het lang te voren gezegde later juist gelijk voorspeld was in vervulling ging — zouden inzien, dat inderdaad
241r. (H. c. 43) God ons onze verlossing vooraf had meegedeeld. En God moet men volstrekt gelooven, want Hij is volstrekt waar.[3])

---

1) Zie blz. 26 nt 1.

2) IV 32[2]: Het O. T. had typum caelestium, ut firma ea quae secundum nos est fiat fides, et prophetiam futurorum, ut disceret homo praescium esse omnium Deum; Justinus Ap. I 33: *Ἃ γὰρ ἦν ἄπιστα καὶ ἀδύνατα νομιζόμενα παρὰ τοῖς ἀνθρώποις γενήσεσθαι, ταῦτα ὁ θεὸς προεμήνυσε διὰ τοῦ προφητικοῦ πνεύματος μέλλειν γίνεσθαι, ἵν' ὅταν γένηται μὴ ἀπιστηθῇ, ἀλλ' ἐκ τοῦ προειρῆσθαι πιστευθῇ.*

3) frg. gr. 24 (22): *ὁ δὲ θεὸς ἀεὶ μένει ἀληθής*; V 32[2]: Verus et firmus Deus.

XLIII. Zoo onder meer wat aangaat het bestaan van Gods Zoon: hij was niet slechts vóor zijne verschijning, doch ook vóor de wording der wereld, gelijk Mozes 't eerst heeft geprofeteerd. Hij zegt in het Hebreeuwsch:
Gen. 1¹. „*Baresit bara elowim basan benuam samentares*", wat in onze taal overgezet luidt: *(Den) Zoon in den beginne, grondvestte God dan den hemel en de aarde* [1]). Dit betuigt ook
Ps. 110³ + 72¹⁷ᵇ. de profeet Jeremia als volgt: „*Vóor de morgenster heb ik U geboren en vóor de zon is Uw naam*," d. w. z. vóor den kosmos, want de sterren zijn ook tegelijkertijd met de aarde geworden. En wederom zegt hij: *Gezegend die voor 's menschen wording bestond.* Voor God toch begon het bestaan des Zoons vóor den kosmos, maar voor ons pas bij zijn verschijnen. Vóór dezen echter bestond hij voor ons niet, daar wij hem niet kenden. [2]) Wanneer daarom zijn jongere, Johannes, ons zal verhalen wie Gods Zoon is, die vóor 's werelds worden bij den Vader was, en dat alwat geworden is, door hem tot stand is gekomen,
Joh. 1¹⁻³. spreekt hij aldus: „*In den beginne was het Woord; en 't Woord was bij God; en God was 't Woord. Dit was in den beginne bij God. Alles ontstond door deszelfs bemiddeling en zonder hetzelve werd ook niet éen ding*
241v. (III 11⁸ *οὐδὲ ἕν*)." Daarmee stelt hij vast, dat hetzelfde Woord, dat in den beginne bij den Vader was en door
XLIV. welks bemiddeling alles werd, ook Zijn Zoon is. En Mozes

---

1) Tertull. adv. Praxean 5: Aiunt quidem et Genesin in Hebraico ita incipere: In principio deus fecit sibi filium.

2) II 25^3 30^9 III 18^1 IV 20^3; III 8^1: non tunc coepit filius dei, existens semper apud Patrem (IV 6^7 13^4 20^7: ab initio). Vergl. nog c. 30. Joh. 1^{1-3} zonder *ὃ γέγονεν* eveneens III $11^{1,8}$ V 18^2.

zegt weer, hoe Gods Zoon tot Abraham is komen spreken:
Gen. 18^{1-3}. „*Op een middag verscheen God hem bij Mamre's eikeboom. En als hij opzag, ziedaar drie mannen voor hem staan. Zoo neigde hij zich ter aarde en zeide: Heer, heb ik soms genade gevonden voor U*... en al wat daar verder volgt, sprak hij tot den Heer en de Heer tot hem.[1]) Nu waren twee van deze drie engelen, maar die éene was de Zoon Gods, tot wien Abraham zich ook met zijne voorspraak richtte voor de Sodomiten, dat zij niet vernietigd zouden worden, al waren er slechts tien rechtschapenen te vinden. En terwijl zij nog spraken, gingen de twee engelen af naar Sodom, alwaar Lot hen opnam. En
Gen. 19^{24}. daarna zegt de Schrift: „*En de HEER liet op Sodom en Gomorrha zwavel en vuur regenen van den HEER uit den hemel.*" Dat is de Zoon, die met Abraham gesproken heeft; daar hij *HEER* was, ontving hij van den *HEER* uit den hemel, den Almachtigen Vader, macht de Sodomiten te straffen. Zoo was Abraham een profeet en zag wat toe-
242a. komstig op menschelijke wijze plaats hebben zou: hoe Gods

---

1) III 6^1 citeert Gen. 19^{24} en zegt dan: filium enim hic significat, qui et Abrahae collocutus est (IV 7^4: in figura locutus est humana ad Abraham [Gen. 18^{1-3}] et iterum ad Moysen [Exod. 3^{7v}]), a Patre accepisse potestatem iudicandi Sodomitas propter iniquitatem eorum; in § 2: et Moysi dixit Exod. 3^8; ipse est enim qui descendit et ascendit propter salutem hominum; en IV 10^1 vinden wij bij elkander: insemitus est ubique in Scripturis eius filius dei, aliquando cum Abraham loquens... aliquando autem Sodomitis inducens iudicium et rursus quum videretur et in viam dirigit Jacob et de rubo loquitur cum Moyse. Et non est numerum dicere, in quibus a Moyse ostenditur filius dei. Overigens nog IV 36^4: Verbum Dei... temporibus Lot.. pluit super Sodomam et Gomorrham ignem et sulphur de caelo.

Zoon met de menschen spreken en met hen eten en dan
van 's Vaderswege het oordeel over hen brengen zou,
gelijk hij van den Almachtige macht ontvangen had de
XLV. Sodomiten te straffen. En toen Jakob naar Mesopotamië
Gen. 28^{12v}. ging, zag hij hem in een gezicht *boven aan de ladder
staan, die van den hemel (l. van de aarde) tot den hemel
opgericht was, d. i. aan het (kruis)hout, want daarlangs
stijgen zijne geloovigen naar den hemel op. Zijn lijden toch
waarborgt onze opvaart. En al zulke gezichten wijzen er
op, hoe Gods Zoon met de menschen sprak en onder
hen wandelde. Want natuurlijk was het niet de Alvader —
die is voor de wereld onzichtbaar [1]) en zegt als Schepper
Jes. 66^{1}. des heelals: *De hemel is mijn troon en de aarde mijn
voetschabel; wat voor huis zoudt gij Mij bouwen en
Jes. 40^{12a}. *waar zou de plaats mijner rust wezen?* en *die omvat
*de aarde met zijne vuist en omspant den hemel met zijne
hand —, die met Abraham, toevende op eene beperkte
plaats, sprak, maar het Woord Gods, dat steeds de mensch-
heid nabij was, [2]) voorspelde wat in de toekomst gebeuren
zou, en den menschen de dingen Gods leerde.

XLVI. Hij is het, die in den doornbosch met Mozes sprak en
Exod. 3^{7v}. zeide: „*Ik heb genoeg gezien van de verdrukking van
mijn volk in Egypte en ben afgekomen om het te redden".
242^{v}. En inderdaad is hij af- en opgeklommen om de verdruk-

1) IV $20^{10,11}$: non ipsum videbant prophetae (Moyses nec Helias nec Ezechiel) in his proprie Deum: manifestum est, quoniam Pater invisibilis. Evenzoo c. 47 en blz. 17 nt 1.

2) III 16^{6} 18^{1} (IV 7^{2} 12^{4} 28^{2} V 16^{1}): Verbum qui (!) et semper aderat generi humano. Jes. 66^{1} is ook IV 2^{5} en Jes. 40^{12a} met andere bedoeling IV 19^{2} gebruikt.

ten te redden 1): ons heeft hij uit de Egyptische heerschappij uitgeleid d. i. uit alle afgoderij en goddeloosheid, en ons heeft hij uit de Roode Zee gered, d. i. uit de doodaanbrengende verwarring onder de heidenen, uit hunne hoogst ergerlijke en smadelijke (zonden), heeft hij (ons) bevrijd. Want wat op ons doelde, heeft Gods Woord aan hen voorbereid; toen toonde hij de toekomst in een beeld vooraf, maar thans heeft hij ons werkelijk uit den harden dienst der heidenen uitgeleid. 2) Zoo heeft hij ook in de woestijn een rijken waterstroom uit de rots doen vloeien —
1 Cor. 10^4. *de rots is hijzelf*, en in de leer der twaalf apostelen heeft hij twaalf waterbeken gegeven. Ook heeft hij de weerspannige mingeloovigen (ὀλιγόπιστοι c. 27) in de woestijn laten uit-
1 Cor. 14^{20}. sterven, hen daarentegen, die hem gelooven en *in de boosheid kinderen* zijn geworden, in de erve der vaderen binnengeleid, die niet Mozes, doch Jezus toedeelt, die
Exod. 17^{12v}. ons ook *door het gebonden zijn zijner handen bevrijdt van Amalek* en naar 's Vaders rijk opvoert.

XLVII. Heer is dus z o o w e l de V a d e r a l s d e Z o o n en God zoowel de Vader als de Zoon, want die uit God geboren

---

1) III 6^2 (IV 7^4 10^1; blz. 48 nt 1) IV 12^4: ipse est qui dicit Moysi Ex. $3^{7sq.}$; ab initio assuetus Verbum Dei ascendere et descendere propter salutem eorum, qui male haberent.

2) IV 30^1: tegenover de typica profectio, hodie vera nostra profectio i. e. fides in qua sumus constituti, per quam de numero gentilium exemti sumus. — 1 Cor. 10^4 bepaald geciteerd in eenzelfde verband IV 14^3 (27^3) en frg. syr. 28. — 1 Cor. 14^{20} (ook c. 96): qui salvati sunt et acceperunt haereditatem? ... Chaleb Iephone et Iesus Nave et pueri innocentes, qui neque malitiae sensum habuerunt. Qui sunt autem, qui hic salvantur..? Nonne qui.. malitia parvuli effecti sunt? IV 28^3. — Ex. 17^{12v}: per extensionem manuum dissol-

243r. is, is God. [1]) Naar aanzijn en wezenswerking is dus (weliswaar) één God te belijden, maar naar de heilsbedeeling werkelijk zoo Zoon als Vader: Daar toch de Alvader onzichtbaar en ongenaakbaar is voor de schepselen, moeten zij die voorbestemd zijn tot God te naderen, door den Zoon voor den Vader gewonnen en verworven [2]) worden. En nog klaarder en duidelijker spreekt David aldus over den
Ps. 45[7]v. Vader en den Zoon: *„Uw troon is altijddurend; gij mindet gerechtigheid en haattet euvel; daarom heeft God ... U boven uw medegenooten met vreugdeolie gezalfd":* de goddelijke Zoon toch ontvangt van den Vader, d. i. van God, den troon van een altijddurend rijk en boven zijn medegenooten de zalfolie. [3]) En de zalfolie

---

vebat Amalech IV 24[1] 33[1]. — Verder vergl. IV 30[4]: Hereditatem non Moyses quidem famulus Dei, sed Iesus Filius Dei dabit, waarmede overeenkomt frg. gr. 19, dat echter ten onrechte aan Irenaeus wordt toegeschreven.

1) Ptolemaeus de Valentiniaan bij Iren. I 8[5] op Joh. 1[1m]: ἀκολούθως· τὸ γὰρ ἐκ Θεοῦ γεννηθὲν θεός ἐστιν. „Eén God", vergl. II 28[4]: Solus Deus Pater dicitur, qui et vere est; II 13[9]: Earum virtutum quae semper sunt cum Deo, appellationes sunt, quemadmodum possibile est et dignum hominibus audire et dicere de Deo. Appellatione enim Dei coobaudientur et verbum ... et sapientia. Voorbestemming: commensurata multitudo ante praefinita a Deo generis humani perfectorum (II 33[5]); V 31[2] quotquot Dominus dignos habuerit.

2) Conybeare p. 36 vergelijkt Ef. 3[12]: παρρησία καὶ προσαγωγή.

3) III 6[1]: Neque ... Dominum appellassent nisi, qui dominatur omnium, Deum Patrem et filium eius, qui dominium accepit a Patre suo, quemadmodum habet illud Ps. 110[1]; Patrem enim filio collocutum ostendit, qui dedit ei hereditatem gentium etc. Ps. 2 : 8 ... Similiter habet illud Ps. 45[7sq.]; utrosque enim Dei appellatione signavit Spiritus, et eum qui ungitur filium, et eum qui ungit, i. e. Patrem. Ps. 45[8] ook IV 33[11] gememoreerd.

is de Heilige Geest, waarmede hij gezalfd is, en zijn medegenooten zijn de profeten, rechtvaardigen en apostelen en alwie aan de gemeenschap zijns rijks deel hebben, d. w. z. zijn jongeren.

XLVIII. Ps. 110 geheel. En wederom zegt David: „*De HEER zegt tot mijnen Heer: zet u aan mijne rechterhand, opdat Ik uw vijanden legge tot uwe voetschabel. Met kracht zal de HEER (uw) schepter uit Zion doen uitgaan: heersch te midden uwer vijanden. Heerschappij (is) bij U* (μετὰ σοῦ ἀρχή = נְדִיבָה; de arm. vert.: *met U in den beginne) ten dage uwer kracht(oefening) met der heiligen glans; uit den schoot heb Ik U vóor de morgenster geboren. De HEER heeft*
243v. *gezworen en het zal Hem niet berouwen: voor altijd zijt gij een priester naar de ordening van Melchisedek, en (is) de HEER aan uwe rechterhand. (Hij) verpletterde koningen ten dage des toorns, Hij zal gericht houden onder de heidenen, talloozen neervellen* (πληρώσει πτώματα), *veler hoofden tegen den grond te pletter werpen, onderweg uit de beek drinken en daarom het hoofd omhoog steken.* Welnu, hiermee heeft hij hem bekend gemaakt als die van den beginne bestaat [1]), over de heidenen zal heerschen, en alle menschen en koningen, die thans hem haten en zijn naam vervolgen, zal oordeelen; deze zijn dus zijn *vijanden*. En door hem *Gods priester voor altijd* te noemen, wilde hij zijne onsterfelijkheid aanduiden; en daarom zeide hij: „*Uit de beek zal hij onderweg drinken; daarom zal hij het hoofd omhoog steken*: daarmee spreekt hij de heerlijke verhooging uit van hetgeen aan hem men-

1) Zie blz. 47 nt 2.

IL. schelijk, laag en niet-heerlijk was [1]. En wederom zegt
Jes. 45^{1a}. de profeet Jesaja: „*Zoo spreekt de HEERE God tot mijn*
gezalfden Heer (τῷ χριστῷ μου Κύρ[ι!]ῳ), *wiens rechter-*
hand ik gegrepen heb om hem de heidenen te onder-
werpen." Hoe is het echter, dat Christus de Zoon Gods
tegelijk koning der heidenen d. i. aller menschen wordt
genoemd, en behalve dat hij Gods Zoon heet en is, ook
Ps. 2^{7v}. aller koning (heet)? David zegt er dit van: „*De HEER*
sprak tot mij: gij zijt mijn Zoon, Ik heb U heden verwekt.
244r. *Eisch van mij en Ik zal U de heidenen ten erve geven*
en 's aardrijks einden in eigendom." Van David zijn die
woorden niet gezegd, want hij regeerde niet over de
heidenen noch over de gansche aarde, doch alleen over
de Joden. Daaruit blijkt, dat de belofte aan den gezalfde,
dat hij over 's aardrijks einden zal heerschen, Gods Zoon
bedoelt, dien David zelf als zijn Heer belijdt wanneer
hij zegt: „*De HEER sprak tot mijnen Heer: zet U aan*
mijne rechterhand" en wat daar volgt, gelijk wij tevoren
gezegd hebben. Want hij bedoelt, dat de Vader met den
Zoon spreekt, zooals in het pas aangehaalde woord van
Jesaja: „*God belooft mijn gezalfden Heer, dat Hij hem*
de heidenen zal onderwerpen." Beide profeten beloven
hetzelfde: dat hij koning zou zijn; (hun) godswoord betreft
dus ook denzelfden persoon: nml. Christus den Zoon
Gods. Want — die opmerking moeten wij maken — wan-
neer David zegt: „God sprak tot mij," spreekt eigenlijk
niet David, noch een der profeten [2], uit zichzelf. Im-

---

1) 't Onechte frg.gr. 28(26) spreekt van τὸ βαρὺ καὶ γεῶδες ἀφθαρτισθέν.

2) IV 2^{3}: Moysi litterae verba Christi, et reliquorum sine dubio prophetarum sermones ipsius sunt; IV 33^{10} (blz. 14 nt 2); c. 73.

mers niet de mensch, doch Gods Geest spreekt de
profetiën, en deze neemt gestalte en vorm aan in de
profeten al naar hunne personen onderscheiden zijn, en
spreekt nu eens namens Christus, dan weer voert hij het
(H.c. 50). woord namens den Vader. Zeer terecht zegt dus Christus
zelf door David, dat de Vader met hem spreekt. [1])

L. En zeer terecht zegt hij zelf ook het overige omtrent
244^v. zichzelven door de profeten, o. a. door Jesaja als-
Jes. 49^{5}v. volgt: *„En nu — dus spreekt de HEER, die mij van den
moederschoot af tot zijn knecht vormde: dat ik Jakob
vergadere en Israel tot hem bijéenbrenge en ik verheerlijkt
worde vanwege den HEER, en mijn God mijne sterkte
zij. En Hij zeide: Is het U iets groots mijn knecht te
heeten om Jakobs stammen op te richten en Israels ver-
strooiden terug te brengen, Ik stel U ook tot een licht
voor de heidenen, om heil te brengen tot aan 's aardrijks*
LI. *einde."* Hier verdient wel in de eerste plaats de aandacht,
dat het vóorbestaan van Gods Zoon daaruit volgt, dat de
Vader met hem gesproken en hem vóor zijne geboorte
den menschen geopenbaard heeft; maar hij ook verordend
was onder menschen geboren te worden en als mensch
op te treden; en dat God zelf hem van den moeder-
schoot af vormt, d. i. dat hij uit den Geest Gods zou
geboren worden; èn dat hij aller menschen Heer is en

---

1) Behalve III 6^1 (blz. 51 nt 3) wordt van Ps. 2^8 nog gebruik gemaakt IV 21^3. Irenaeus' „opmerking" is overgenomen van Justinus (I 36): *"Οταν δὲ τὰς λέξεις τῶν προφητῶν λεγομένας ὡς ἀπὸ προσώπου ἀκούητε, μὴ ἀπ' αὐτῶν τῶν ἐμπεπνευσμένων λέγεσθαι νομίσητε, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ κινοῦντος αὐτοὺς θείου λόγου. Ποτὲ δ' ὡς ἀπὸ προσώπου τοῦ πατρὸς θεοῦ φθέγγεται, ποτὲ δ' ὡς ἀπὸ προσώπου τοῦ χριστοῦ.*

verlosser, zoowel voor de aan hem geloovig geworden Joden als van anderen. *Israel* nml. heet het volk der Joden in 't Hebreeuwsch, naar den (aarts)vader Jakob, die ook het eerst Israel werd genoemd, en *heidenen* noemt (de Schrift) alle (andere) menschen. Zichzelven noemt de Zoon een knecht des Vaders om Zijne gehoorzaamheid tegenover den Vader; immers ook bij de menschen is ieder zoon (tevens) knecht van zijn vader. Dat
LII. dus Gods Zoon, Christus, die vóor heel de wereld was [1], bij den Vader is en, hoewel bij den Vader, tegelijk nabij
245r. aan en in aanraking met de menschen en koning van alles — daar de Vader hem alles onderworpen had — en verlosser zijner geloovigen is, dat berichten de Schriften. Daar het echter niet doenlijk is iedere uitspraak der Schrift afzonderlijk te gaan verklaren, moet gij uit het behandelde nu maar de beteekenis der overige gelijkluidende (plaatsen) afleiden, geloovende aan Christus en van God wijsheid en verstand vragende om de uitspraken der profeten te begrijpen [2]).

LIII. Dat nu deze Christus, die, daar hij Gods Woord is, bij den Vader was, bestemd was vleesch en mensch te worden, de geboorte te aanvaarden en, uit eene maagd geboren, onder de menschen te wandelen, terwijl

---

1) Zie op c. 30 en 43.

2) II 28^9: et tanta a nobis sit dictum, quandoquidem a te plura dici possint; IV 10^1: non est numerum dicere in quibus ostenditur filius Dei; IV 33^{15}: reliqua omnia.. spiritalis qui vere est.. interpretabitur, in quem dictum sit characterem dispositionis Domini, et integrum corpus operis Filii Dei ostendens.

de Vader zelf Zijne vleeschwording bewerkte, daarvan
Jes. 7^{14-16}. spreekt Jesaja aldus: „*Daarom zal u de Heer zelf een teeken geven: Zie, de maagd zal zwanger worden en een zoon baren en gijl. zult hem Immanuel noemen. Boter en honing zal hij eten. Vóor hij het booze kan kennen of onderscheiden, zal hij het goede verkiezen; want eer de knaap van goed of kwaad weet, zal hij het booze verwerpen om het goede te verkiezen.*” Zoo heeft hij zijne
245v. geboorte uit de maagd verkondigd; en zijne waarachtige menschheid profeteerde hij door zijn eten alsmede door hem een kind te noemen [1]) en hem — gelijk men bij (pas)-geborenen ook pleegt (te doen) (C.) — een naam te geven. En hij heeft een dubbelen naam: in 't Hebreeuwsch Messias — de gezalfde [en] in onze taal — (en) Jezus — de verlosser (Heiland). En deze namen wijzen op bepaalde werkzaamheden. Gezalfde nml. wordt hij genoemd, omdat de Vader door hem alles gezalfd en geordend heeft en omdat hij, toen hij als mensch optrad, met den Geest Gods, zijns Vaders, is gezalfd geworden [2]). Zooals hij

1) Qui ex virgine Emmanuel: III 9^2 18^3 19^1 20^3 IV 33^{11} Ep. 57; III 21^{1-6} bespreekt deze plaats uitvoerig; gelijk hier (c. 53, 54) lezen wij aldaar (§ 4, 5): diligenter significat Spiritus Sanctus generationem eius, quae est ex virgine et substantiam, quoniam Deus (Emanuel enim hoc significat); et manifestat, quoniam homo, in eo quod dicit: *butyrum et mel manducabit*, et in eo quod infantem nominat eum... In eo autem quod dixerit: *ipse Dominus dabit signum*, id quod erat inopinatum generationis eius, significavit.

2) III 9^3 17^1: Esaias unctionem eius et propter quid unctus est praesignificans, ait – Jes. 61^{1-2}. Nam secundum id quod verbum Dei homo erat, secundum hoc requiescebat Spiritus Dei super eum et ungebatur ad evangelizandum humilibus; III 18^3: Christus was echt mensch quemadmodum et ipsum nomen significat. In Christi enim

Jes. 61^{1}. ook zelf door Jesaja van zich zegt: „'*s HEEREN Geest rust op mij, want Hij heeft mij gezalfd om den armen een evangelie te brengen.*" En Heiland (heet hij) daarom, omdat hij de oorzaak van redding is geweest voor hen, die indertijd door hem van allerlei krankheid en van den dood werden bevrijd. En voor degenen, die later aan hem geloofden, is hij de bemiddelaar geworden van het toekomstig en eeuwig heil. Daarom juist is
LIV. hij Heiland. — En Immanuel wordt vertaald: „God met Ul." of als eene profetische spreuk vol verlangen,
Jes. 8$^{8-10}$. zooals (hij elders zegt): „*Met ons zal God zijn*". Daarbij past ook goed wat omtrent den beloofde wordt verklaard en geopenbaard. Want „*Zie,*" zegt hij, „*de maagd zal zwanger worden en een zoon baren... en deze, hoewel god, zal met ons zijn.*" En tegelijk dat hij als
246r. toekomstig verkondigt, dat God met ons zal zijn, verwondert hij er zich over. Elders zegt dezelfde profeet,
Jes. 66^{7}. mede over zijne geboorte: „*Alvorens barensnood te hebben baarde zij; vóor haar een wee trof, is ze van een knaapje*
LV. Jes. 9^{5}. *verlost.*" Wederom zegt dezelfde profeet: „*Een kind is ons geboren, een jongeling ons gegeven, die de namen*
(H.c. 55.) *wonderraad en machtig God ontving.*" Hij noemt hem *wonderraad* — in de eerste plaats des Vaders, om aan te duiden, dat de Vader alles met hem tezamen werkt, zooals het in Mozes' eerste boek met het opschrift Genesis heet:

---

nomine subauditur qui unxit et ipse, qui unctus est et ipsa unctio, in qua unctus est. Et unxit quidem Pater, unctus est vero Filius, in Spiritu qui est unctio; quemadmodum per Esaiam ait sermo — Jes. 61^{1}, significans et unguentem Patrem et unctum filium et unctionem, qui est Spiritus. Vergl. nog III 6^{1} (blz. 51 nt 3).

Gen. 1^{26}. *„En God sprak: laat ons* [1]) *menschen maken naar onze beeltenis en naar onze gelijkenis.*" Zoo ziet men uit 's Vaders spreken tot den Zoon, dat deze 's Vaders wonderraad is. Doch tegelijk is hij ook ònze raadgever, daar hij ons raad en aanwijzing geeft, d. w. z. hoewel *machtig God,* dwingt hij ons niet als een god, maar geeft leeringen om de onwetendheid weg te doen en kennis te verwerven, van dwaling verre te blijven en tot de waarheid te komen en, met verwerping der verderflijkheid,
LVI. 246^{v}. onverderflijkheid aan te nemen. En wederom zegt Jesaja:
Jes. $9^{5b, 6}$. *En zij zullen wenschen met vuur verbrand te wezen. Want een kind is ons geboren en een zoon is ons gegeven, op wiens schouder de heerschappij komt, en hij heet: Uitrichter van het groote raadsbesluit* [2]). *Want Ik zal vrede over de vorsten brengen, ja vrede en gezondheid voor hem. Groot is zijne heerschappij en zijn vrede eindeloos op Davids troon en rijk, om het staande te houden* [,*af te maken en ter zijde te stellen;* ontbreekt in de LXX] *en te steunen door recht en oordeel van nu aan tot in eeuwigheid.*" Deze (woorden) bewijzen, dat Gods Zoon tegelijk geborene en koning in eeuwigheid is. *Zij zullen*

---

1) Aan dien pluralis hechtten reeds Saturninus (adv. haer. I 24^{1}) en de Ofiten (I 30^{6}) waarde. Irenaeus zelf (IV praef. 4, 20^{1} V 1^{3} 15^{4}) als hier: Filius et Spiritus, quibus et dixit: *faciamus hominem.* Jes. 9^{5}: zie blz. 44 nt 1. Verder IV $37^{1, 3}$ (III 25^{1}): vis enim a Deo non fit, sed ... consilium bonum quidem dat omnibus ... Consilio instruat Deus, nos adhortans .. et avertens .., non tamen de violentia cogens. Verder II 20^{3} III 16^{4}: auferens ignorantiam ipsorum, suam autem agnitionem eis donans.

2) Als III 16^{3}: magni consilii — Patris — nuntius. Anders c. 39 en 55, zie blz. 44 nt 1.

wenschen met vuur verbrand te wezen geldt van degenen, die aan hem niet geloofden en hem deden, wat ze gedaan hebben. In dezen zin wordt gezegd, dat zij bij het oordeel spreken zullen: „Hoeveel beter ware het ons vóor de geboorte van Gods Zoon met vuur verbrand te wezen dan, nadat hij geboren was, aan hem niet te gelooven." Want van de vóor Christus' verschijning gestorvenen mag men hopen, dat ze bij het oordeel door den opgestane het heil zullen verkrijgen, voorzoover ze althans God vreesden, in gerechtigheid (als rechtschapenen) stierven en Gods
247r. Geest in zich hebben gedragen, zooals de aartsvaders en de profeten en de vromen [1]). Voor wie daarentegen na Christus' verschijning niet aan hem geloofden, zal veroordeeling in 't gericht onvermijdelijk zijn. Het *de heerschappij komt op zijn schouder* beteekent, allegorisch opgevat, het kruis, waaraan hij met den rug was genageld [2]). Want hetzelfde kruis dat voor hem, en zijnentwege ook ons, een smaad was en is, beteekent zijne heerschappij: het is een teeken van zijn rijk. En *Uitrichter van het groote raadsbesluit* wordt hij genoemd,
(H.c. 57). d. i. (van het plan) des Vaders, dien hij ons geopenbaard heeft. Blijkens het voorgaande is (dus) door de profeten tevoren aangezegd, zoowel dat als hoe Gods Zoon moest geboren worden, en bewezen, dat hij (de) Christus is.

---

1) IV 22[2]: (venit Christus) propter omnes omnino homines, qui ab initio propter virtutem suam in sua generatione et timuerunt et dilexerunt Deum, et iuste et pie conversati sunt erga proximos.

2) II 22[5]: in medio requiescit qui clavis affigitur (naar Justin. dial. 91). Verder Just. I 35: μηνυτικὸν τῆς δυνάμεως τοῦ σταυροῦ, ᾧ προσέθηκε τοὺς ὤμους σταυρωθείς.

LVII. Maar ook *in welk land en onder welke menschen hij*
Gen. 49^{10}v. *geboren* zou worden, is voorspeld. Zoo zegt Mozes o. a.
in Genesis: „*Juda zal geen vorst missen noch een aanvoerder uit zijne lendenen, tot hij, wien het bestemd is, zal komen; en hij zal der heidenen hope zijn, wasschende in wijn zijn mantel en in druivenbloed zijn kleed*" [1]).
Nu is Juda Jakobs zoon de aartsvader der Joden, naar wien zij ook hun naam ontvingen. En tot Christus' komst ontbrak
247v. het hun niet aan vorst of aanvoerder. Sedert diens komst
Gen. 49^{24}. echter *verlamde de kracht van zijn boog* en werd het land der Joden den Romeinen onderworpen, zoodat ze geen eigen vorst of koning meer hadden. Want hij, wien in den hemel het rijk wacht, was gekomen, en hij heeft zijnen mantel in wijn en in druivenbloed zijn kleed gewasschen. *Zijn mantel* alsook *zijn kleed* zijn zijne geloovigen,

---

1) Geheel naar Justinus I 32: *Ἰούδας γὰρ προπάτωρ Ἰουδαίων, ἀφ' οὗ καὶ τὸ Ἰουδαῖοι καλεῖσθαι ἐσχήκασιν. Ὑμέτερον οὖν ἐστι ἀκριβῶς ἐξετάσαι καὶ μαθεῖν, μέχρι τίνος ἦν ἄρχων καὶ βασιλεὺς ἐν Ἰουδαίοις ἴδιος· μέχρι τῆς φανερώσεως Ἰησοῦ χριστοῦ* (dial. 52; = adv. haer. IV 10^2: Moyses iam autem et manifestaverat euis adventum, dicens Gen. 49^{10-12}. Inquirant enim hi qui omnia scutari dicuntur, id tempus, in quo defecit princeps et dux ex Iuda... et quod vinum, exquirant; et inveniunt non alium nisi Dominum nostrum I. Chr. annuntiatum). *καὶ ὑμεῖς* (de Romeinen) *μετὰ τὴν γενομένηγν φανέρωσιν καὶ Ἰουδαίων ἐβασιλεύσατε καὶ τῆς ἐκείνων πάσης γῆς ἐκρατήσατε... Τὸ γὰρ πλύνων κ. τ. λ. δι' αἵματος καθαίρων τοῦς πιστεύοντας αὐτῷ, ἐν οἷς οἰκεῖ τὸ παρὰ τοῦ θεοῦ σπέρμα, ὁ λόγος. Ἡ γὰρ στολὴ οἱ πιστευόντες αὐτῷ εἰσιν ἄνθρωποι. Τὸ δὲ εἰρημμένον αἷμα τῆς σταφηλῆς σημαντικὸν τοῦ ἔχειν αἷμα οὐκ ἐξ ἀνθρωπείου σπέρματος ἀλλ' ἐκ θείας δυνάμεως. Ὃν τρόπον γὰρ* (dial. 54, 63, 76) *τὸ τῆς ἀμπέλου αἷμα οὐκ ἄνθρωπος πεποίηκεν ἀλλ' ὁ θεός, οὕτως κ. τ. λ... Ἐκ πάντων τῶν ἐθνῶν προσδοκήσουσιν αὐτον πάλιν παραγενησόμενον.*

die hij ook *gereinigd* heeft, toen hij ons met zijn bloed verloste [1]). Nu wordt zijn bloed *druivenbloed* genoemd: Gelijk nml. niet eenig mensch druivenbloed maakt, doch
Gen. 49^{12}. Gòd (het) schept en die (ervan) drinken, *verheugt*, zóo heeft ook zijne vleeschwording en zijn bloed niet een
Jes. 7^{14}. mensch, doch God bewerkt. *De Heer zelf heeft het teeken der maagd, d. i. den uit de maagd geboren Immanuel, gegeven,* die ook *verheugt* die hem drinken d. i. die zijn Geest als eeuwige vreugde ontvangen. Daarom is hij ook der heidenen hope d. i. van (allen,)
Hdl. 1^{6}. die op hem hopen; want wij hopen, dat hij *het rijk her-*
.VIII. *stellen zal.* En wederom zegt Mozes: „*Eene ster zal uit*
Num. 24^{17}. *Jakob opgaan en een aanvoerder uit Israel zich ver-*
:48r. *heffen.*" Daarmee geeft hij duidelijk te kennen, dat de bedeeling zijner vleeschwording onder de Joden zou plaats hebben. En *uit Jakobs en Juda's geslacht* was deze, die, uit den hemel neergedaald, geboren werd en in zulk eene orde zich voegde. De ster nml. verschijnt aan den hemel; *aanvoerder* staat gelijk met koning, want hij is koning aller geredden. Welnu, bij zijne geboorte [2])
Mt. $2^{1, 9}$. verscheen de ster *den wichelaars, die in het Oosten wonen,* waardoor zij vernamen dat Christus geboren werd. En door de ster geleid kwamen ze naar Judea, *totdat de ster* bij Christus' geboorteplaats Betlehem (gekomen,) het

---

1) III 5^{3} V 1^{1}: redemit nos sanguine suo (IV 20^{2} naar Openb. 1^{5} 5^{9}; V 2^{2} naar Col. 1^{14}; V 14^{3} naar Ef. 1^{7} 2^{13}).

2) III 9^{2} 16^{4}: Cuius et stellam Esaias [Just. I 32 had Num. 24^{17} verbonden met Jes. $11^{1, 10}$; latere hand: Balaam] quidem sic prophetavit — Num. 24^{17}. Mattheus autem magos ab oriente venientes ait dixisse — Mt. 2^{2}.

huis binnenscheen, waarin het kind in de doeken neerlag, en *door boven zijn hoofd te blijven stilstaan* den wichelaars Gods Zoon, den Christus, toonde.

LIX. Bovendien zegt Jesaja zelf (na c. 53—56) nog aldus:
Jes. 11^{1-10}. *„En uit Isaï's tronk zal een twijg uitbotten en uit zijn wortel eene bloem opschieten en Gods Geest zal op hem rusten, de Geest der wijsheid en des verstands, de Geest des raads en der kracht, de Geest der kennis en der vroomheid. De Geest der vreeze Gods zal hem vervullen. Niet op vermoeden zal hij richten noch op hooren zeggen veroordeelen, maar den geringe recht verschaffen en zich erbarmen* (ἐλεήσει; LXX ἐλέγξει) *over de ellendigen der aarde. En hij zal de aarde met het Woord van zijnen*
248r. *mond slaan en met de wraak zijner lippen* (ἐν πνεύματι διὰ χειλέων) [1]) *den goddelooze dooden. En gerechtigheid zal zijne heupen omgorden en trouw* (ἀλήθεια = אֱמֶת) *de gordel zijner lenden wezen. En wolf en lam zullen samen grazen en de panter naast den bok, en rund en leeuw bij elkaâr weiden... En een knaapje zal zijne hand in het hol van de adder en in een nest met adderenbroedsel leggen, zonder dat het hem eenig leed zal toebrengen ... En te dien dage zal Isaï's wortel (er weer zijn) en die opstaat om over de heidenen te*
LX. *heerschen — op hem zullen de heidenen hopen. En zijn opstaan* (ἀνάστασις; LXX ἀνάπαυσις) *zal heerlijk zijn.*"
Hier geeft hij aan, dat hij geboren is uit eene afstamme-

---

1) IV 26^3 33^1: non secundum gloriam (δόξαν) iudicat.. percutiens terram verbo oris sui et spiritu per labia sua interficiens impios; V 33^4 wordt Jes. 11^{6-8} geciteerd.

linge van David en Abraham. Want *Isai* was een Abrahamide en Davids vader. Zijne nakomelinge nu, die Christus' moeder werd, de maagd, is die *twijg* (ῥάβδος). Daarom heeft ook Mozes met den staf (ῥάβδος) Farao de wonderteekenen vertoond. In 't algemeen is overigens bij de menschen de staf teeken van heerschappij. En *eene bloem* noemt hij zijn lichaam, want het is — gelijk wij tevoren gezegd hebben (c. 51) — uit den Geest gesproten.
(H.c. 60) Met de woorden: *Hij zal niet naar oogenschijn richten noch op hooren zeggen veroordeelen, maar den geringe recht verschaffen en zich erbarmen over de ellendigen der aarde*" bewijst hij meer zijne goddelijkheid. Want
19r. oordeelen zonder aanzien des persoons, zonder den voorname eer aan te doen, veeleer ook den geringe met recht en billijkheid te behandelen, is hoogste, goddelijke gerechtigheid. Want God staat onder niemands invloed en laat zich niet bewegen, tenzij door eenen rechtschapene. In het bijzonder is echter *de genade* (het ἐλεήσει) Gode eigen, Hem, die door genade kan redden, alsook *de aarde door het Woord slaat en de goddeloozen door het Woord alleen doodt.* Dat alles is Gode eigen, die door zijn Woord alles werkt. En de woorden: „*En gerechtigheid zal zijne heupen omgorden en trouw de gordel zijner lenden wezen*" wijzen er éensdeels op, dat hij uiterlijk de gestalte van een mensch heeft, anderdeels dat hij werke-
XI. lijk streng rechtvaardig is. Wat de eenheid [1]), de eendracht

1) II 14³, ⁴: tam multae conditionis et contrariis subsistentia et repugnantia invicem et interficientia alia alia... altera mansueta, altera vero fera et quaedam quidem non nocentia, quaedam nocentia et

en *de vrede onder dieren* van uiteenloopenden, tegenelkaaringaanden en vijandigen aard betreft, de ouden (*οἱ πρεσβύτεροι*) zeggen ervan, dat het bij Christus' wederkomst, wanneer hij over allen zal heerschen, werkelijk ook zoo zal zijn. Hij duidt nml. aldus symbolisch aan, dat door Christus' naam in vrede en eendracht menschen bij elkander komen, ondanks geheel verschillende afkomst gelijkgezind: de vereeniging der rechtvaardigen. Ze worden met runderen en lammeren en bokjes en kinderen vergeleken, omdat ze niemand kwaad doen, vroeger daarentegen met
249v. hunne afpersingen — zoowel mannen als vrouwen — als wilde dieren handelden en gezind waren, zoodat (de mannen) meerendeels op wolven en leeuwen gingen gelijken, daar zij zwakken beroofden en met hunsgelijken in strijd leefden, en de vrouwen op panters en adders, die in heur driften in staat waren met hare doodelijke giften zelfs haar geliefden te dooden. Nu zij echter in zijn (arm. mijn) naam samenkomen, veranderen zij hunne wilde en ongetemde natuur en verbeteren, dank zij Gods genade, hunne zeden. En dat is thans een feit, want die vroeger echte booswichten waren en geen mis-

---

reliquorum corrumpentia... Sunt multa et dissimilia et contraria natura; II 18[5]: quaecunque sunt peregrina et sibi extranea animalia atque contraria natura, periclitantur et corrumpuntur. V 33[4]: In resussectione iustorum.. oportet conditione revocata obedire et subiecta esse omnia animalia homini... Ex variis operibus credentes et quum crediderint consentientes iustis,.. ex variis gentibus in unam sententiam fidei venientes (IV 21[3]: ex variis et differentibus gentibus in unam cohortem fidei convenientes fiunt homines). IV 34[4]: in tantum transmutationem fecit (libertatis lex), ut iam nesciunt pugnare, sed *percussi et alteram praebent maxillam.*

dadig stuk konden nalaten, werden, nadat zij Christus hadden leeren kennen en aan hem gelooven, geheel geloovig en zóo veranderd, dat zij van de meest strenge gerechtigheid niet aflieten. Zooveel verandering brengt het geloof aan Christus, Gods Zoon, teweeg bij zijne geloovigen. Heet het: *„hij staat op om over de heidenen te heerschen,"* dat beteekent, hoe hij moest sterven en opstaan, om als Zoon Gods, als koning, bekend en geloofd te worden. Vandaar ook zegt hij: *„En zijn opstaan zal heerlijk zijn"*; heerlijk, omdat hij bij zijne opstanding
XII. 250r. goddelijke heerlijkheid ontving. Daarom zegt weer een
Amos 9[11]. profeet: *„Te dien dage zal Ik Davids vervallen tent weer oprichten"*. Hiermee zinspeelt hij — gelijk wij tevoren aangeduid hebben (c. 38) — op Christus' Davidisch lichaam, dat na den dood uit de dooden opgestaan is. Want *tent* is eene benaming voor lichaam. — Zoowel toch Christus lijflijke afstamming uit David — volgens (dezelfde schrift) zou hij Zoon Gods zijn — alsook dat hij sterven en opstaan zou, en dat hij, hoewel uiterlijk een mensch, in kracht echter als God (of: [een] god) zijn en zoo als rechter van heel de wereld optreden zou, en dat hìj alleen de gerechtigheid oefent en verlosser is, dit alles is in deze schriftwoorden voorspeld.

XIII. De profeet Micha wijst (zelfs) de plaats ook aan, waar Christus zou geboren worden, nml. Bethlehem in Judéa,
Micha 5[1]. wanneer hij dit zegt: *„En gij Bethlehem in Jud[e]a, zijt niet gering onder Juda's aanvoerders. Uit U toch zal een aanvoerder voortkomen, die mijn volk Israel zal weiden."* [1])

---

1) Feitelijk is Mt. 2[6] aangehaald: *γῆ Ἰούδα* (LXX Βηθλέεμ *οἶκος*

Bethlehem nu is Davids plaats, zoodat hij niet alleen vanwege de maagd, die hem gebaard heeft, doch ook omdat hij in Davids plaats Bethlehem geboren is, Davidide is. [1]

LXIV. En wederom daarvan, dat Christus uit zijne nakomelingschap zou geboren worden, zegt David het volgende: [2]
Ps. 132^{10-12}. „*Wijs om uws (arm: mijns) knechts wil uwen gezalfde*
250v. *niet af. De HEER heeft David een waarachtigen eed gezworen, waarvan Hij niet wijken zal: een lijflijken spruit zal ik U op uwen troon zetten. Wanneer uwe zonen zich houden aan mijne beschikking* (διαθήκη c. 22) *en mijne getuigenissen, die ik hun gegeven heb* (LXX ἃ διδάξω αὐτούς), *(zal) ook hun zoon altijd (op uwen troon zitten).* Maar geen van Davids zonen heeft voor altijd geheerscht, ook bleef hun koninkrijk niet eeuwig — 't is immers opgeheven —, doch slechts de uit David geboren koning, d. i. Christus. — Al deze getuigenissen hebben betrekking op Zijne lichamelijke afkomst en geven mede Zijn geslacht en geboorteplaats duidelijk aan, zoodat men niet onder de heidenen of waar ook naar den geboren Zoon Gods behoefde te zoeken, doch in het Joodsche Bethlehem uit het geslacht van Abraham en David.

LXV. Ook heeft de profeet Jesaja, toen hij duidde op Zijnen intocht in Jeruzalem, de hoofdstad van Judea, waar ook de koninklijke verblijfplaats en de tempel Gods was, ge-

---

'Εφράθα), οὐδαμῶς (ontbreekt in de LXX)... ἐν τοῖς ἡγεμόσιν (LXX χιλιάσιν)... ἡγούμενος (mist LXX), ὅστις ποιμανεῖ κ. τ. λ. (LXX εἰς ἄρχοντα). De adventus euis qui est ex Bethleem wordt in adv. haer. (III 20^4 IV 33^{11}) bewezen met Habakuk 3^3.

1) Dezelfde gevolgtrekking maakt Irenaeus III 10^4 naar aanleiding van het *in civitate David* Lc. 2^{11}.

2) Ps. 132^{10-11} ook geciteerd III 9^2 16^2.

Jes. 62[11a] + Zach. 9[9]. zegd: [1]) *„Roept der dochter Sion toe: zie, de koning komt tot U, zachtmoedig en rijdende op een ezel, op een veulen, 't jong eener ezelin* (*υἱὸς ὑποζυγίου*)". Want *op een ezelsveulen* kwam hij Jeruzalem binnenrijden, terwijl de menigte
(H. c. 66). heur kleederen erover legde en hem daarop zette. Met *Zions dochter* is Jeruzalem bedoeld. — Dat Gods Zoon zou geboren worden, en hoe en waar het hem bestemd was
251r. geboren te worden, en dat enkel Christus een eeuwig koning is, hebben de profeten dus aangekondigd.

LXVI. Evenzeer ook hebben zij voorspeld, hoe hij, uit de menschen afstammende, hen die hij heeft genezen, genezen en de dooden die hij opgewekt heeft, opwekken zou, en hoe hij zou worden gehaat en verworpen, zou lijden en gedood en gekruisigd worden, gelijk hij (inderdaad) gehaat, verworpen en gedood werd.

LXVII. Spreken wij nu over zijne genezingen. Jesaja
Jes. 53[4]. zegt ervan [2]): *„Onze zwakheden heeft hij gedragen en onze krankheden op zich genomen,"* d. w. z. hij zal ze

---

1) Ook elders zijn vreemde profetiën Jesaja in den mond gelegd: Mt. 13[35] (St. V. den profeet); Mrc. 1[2] (St. V. de profeten); Iren. adv. haer. III 9[2] (blz. 61 nt 2); III 20[4] (blz. 75 nt 1). Blijkbaar heeft Irenaeus weer Mt (21[5]) geciteerd. Super pullum asinae ook III 19[2] IV 33[1, 12]. Verder IV 11[3]: Hierosolymam introeünte eo omnes, qui erant in via David, cognoverunt suum regem et substraverunt ei vestimenta et ramis viridibus adornaverunt viam.

2) Tekst en bedoeling hier (en IV 33[11]) wederom aan Mt (8[17]) ontleend i. p. v. aan de LXX. Het volgende is van Justinus Ap. I 42 overgenomen: *Ὅτι τὸ προφητικὸν πνεῦμα τὰ μέλλοντα γίνεσθαι ὡς ἤδη γενόμενα λέγει ... καὶ τοῦτο διασαφήσομεν. Τὰ πάντως ἐγνωσμένα γενησόμενα προλέγει ὡς ἤδη γενόμενα.*

dragen en op zich nemen. Want dit is eene der plaatsen, waar Gods Geest door de profeten van het toekomstige als reeds geschied verhaalt; waaarvan toch in Gods raad is voorgenomen, dat het zeker zal geschieden, dat mag als reeds gebeurd beschouwd worden. En de Geest spreekt in overeenstemming hiermee, dat hij gindschen tijd, wanneer de profetie in vervulling zal gaan, (nu reeds) schouwt en ziet. En om den aard (zijner) genezing(en)
Jes. 29^{18}. aan te geven, zegt hij als volgt [1]): „*Te dien dage zullen de dooven naar de woorden des boeks* (λόγους βιβλ[ι]ου) *hooren en der blinden oogen in donkerheid en duisternis*
Jes. 35^{3-6}. *zien*" en nog eens dezelfde: „*Sterkt U, slappe handen en knikkende [en struikelende] knieën. Troost U, [verslagenen en] kleinmoedigen. Sterkt U, vreest niet! daar is onze God om (door) vonnis te vergelden; zelf wil Hij*
251v. *ons komen redden. Dan zullen der blinden oogen opengaan en der dooven ooren hooren; dan zal de lamme springen als een hert en de tong der stamelenden los zijn.*" En dat de dooden zullen opstaan, ligt in deze woorden:
Jes. 26^{19}. „*de dooden zullen opstaan en die in de graven zijn, opgewekt worden.*" Door deze dingen werkelijkheid te maken, moet hij voor zijn Zoonschap Gods geloof vinden.

LXVIII. Dat hij nu verworpen en gepijnigd en ten slotte zelfs gedood zou worden, daarvan zegt Jesaja dit:
Jes. 52^{13}—53^{5}. „*Voorwaar* (LXX Ἰδού), *mijn zoon* (παῖς; arm.: knecht) *zal erkenning vinden en verhoogd en zeer verheven wor-*

---

1) IV 33^{11}: Qui autem dicunt adventu eius Jes. $35^{5,6,3}$ et 26^{19} et 53^{4}, eas quae ab eo curationes fiebant annuntiaverunt. III 20^{3} ontbreken van Jes. 35^{3-6} naar de LXX de beide woorden, hier in parenthesi geplaatst; V 15^{1} 34^{1} wordt Jes. 26^{19} ook geciteerd.

den. Zooals velen zich over u zullen verwonderen — zoo misvormd zal uw uiterlijk onder (ἀπό LXX) *de menschen zijn —, zoo zullen vele volkeren zich verbazen en koningen hunnen mond dichtpersen; want wie van hem niet verhaald was, zullen zien en die er niet van hoorden, vernemen. Heer, wie heeft geloofd hetgeen wij vernamen en wien werd 's HEEREN arm openbaar? Wij predikten (hem) als een knaapje voor Hem (God), als een wortel in een dor land (was hij),* 1) *zonder gestalte of heerlijkheid. En wij zagen hem en hij was zonder eenig uiterlijk schoon. Veeleer was zijn voorkomen verachtelijk en minder dan dat van andere menschen. Een geslagen man en gemeenzaam met kwalen, want zijn gelaat is afgewend; hij wordt veracht en is niet in tel. Deze draagt onze zonden en lijdt onzentwege smarten. Wij meenden wel: hij is in smarten en slagen en lijden; terwijl hij toch om*
252r. *onze misdaden verwond en om onze schulden gepijnigd werd. De tuchtiging om ons vrede aan te brengen was op hem, door zijne striemen werden wij genezen."* Met deze woorden wordt dus gezegd, dat hij geleden heeft, zooals
Ps. 35^{14}? ook David zegt: „*en ik heb geleden*" (ἐταπεινούμην?). Nu heeft 2) David nimmer geleden, doch Christus, toen het

1) III 19^{2}: Quoniam homo indecorus et passibilis .. scripturae prophetabant; IV 33^{1}: homo in plaga factus est, sciens ferre imbecillitatem ... et sicut ovis ad victimam adductus (vs 7, c. 69); IV 33^{12}: hominem infirmum et ingloriosum et scientem ferre infirmitatem, dorsum suum ponentem ad flagella et maxillas suas ad palmas (Jes. 50^{6}; c. 34 en 68)... et quemadmodum ovem adduci ad victimam ... prophetabant.

2) Naar Justinus (I 35): Καὶ ὁ μὲν Δαυὶδ οὐδὲν τούτων ἔπαθεν· Ἰησοῦς δὲ χριστὸς σταυρωθεὶς ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων. Vergl. ook IV 34^{3}:

bevel ter kruisiging werd gegeven. En wederom door
Jes. 50[6]. Jesaja spreekt zijn Woord: „*Mijn rug bood ik den geeselslagen en mijne wangen (gaf ik) voor kaakslagen en wendde mijn gelaat niet af voor smadelijke bespuwing.*" En de profeet Jeremia zegt hetzelfde in de volgende
Klgld. 3[30]. woorden: „*Hij biede de wang aan wie hem slaat, hij worde met smaad verzadigd.*" Dit alles heeft Christus geleden.

LXIX. Bij Jesaja volgt dan: „*Door zijne striemen werden wij*
Jes. 53[5]v. *genezen. Allen dwaalden wij als schapen, ieder doolde zijns weegs; maar de HEER gaf hem prijs aan onze schuld.*" Nu is het duidelijk, dat dit hem volgens 's Vaders
Jes. 53[7]. wil ter onzer verlossing overkomen is. Verder zegt hij ook over zijn lijden: „*En hij opent zijn mond niet...,* *als een schaap op weg naar de slachtplaats, gelijk een lam stom is voor den scheerder.*" Zie, aldus profeteert hij
Jes. 53[8a]. zijn vrijwillig ten doode gaan. En 's Profeten woord: „*In zijn deemoed is zijn vonnis weggedragen*" is eene aanwijzing van zijne deemoedige verschijning. En overeenkomstig (deze) zijne *onooglijkheid* had het *wegdragen van*
252v. *het vonnis* plaats. En het *wegdragen van het vonnis* strekt menigeen tot verlossing, anderen echter tot doodelijke pijn. Want den een wordt het toe- en den ander weggedragen. Zoo staat het dan met het vonnis: wien het toegedragen wordt, zij hebben er nu doodelijke pijn van; wien het afgenomen is, die zijn juist daardoor verlost. Alzoo

---

omnes prophetae eadem prophetaverunt, sed neque alicui ex veteribus evenerunt. Nemo est patrum neque prophetarum neque antiquorum regum, circa quem proprie ac specialiter factum sit aliquid horum. Nam omnes quidem Christi passiones prophetaverunt; ipsi autem ad patiendum, similiter ut ipsa praedicta sunt, longe erant.

hebben diegenen het vonnis op zich genomen, welke hem kruisigden; en hem aldus behandelende, geloofden zij niet aan hem, om door het vonnis, dat zij op zich genomen hebben, in plagen om te komen. Zijnen geloovigen daarentegen werd het afgenomen, zoodat zij er niet meer onder staan. En het vonnis, dat door vuur de mingeloovigen (*ὀλιγόπιστοι* c. 27) moet ombrengen, zal aan het einde dezer
LXX. wereld geschieden. Dan zegt hij: 1) „*Wie zal zijne afstam-*
Jes. 53^{8b}. *ming verhalen?*" Opdat wij nml. niet met het oog op zijne vijanden en het over hem gekomen lijden hem als een onooglijk en nietig mensch verwerpen zouden, is dit gezegd om ons terecht te helpen: Hij, die al dit lijden ondergaan heeft, is van een stam, dien men niet verhalen kan — want met *stam* is zijne afstamming gemeend —, nml. zijnen Vader, over Wien men niet kan verhalen of zich uitspreken 2). Let er dus op, dat (iemand van) die afstamming zoodanig lijden verdragen heeft, en verwerp hem niet om 't lijden, dat hij opzettelijk om uwentwil verdragen heeft; vrees hem veeleer om (deze) zijne af-
LXXI. 253r. stamming. En elders zegt Jeremia: *De Geest van ons*
Klgld. 4^{20}. *gelaat (is) de HEER Christus; en hoe werd hij in hun strikken gevangen, van wien wij dachten: in zijne schaduw zullen wij leven onder de heidenen.*" De(ze) Schrift(plaats) duidt aan, dat Christus, hoewel Gods Geest zijnde 3), een voor lijden vatbaar mensch moest worden, maar tevens met verbazing en verwondering als het ware over

---

1) Generationem (Handl. 8^{33} is III 12^{8} vertaald: nativitatem) eius quis enarrabit (II 28^{5} III 19^{2})? Inenarrabile habet genus (IV 38^{11}).

2) Zie blz. 17 nt 1.

3) Zie blz. 35 nt 3 en III 10^{3}: (Filius Dei salus, salvator,) salutare

zijn lijden: zoodanig lijden moest hij dragen, onder wiens schaduw wij dachten te leven! Met *schaduw* is zijn lichaam bedoeld: Want zooals een lichaam schaduw afwerpt, is Christus' lichaam van zijn Geest afkomstig. Tegelijk duidt het woord *schaduw* ook aan het onooglijke en bij den eersten aanblik verachtelijke van zijn lichaam: Want gelijk zelfs van loodrechtstaande lichamen de schaduw ter aarde valt en men er over loopt, zoo is ook Christus' lichaam door het lijden ter aarde gevallen en als het ware vertreden. (Eindelijk) noemt hij Christus' lichaam in dezen zin *schaduw*, dat de Geest hem met heerlijkheid overschaduwd en omhuld heeft: Zoo heeft men ook meermalen den Heer
Handl. 5[15]. *in 't voorbijgaan* (menschen,) die aan allerlei krankheden leden, in den weg gelegd en degenen, *die zijne schaduw bereikte*, *werden gered.*

LXXII. (Nu) wederom dezelfde profeet (als c. 68—70, Jesaja)
Jes. 57[1v]. over Christus' lijden: *„Hoe is toch de rechtvaardige omgekomen, zonder dat iemand het ter harte neemt; en de vromen worden weggeraapt, en niemand let er*
253v. *op* [1]): *Vanwege* (LXX: + γάρ) *de ongerechtigheid worden de rechtvaardigen* (LXX singl.) *weggeraapt. Vredig gaat hij ten grave; hij is weggenomen.*" En wie anders behalve de Zoon Gods is volkomen rechtvaardig, die zijn geloovigen tot eene volkomene gerechtigheid leidt, welke gelijk hij vervolgd en gedood worden? Het gezegde *„Vredig gaat hij ten grave*" profeteert, hoe hij voor onze

---

est, quoniam Spiritus: *Spiritus* enim inquit *faciei nostrae Christus Dominus.*

1) Tot zoover is Jes. 57[1v]. ook IV 34[4] aangehaald. Ps. 21[5] wordt II 34[3] anders toegepast.

verlossing stierf: *in vrede* ziet op de verlossing. Want wie (vroeger) vijanden en tegenstanders waren, houden, nu zij door zijn dood aan hem gelooven, vrede met elkander, daar zij door wederzijdsch geloof aan hem vrienden (met
2 = 3 Joh. 1. elkaar) en *geliefden* (door elkaar) *in waarheid* zijn geworden. Heet het: *hij is weggenomen*, dan bedoelt hij daarmede zijne opstanding uit de dooden. Want na zijne begrafenis zag men hem niet meer als een doode: gestorven moest hij, onsterfelijk blijvend, opstaan; een
Ps. 21^5. profeet zegt: *„Leven vroeg hij U en gij gaaft het hem, een lang leven voor immer en altijd"*. Nu, waarom dat *leven vroeg hij*, als hij toch sterven moest? Daarmee zegt hij juist zijne opstanding uit de dooden aan en dat hij, uit de dooden opgewekt, onsterfelijk is. Want juist
254r. om op te staan *ontving hij leven*, en *een lang leven*
LXXIII. *voor immer en altijd* om onverderfelijk te zijn. En nog zegt David over Christus' dood en opstanding aldus:
Ps. 3^6. *„Ik legde mij neder en sliep in; ik ben ontwaakt, want de HEER trok zich mijner aan."* [1]) Dat heeft David niet van zich (zelven) gezegd, want na gestorven te zijn is hij niet opgestaan. Neen, Christus' Geest zegt — gelijk ook door andere profeten, zoo hier door David — van hem: [2]) *ik legde mij neer en sliep in; ik ben ontwaakt, want de HEER trok zich mijner aan.* Met dien slaap bedoelt hij den dood, want hij is opgestaan.

LXXIV. Wederom spreekt over Christus' lijden David aldus:
Ps. 2^{1v}. *„Waarom zijn de heidenen onrustig en zinnen de volkeren op ijdele dingen* (*κενά;* arm.: *verderfelijke dingen*)*? De*

1) Evenzoo wordt Ps. 3^6 toegepast IV 31^2 33^{13}.
2) Zie blz. 53 nt 2.

koningen der aarde treden op en de vorsten beraadslagen tezamen tegen den HEER en zijn gezalfde." Herodes nml., de koning der Joden, en Pontius Pilatus, de procurator van keizer Claudius, hebben vereenigd hem tot de kruisiging veroordeeld. Want Herodes vreesde, dat hij een aardsch koning zou zijn, die hem wel eens als koning kon afzetten. En Pilatus werd door Herodes en de Joden rondom hem gedwongen, hem zijns ondanks aan den dood prijs te geven, daar hij dat liever deed dan
Joh. 19^{12}. *tegenover den keizer een mensch met den koningsnaam*
LXXV. 254v. *te redden.* Eveneens over Christus' lijden zegt dezelfde
Ps. 89^{39-46}. profeet: „*Gij hebt ons verworpen en versmaad, hebt uwen gezalfde verwaarloosd; gij hebt de voor uwen* (arm.: mijnen) *knecht gemaakte beschikking* (διαθήκη c. 22) *te niet gedaan, zijn heiligdom ter aarde geworpen; gij hebt al zijn muren neergehaald, zijn grondslagen doen schudden. De voorbijgangers langs den weg hebben hem geplunderd, zijn buren werd hij een smaad. De rechterhand zijner benauwers hebt gij verhoogd, gij laat zijn vijanden zich over hem vroolijk maken. De hulp zijns zwaards deedt gij terugwijken en hem hebt gij in den krijg niet ondersteund. Aan zijne reinheid hebt gij een einde gemaakt en zijn troon ter aarde gestooten. De dagen van zijn (levens-) tijd hebt gij verkort en hem met schaamte bedekt.*" En dat hij dit alles lijden zou en dat wel naar 's Vaders wil, heeft hij klaarlijk aangegeven; want volgens den wil des Vaders moest hij lijden ondervinden.

LXXVI. En Zacharia spreekt aldus: „*Zwaard, ontwaak tegen*
Zch. 13^{7}. *mijn herder en tegen den man, die mijn gezel is; sla den herder, opdat de schapen verstrooid worden.*" En

dit gebeurde, toen hij door de Joden werd gevangen ge-
Mt. 26^{56}. nomen, want *alle jongeren verlieten hem* uit vrees soms met hem te (moeten) sterven. Want zelfs zij hadden nog geen vast geloof aan hem, eer ze hem van de dooden opgestaan zagen.

LXXVII. Nog heet het in (het boek) de(r) twaalf (kleine) profeten:
Hos. 10^{6}. 5r. „*En zij brachten hem geboeid den koning ten geschenke* (LXX: + εἰς Ἀσσυρίους, doubletvertaling naast δήσαντες?). Pontius Pilatus nml., de procurator van Judéa, koesterde
Lc. $23^{7,12}$. toenmaals *vijandschap tegen Herodes*, den koning der Joden. Maar toen Christus geboeid voor hem werd gebracht, *zond Pilatus hem naar Herodes* en liet dezen genen uitvragen, om nauwkeurig diens (Her.) wenschen ten zijnen opzichte (Chr.) te weten, en gebruikte dus Christus als voorwendsel *om zich met den koning te verzoenen.*

LXXVIII. En in Jeremia voorzegt hij zijn dood en zijne nederdaling naar de onderwereld als volgt:
? „*En de HEER, de Heilige Israels, gedacht aan zijn dooden, de vroeger ontslapenen in de aarde, en daalde tot hen af om (hun) zijn heil te prediken, om hen te redden.*" Hier verklaart hij tevens de oorzaken van zijn dood: Zijn afdalen naar de onderwereld was om de gestorvenen te redden. 1)

---

1) IV 33^{12}: Dicentes (IV 22^{1} Hieremias ait; III 20^{4} Esaias ait; V 31^{1} propheta; IV 27^{2} IV 33^{1}) *rememoratus est Dominus sanctus (Israel) mortuorum suorum, qui praedormierunt in terra limi, et descendit ad eos, uti evangelizaret eis salutare suum, ad salvandum illos,* caussam reddiderunt, propter quam passus est haec omnia. IV 27^{2} wordt deze spreuk als woord van een ouderen tijdgenoot van

LXXIX. Wederom Jesaja [1]) zegt dit van zijn kruis: „*Heel*
Jes. 65^{2}. *den dag houd ik mijne handen uitgebreid naar een*
onverstandig en weerstrevig volk." Want dat is een teeken
van het kruis. En nog duidelijker zegt David: „*Jacht-*
Ps. 22^{17}. *honden omringen mij, eene bende booswichten omgeeft*
mij; mijne handen en voeten hebben zij doorgraven."
Ps. 22^{15b}. En wederom zegt hij: „*Mijn hart is in mij als was*
gesmolten, en mijn beenderen zijn uit elkander gedreven."
? En wederom zegt hij: „*Red mij van het zwaard en mijn*
lichaam van de nagelen, want eene bende booswichten
255v. *is tegen mij opgetreden.*" [2]) Helder toont hij met deze
woorden zijne kruisiging aan. Ook Mozes zegt het-
Dt. 28^{66}. zelfde tegen het volk als volgt: „*En gij zult uw leven*
zien hangen, en dag en nacht beven en van uw leven
LXXX. *niet zeker zijn.*" Wederom David zegt: „*Zij zagen op*
Ps. $22^{18b, 19}$.

Irenaeus aangehaald. Volgens Justinus (dial. 72) hadden de Joden uit het boek Jeremia o. a. dezen tekst geschrapt: *ἐμνήσθη δὲ κύριος ὁ θεὸς ἀπὸ* (pro *ὁ ἅγιος*) *Ἰσραὴλ τῶν νεκρῶν αὐτοῦ, τῶν κεκοιμημένων εἰς γῆν χώματος, καὶ κατέβη πρὸς αὐτοὺς εὐαγγελίσασθαι αὐτοῖς τὸ σωτήριον αὐτοῦ.*

1) IV 33^{12}: quidem ... aceto et felle potari (Ps. 69^{22} c. 82) et extendentem manus per totam diem, et ab eis qui eum intuebantur.. partiri vestimenta eius et super vestimentum eius mitti sortem (Ps. $22^{18b, 19}$ c. 80)... prophetabant. Dt. 28^{66} IV 10^{2} ingeleid met: ostenditur pendens in ligno, en V 18^{3} voorafgegaan door: pependit super lignum.

2) ? Ps. 22^{21a} (*ῥῦσαι ἀπο ῥομφαίας τὴν ψυχήν μου*) + 119^{120a} (*καθήλωσον ἐκ τοῦ φοβόυ σου τὰς σάρκας μου*) + 22^{17m} (*συναγωγὴ πονηρευομένων περιέσχον με*). Zoo Harnack. Liever zou ik denken aan eene dergelijke glosse, als wij reeds c. 43 en 78 en misschien ook c. 68 ontmoetten, en waarvan Justinus (dial. 71—73) nog andere voorbeelden biedt; vergl. § 3. Overigens citeerde deze (dial. 105) Ps. 22^{21} zonder af te wijken van de LXX.

mij, zij deelden mijn kleederen onder elkaâr en lootten om mijn gewaad". Want bij zijne kruisiging verdeelden naar gewoonte de soldaten zijn kleederen, en het kleed hebben zij verscheurd en dan verdeeld. Over zijn
Joh. 19[23b]. onderkleed echter, *daar het van (de halsopening) boven af éen stuk werk was zonder naad,* wierpen ze het lot:
LXXXI. wien het toeviel, zou het ook mogen hebben. En de
Zch. 11[13]. profeet Jeremia zegt wederom: *„En zij namen de dertig zilverlingen, de prijs des verkochten, dien zij van de kinderen Israels kochten, en gaven die voor des pottebakkers akker, zooals mij de HEER heeft bevolen."* 1) Want Judas, een van Christus' jongeren, had, toen hij
Joh. 12[4—8]. zag, dat de Joden hem wilden dooden, en *omdat hij door*
Mt. 26[14—16]. *hem terechtgewezen was, zich bij belofte aan hen verbonden:* de dertig zilverlingen — landspenningen — heeft hij in
Mt. 27[3—8]. ontvangst genomen en hun den Christus verraden. *Daarna kreeg hij echter berouw over zijne daad, gaf het zilver den oversten der Joden terug en verhing zich. Maar zij achtten 't niet geoorloofd het in hunne schatkist te*
256r. *leggen: 't was immers bloedgeld! Zoo kochten zij er den akker van een pottebakker voor tot eene begraafplaats*
LXXXII. *voor vreemdelingen.* En toen Hij, na aan het kruis bevestigd
Mt. 27[34 + 48]. te zijn, om drinken vroeg, *gaf men hem edik met gif* (χολή = ראש) *te drinken.* En juist dit had David uitge-
Ps. 69[22]. sproken: *„Zij gaven mij gal (gif) te eten, en in mijn dorst edik te drinken."* 2)

---

1) Woordelijk gelijk aan Mt. 27[10]; vandaar ook de verwarring van Zch. (11[13]) met Jeremia (18[1—12] 19).

2) Ps. 69[22] behalve IV 33[12] (blz. 76 nt 1) nog III 19[2]; IV 35[4] eveneens Mt. 27[34], [48] met deze psalmwoorden saamgevat.

LXXXIII. En dat hij, uit de dooden opgestaan, ten hemel
Ps. 68^{18}v. varen zou, zegt David aldus: „*Gods wagens zijn
tienduizendvoudig, duizende menners, onder hen de
HEER op Sinai in het heiligdom. Hij is omhoog
gestegen, heeft gevangenen weggevoerd; hij nam (en)
gaf* (LXX ἔλαβες; Ef. 4^{8} ἔδωκεν) *gaven aan de menschen.*" [1])
Met *gevangenen* bedoelt hij de vernietiging van de heerschappij der opstandige engelen. Ook de plaats, waar hij
van de aarde ten hemel stijgen zou, geeft hij aan. Immers
hij zegt: „*Vanuit Sion is de HEER opgestegen.*" Want
Hdl. 1^{12,4,3}. na zijne opstanding uit de dooden *vergaderde hij zijne
jongeren op den olijfberg bij Jeruzalem en scherpte hun
de dingen aangaande het hemelrijk in; en hier zagen*
Hdl. 1$^{9-11}$. *zij, hoe hij ten hemel voer en hoe de hemelen* zich
LXXXIV. openden en *hem ontvingen.* Juist zoo zegt wederom
Ps. 24^{7}. David: „*Verheft, vorsten, uwe poorten; ja verheft U,
overoude poorten, opdat de koning der heerlijkheid
inga.*" Want die *overoude poorten* zijn de hemel. Daar
echter het Woord op eene voor (de) schepselen onzicht-
256v. bare wijze afdaalde, merkten zij er niets van. Nu was
het woord vleesch geworden en steeg zichtbaar op. En
Joh. 1^{14}a. toen de machten hem zagen, riepen de lagere engelen
Ps. 24^{9}. dengenen, die op het firmanent waren, toe: „*verheft uwe
poorten; ja verheft u, overoude poorten, opdat de koning
der heerlijkheid inga.*" En toen deze in verwondering
Ps. 24^{10}a. vraagden: „*Wie is dat dan?*", verzekerden degenen, welke

1) II 20^{3}: *Ascendens enim in altitudinem* Dominus per passionem *captivam duxit captivitatem, dedit dona hominibus* et contulit credentibus in se.. calcare super omnem virtutem inimici, i.e. principis apostasiae. Ook Justinus (dial. 39 en 87) haalt feitelijk Ef. 4^{8} aan.

Ps. 24^{10b}. hem gezien hadden, nu ten tweeden male: „*De HEER geweldig en sterk, hij is de koning der heerlijkheid.*" [1])

XXXV. Zoo opgestaan en verhoogd, blijft hij aan 's Vaders rechterhand, totdat op den door den Vader voor het oor-
Ps. 110^{1}. deel bestemden tijd *alle vijanden hem onderworpen* worden. Vijanden nu zijn allen, die zich verzet hebben: de engelen en aartsengelen en machten en tronen, die de waarheid verworpen hebben. De profeet David spreekt er ook aldus van: „*De HEER zegt tot mijnen Heer: zet U aan mijne rechterhand, opdat Ik uw vijanden aan uw voeten nederleg.*" [2]) En dat hij daarheen opsteeg, vanwaar hij
Ps. 19^{7a}. afgedaald was, zegt David: „*Van 's hemels uiterste gaat hij (zij) uit en naar 's hemels uiterste is zijn (haar) terugloop.*" Daarna geeft hij het door hem (te voltrekken)
Ps. 19^{7b}. oordeel aan met de uitspraak: „*En niets* (niemand, IV 33^{13} en LXX) *kan voor zijn (haren) gloed verborgen blijven.*"

(H. c. 86.) Hebben nu de profeten omtrent Gods Zoon voorzegd, dat hij op aarde verschijnen zou, alsook aangekondigd, waar op aarde en hoe en op welke wijze hij verschijnen

---

1) IV 33^{13}: (qui..) praecipientes principibus caelorum, aperire aeternas portas, ut introëat rex gloriae.. receptionem in caelos praeconaverunt. In eo autem quod dixerunt Ps. 19^{7} (c. 85) — quoniam illuc assumtus est, unde et descendit, et non est qui iustum iudicium eius effugiat, id ipsum annuntiabant; III 16^{8} wordt tegen de gnostieken de éénheid van Jezus Christus vastgehouden similia illi, quod in evangelio dictum est Joh. 1^{14}.., unum et eundum sciens Iesum Christum, cui apertae sunt portae caeli propter carnalem eius assumtionem. Joh. 1^{14} verder I 9^{2} 8^{5} III 10^{3} $11^{2,3}$ V 18^{2}; Epid. 94.

2) Behalve II 28^{7} III 6^{1} (blz. 51 nt 3 en Epid. 48), komt Ps. 110^{1} in een gelijk verband als hier nog voor III 10^{6} 16^{3} IV 33^{11}. Ps. 19^{7} zie nt 1.

257r. zou, en heeft de Heer al deze profetiën aanvaard, zoo is ons geloof aan hem welgegrond.

LXXXVI. Zoo is ook de overgeleverde prediking [1]) betrouwbaar, nml. het getuigenis der apostelen: door den Heer gezonden, predikten zij in heel de wereld, hoe Gods Zoon, in lijden gekomen, om den dood te niet te doen en het lichaam levend te maken heeft geleden; opdat wij onze misdadige vijandschap tegen God afleggen zouden en door te doen wat Hem welbehaaglijk is, tot vrede met Hem zouden komen. Ook dit werd door de profeten
Jes. 52^{7}. verkondigd: *„Hoe lieflijk zijn de voeten der evangelisten des vredes [en] der evangelisten van 't goede* (de plur. naar Rom. 10^{15}; LXX singl.)." En dat ze om Gods Woord ons te verkondigen — voor ons is het ook een wet — van Judea en Jeruzalem moesten uitgaan, zegt
Jes. 2^{3}. Jesaja aldus: [2]) *„Van Zion zal de wet uitgaan en 's HEEREN woord uit Jeruzalem."* En dat zij in heel de
Ps. 19^{5}. wereld zouden prediken, zegt David: *„In alle landen gaat hun geluid uit, en tot 's aardrijks einde hun woorden."*
LXXXVII. En dat de menschen niet naar de breedsprakigheid der wet, maar eenvoudig in geloof en liefde moeten leven,
Jes. $10^{22b, 23}$. zegt Jesaja aldus: *„Een kort en bondig woord in gerech-*

---

1) ἡ παράδοσις τοῦ κηρύγματος; deze uitdrukking ontbreekt in het hoofdwerk; wel vinden wij daar van apostolica ecclesiae traditio of veritatis traditio gesproken en anderzijds de ecclesiae of veritatis praedicatio vermeld. Vergl. nog den titel der Epideixis: apostolica praedicatio.

2) IV 34^{4}: a Domini adventu novum testamentum ad pacem reconcilians et vivificatrix lex in universam exivit terram — Jes. 2^{3}.

Rom. 13^{10b}. *tigheid; want God zal een kort woord op de gansche aarde ten uitvoer brengen.*" En daarom zegt de apostel, Paulus: „*De liefde is de vervulling der wet*"; want wie God liefheeft, hij heeft de wet vervuld. [1]) Ook de Heer heeft, toen men hem vroeg naar het hoofdgebod, geant-
57v. Mt. 22^{37-40}. woord: „*Gij zult den HEER uwen God liefhebben met geheel uw hart en al uw vermogen. En 't tweede, hieraan gelijk, (is): gij zult uwen naaste liefhebben als uzelven. Aan deze twee geboden hangt de gansche wet en de profeten.*" Thans heeft hij door het geloof aan hem onze liefde tot God en den naaste ontwikkeld, waardoor wij vroom, rechtvaardig en goed worden. En daarom heet het: *een kort woord heeft hij op de aarde*, in de wereld, *ten*
XXXVIII. *uitvoer gebracht.* En dat hij na zijne hemelvaart boven allen verhoogd zou worden, en dat niemand met hem zou kunnen vergeleken worden, zegt Jesaja aldus: [2]) „*Wie is*

---

1) IV 12^2 (13^4): (Dilectionem quae est erga Deum,) quoniam autem hoc primum et maximum praeceptum, sequens autem erga proximum, Dominus docuit, totam legem et prophetas pendere dicens ex ipsis praeceptis ... iubens Deum diligere ex toto corde et ceteros quemadmodum se... Et Paulus autem: Adimpletio, inquit, legis dilectio... (§ 3). In lege igitur et in evangelio .. primum et maximum praeceptum, diligere Dominum Deum ex toto corde ... Consummatae enim vitae praecepta in utroque testamento eadem.

2) IV 33^{13}: Et in eo quum dicit Jes. $50^{8b, 9b}$ $2^{11} = {}^{17}$, significatur, quoniam post passionem qui contra eum fuerunt, sub pedibus eius subiiciet Deus, et ipse super omnes exaltabitur, et nemo erit qui iustificetur aut comparetur ad eum. (§ 14) Et qui dicunt, dispositurum Deum testamentum novum hominibus, non quemadmodum disposuit patribus (Jer. $31^{31v.}$ c. 90) in Horeb, et cor novum et spiritum novum dare hominibus (Ez. 36^{26} = 11^{19} c. 93); et rursus: et antiqua nolite reputare; ecce, facio nova, quae nunc orientur, et scietis etc. (Jes.

Jes. $50^{8b, 9b}$ *het, die oordeelt? Hij trede toe! En wie, die gerecht-*
$+ 2^{11=17}$. *vaardigd wordt* (LXX: *τίς ὁ κρινόμενός μοι*) *? Hij nadere den knecht* (*παῖς;* IV 33^{13}: puer; arm: zoon) *Gods! Wee u, die allen als een kleed zult verouden en wie de mot zal eten. En alle vleesch zal vernederd en alleen de HEER onder de verhoogden (in den hooge?* IV 33^{13}: *in altissimis*; LXX: *te dien dage*) *zal verheven zijn.*" En dat ten slotte degenen, die God dienen, door zijn naam zouden
Jes. 65^{15}v. verlost worden, zegt Jesaja: „*En aan degenen, die mij dienen, wordt een nieuwe naam gegeven, die op aarde gezegend wordt; en* (LXX *γάρ*) *den waarachtigen God zal men prijzen.*" En dat hij zelf dien zegen tot stand brengen en zelf ons door zijn bloed zou verlossen, heeft Jesaja
Jes. 63^{9}. aangezegd met de woorden: „*Niet een gevolmachtigde,*
258r. *geen engel, maar de HEER zelf heeft hen gered; uit kracht zijner liefde tot hen en om (hen) te sparen heeft hij hen verlost.*"

LXXXIX. Dat hij nu de verlosten niet tot de Mozaische wetgeving — de wet werd immers door Christus vervuld — wil terugvoeren, maar dat men door geloof aan en liefde tot Gods Zoon naar de nieuwheid des Woords moet leven, profe-
Jes. 43^{18-21}. teerde Jesaja alsvolgt: „*Denkt niet aan 't vroegere en let niet op hetgeen eenmaal gebeurde. Voorwaar, ik doe wat nieuws, dat reeds uitspruit, en gij zult het weten. En ik wil in de woestijn (een weg) en in de wildernis*

43^{18-21} c. 89); quae est novi testamenti libertas, hanc manifeste annuntiabant .. et fidem, qua annuntiavit ortam in eremo viam iustitiae et in terra inaquosa flumina Spiritus Sancti. Jes. 63^{9} ook c. 94; III 20^{4}: Rursus, quoniam neque homo tantum erit, qui salvit nos, neque sine carne, praedicavit eum dicens Jes. 63^{9}.

stroomen maken om mijn uitverkoren volk te drenken, het volk, dat Ik mij verworven heb om mijne deugden te verkondigen." *Woestijn en wildernis* nu waren de heidenen vóor zij geroepen werden, want noch het Woord ging onder hen, noch drenkte hen de Heilige Geest, die den nieuwen weg der vroomheid en gerechtigheid baande; en *rijke stroomen deed hij opborrelen* d.i. den Heiligen Geest heeft hij over de aarde uitgestort, zooals[1]) hij door
Joel 3^{1}. de profeten beloofd had *in de laatste dagen den Geest over*
XC. *het vlak der aarde uit te gieten.* Zoo gaat het bij onze roeping
Rom. 7^{6b}. dus om *de vernieuwing door den Geest en niet om de oude*
Jer. 31^{31-34}. *letter,* zooals Jeremia profeteerde: „*Voorwaar, er komen dagen, spreekt de HEER, dat ik voor 't huis Israels en 't huis van Juda eene nieuwe beschikking* (διαθήσομαι διαθήκην τῷ οἴκῳ; c. 22) zal maken, (*niet als*[2]) *die), welke ik voor*
258v. *hun vaderen maakte, ten dage dat ik hen bij de hand nam om hen Egypte uit te leiden, want zij hielden zich niet aan de schikking, en Ik verwaarloosde hen. Neen, de beschikking, die ik na deze dagen voor het huis Israels zal nemen — spreekt de HEER — is deze: Ik leg hun mijne wet in den zin en schrijf haar hun in 't harte. En aldus zal Ik hun God en zullen zij mijn volk wezen. Voortaan zullen zij niet meer elkaar, de een den ander, leeren: Ken den HEER, want allen, klein en groot, zul-*

---

1) Voor het voorafgaande zie vorige nt. Joel 3^{1} ook III 17^{1}.

2) Dit is blijkbaar, zonder opzet, uitgevallen: IV 9^{1} lezen we: Ecce disponam testamentum novum, non quemadmodum disposui patribus vestris; IV 33^{14} zie blz. 81 nt 2. „In oude letter" is conjectuur van Dr. Finck; er staat in 't arm.: in onze oude (wijze of toestand).

len mij kennen. Want hunne schulden wil ik hun vergeven en hunne zonden zal ik niet meer gedenken."

XCI. En dat de geroepen h e i d e n e n deze beloften erven zouden, onder wie ook de nieuwe bedeeling (*διαθήκη* c. 22) openbaar geworden is, zegt J e s a j a aldus: Zoo zegt de God
Jes. 17⁷ᵛ. Israels: *te dien dage zal de mensch naar zijn schepper uitzien en zullen zijne oogen naar den Heilige Israels omzien; en zij zullen niet omzien naar den afgodstempel* (LXX: *οὐ μὴ πεποιθότες ἐπὶ τοῖς βωμοῖς*) *en het werk hunner handen, dat hun vingers hebben vervaardigd*". Deze woorden zijn dus klaarblijkelijk van hen gesproken, die de goden verlaten hebben en aan God onzen Heerscher (*δεσπότης*) door *den Heilige Israels* geloovig geworden zijn. *Heilige Israels* nu is Christus, en tot hem, die den menschen zichtbaar is geworden, zien wij op, niet tot den
XCII. 259ʳ. afgodstempel noch tot het werk onzer handen. Dat hij onder ons zichtbaar — de Zoon Gods is immers menschenzoon geworden — en door ons, die vroeger geene kennis hadden, gekend worden zou, daarvan spreekt het Woord
Jes. 65¹. zelf in Jesaja aldus: [1]) „*Openbaar werd ik aan wie niet naar mij vroegen; ik was te vinden voor wie mij niet zochten. Ik sprak: daar ben ik, tot een volk, dat mijn*
XCIII. *naam niet aanriep.*" En dat dit volk heilig zou zijn, heeft in het boek der twaalf (kleine) profeten Hosea aldus
Hos. 2²⁵, 1ᵇ. aangekondigd: [2]) „*Ik zal tot niet-mijn-volk zeggen: mijn*

---

1) III 6¹ 9²: Filius, qui secundum manifestationem hominibus advenit, qui dicit: Palam apparui his, qui me non quaerunt.

2) Irenaeus behandelde gaarne de vraag (I 10³) quemadmodum factus est, qui non erat populus, populus, et non dilecta dilecta; et quemadmodum plures filii eius, quae deserta est, magis quam eius quae

volk zijt gij, en de-niet-geliefde zal geliefd zijn. En in plaats van hun te zeggen: gij zijt mijn volk niet, zal men hen noemen: zonen des levenden Gods." Dat wilde
Mt. 3⁹ = Lc. 3⁸. Johannes de Dooper ook zeggen: „*God kan uit deze steenen Abraham kinderen verwekken.*" Want nadat onze harten van steenvereering afgewend en vrijgemaakt zijn, zien wij God in den geloove en worden
Gal. 3⁶⁻⁸. *kinderen van den door het geloof gerechtvaardigden Abraham.* En daarom zegt God door den profeet Ezechiel:
Ezch. 11¹⁹ᵛ. „*En ik zal hun een ander hart geven en in hun binnenste een nieuwen geest leggen; het steenen hart zal ik hun uit het lichaam rukken en verre wegdoen en hun een vleeschen geven, opdat zij wandelen in mijne inzettingen en mijne rechten onderhouden en betrachten. En zoo*
XCIV. *zullen zij mijn volk en wil Ik hun God wezen.*" Met de

---

habet virum (Jes. 54^1 c. 94); IV 20^{12}: Oseë prophetans... de huiusmodi hominibus (nml. heidenen) beneplacitum habebit Deus assumere ecclesiam sanctificandam communicatione filii eius.. Adhuc etiam filios suos nominavit propheta *non misericordiam consecuta* et *non populus,* ut, quemadmodum apostolus ait, fiat *qui non populus, populus etc... filii Dei vivi.* Verder III 9^1: Deus.. per filium suum Iesum Christum a lapidum cultura in suam nos agnitionem vocaverit, uti fieret *qui non populus, populus, et non dilecta dilecta;* waarna Mt. 3^{7-9} wordt geciteerd. IV 7^2: In novissimis temporibus visibilis.. factus est.. uti ex lapidibus excitaret filios Abrahae.. quemadmodum ait Ioannes baptista Mt. 3^9. Hoc autem fecit Iesus, a lapidum religione extrahens nos.. et similem Abrahae fidem in nobis constituens, quemadmodum et Paulus testificatur Gal. 3:6—8; IV 8^1 25^1 39^2 V 34^1 heet het van de heidenen: Abrahae de lapidibus filios excitavit Deus; V 32^2: semen eius (Abr.) ecclesia.. sicut dicebat Ioannes baptista Mt. 3^9. Sed et apostolus.. confirmans.. ait Gal. 3^{6-9}. Zie ook blz. 40 nt 2. Ez. 11^{19} zie blz. 81 nt 2.

259v. nieuwe roeping komt thans dus bij de heidenen verandering des harten tot stand door middel van Gods Woord, dat vleesch werd en onder de menschen zijne tent op-
Joh. 1^{14}. sloeg, gelijk ook zijn jongere Johannes zegt: *„En [zijn] Woord werd vleesch en woonde onder ons.”* Vandaar dat de kerk zoo bijzonder vruchtbaar is aan verlosten, want
Jes. 63^{9}. noch Mozes *noch de bode* (*ἄγγελος*) Elia *is meer voorspraak, doch de HEER zelf heeft ons gered* door velen als kin-
Hebr. 12^{23}. deren te geven aan de kerk, *de gemeente der eerstelingen,*
Jes. 54^{1}. zooals Jesaja profeteerde met de woorden: *„Jubel, onvruchtbare, die niet gebaard hebt* — de *onvruchtbare* nu is de kerk, die vroeger nimmer kinderen Gods liet uitkomen —. *Dat roepe en juiche, die geen weeën heeft gehad, want de kinderen der eenzame zijn meer dan die der getrouwde.”* 1) De eerste gemeente nml. had de wet
XCV. tot man. Ook Mozes zegt in Deuteronomium, dat de heidenen de eersten, het weerspannige volk daarentegen
Dt. 32^{21}. ’t laatste zou zijn, en wederom zegt hij: *„Mijnen ijver hebt gij opgewekt door (een) nietgod(en) en mij verbitterd door uw nietige (afgoden). Thans wil ik uwen ijver opwekken door een nietvolk en door een onverstandig volk u verbitteren.”* Want den waren God verlieten zij en dienden wezenlooze afgoden, doodden Gods profeten en profeteerden voor Baäl, den afgod der Kananiten. Hem, die werkelijk Gods Zoon was, hebben ze ook minachtend
260r. verworpen, maar aan den roover, *Bar-abba, op wien bij*
Mrc. 15^{7}. *een doodslag de hand gelegd was,* de voorkeur gegeven;

---

1) Parallelcitaten van Joh. 1^{14} blz. 79 nt 1; Jes. 63^{9} ook c. 88; Jes. 54^{1} ook I 10^{3}, zie vorige nt.

zij hebben den eeuwigen koning verloochend *en den*
Joh. 19^{15}. *tijdelijken keizer als hunnen koning erkend.* 1) Daarom
behaagde het Gode aan de heidenen, die in onverstand
niet in Gods wegen wandelden en niet wisten, wat God
XCVI. is, zijne erfenis te verleenen. Nadat nu ons door deze
roeping het leven geschonken is, en nadat God zelf
Abrahams geloof aan Hem in ons volmaakt heeft,
mogen wij niet meer achterwaarts gaan — ik bedoel: tot
de eerste wetgeving. Immers den Heer der wet, Gods
zoon, hebben wij aangenomen. En door het geloof aan
Mt. 22^{37+39}. hem leeren wij *God van ganscher harte lief hebben
en den naaste als ons zelve. De liefde nu tot God is*
Rom. 13^{10a}. *verre van alle zonde* 2) en *de liefde tot den naaste brengt*
(H.c. 96) *den naaste geen leed toe.* En daarom *hebben wij geen*
Gal. 3^{25}. *wet van noode als tuchtmeester* (παιδαγωγός); zie, wij
spreken met den Vader en staan voor Hem van aangezicht
1 Cor. 14^{20}. tot aangezicht, *in de boosheid kinderen* en in hetgeen
recht en voegzaam is, krachtig geworden. Immers de
Ex. 20^{14}=Dt. 5^{18}. wet zal niet meer zeggen: 3) „*gij zult niet echtbreken,*"
tot hem, wien zelfs geen lust naar eens vreemden vrouw

---

1) IV 21^{3}: Eum repulit populus aetate provectior, dicens: Non habemus regem nisi Caesarem.

2) Naar Polycarpus ad Fl. 3^{3}: *(πίστις) ἐστιν μήτηρ πάντων ἡμῶν .. προαγούσης τῆς ἀγάπης τῆς εἰς θεὸν καὶ .. εἰς τὸν πλησίον· ἐὰν γάρ τις τούτων ἐντὸς ᾖ, πεπλήρωκεν ἐντολὴν δικαιοσύνης· ὁ γὰρ ἔχων ἀγάπην μακράν ἐστιν πάσης ἁμαρτίας.* Mt. $22^{37, 39}$ zie blz. 81 nt 1; en 1 Cor. 14^{20} zie blz. 50 nt 2. Van den paedagogus lezen wij IV 2^{7} met beroep op Gal. 3^{24}: non lex prohibebat credere in filium Dei, sed et adhortabatur.

3) IV 13^{3}: Pro eo quod est *Non moechaberis*, nec concupiscere praecepit; et pro eo quod est *Non occides*, neque irasci quidem; et pro eo quod est decimare etc.: (IV 18^{2}) illi quidem decimas suorum

Ex. 20^{13} = Dt. 5^{17}. in den zin komt. Noch: *„gij zult niet dooden"* tot hem, die van elken toorn en elke vijandelijkheid verre is.
260v. Noch: *„gij zult niet begeeren uws naasten erf noch zijn*
Ex. 20^{17} = Dt. 5^{21}. *os of zijn ezel"* tot degenen, die zich met de aardsche dingen niet inlaten, doch hemelsche vruchten vergaderen.
Ex. 21^{24} = Dt. 19^{21}. Noch: *„oog om oog en tand om tand"* tot hem, die niemand voor zijn vijand, maar allen voor zijn naasten houdt en daarom zelfs geene hand kan uitsteken om zich te wreken. Zij zal geen tienden vragen van hem, die
Mt. $10^{37, 38b}$. zijn gansche hebben Gode offert en [1]) *vader en moeder en alle verwanten verlaat om Gods Woord te volgen.* En zij zal niet gebieden, eén dag in rust en lediggang door te brengen, aan iemand, die iederen dag Sabbath viert,
1 Cor. 3^{16}. d.i. *in den godstempel des menschelijken lichaams* [2]) Gode

---

habebant consecratas; qui autem perceperunt libertatem, omnia quae sunt eorum ipsorum ad dominicos dercernerunt usus hilariter et libere, een maior libertatis operatio.

1) In IV 8^3 verbonden met de beschouwing over den sabbath; na Lc. $6^{3v.}$ te hebben geciteerd vervolgt Irenaeus: omnes enim iusti sacerdotalem habent ordinem .. semper altari et Deo serviunt.. dereliquerunt patrem et matrem, et omnibus proximis renuntiaverunt propter Verbum Dei... dominica perficiebant ministeria; IV 16^1: non quasi consummatricem iustitiae (.. sabbatum). Sabbata enim perseverantiam totius dei erga Deum deservitionis edocebant... (Wij zijn) consecrati et ministrantes omni tempore fidei nostrae et perseverantes ei et abstinentia ab omni avaritia, non acquirentes nec possidentes thesauros in terra; V 34^3: Levitae et sacerdotes sunt discipuli omnes Domini, qui et sabbatum in templo profanabant et sine culpa sunt.

2) V 6^2: Et templum Dei plasma esse ait (Paulus) 1 Cor. $3^{16 sq.}$, manifeste corpus templum dicens.. Et non tantum templum, sed et templum Christi scit corpora nostra... Templum igitur Dei, in quo Spiritus inhabitat Patris, et membra Christi; frg. gr. 41 (39): τὸ σῶμα

waardig dient en elk uur de gerechtigheid beoefent:
Hos. 6^{6}. *Want* — heet het — *barmhartigheid wil ik en niet offe-*
Jes. 66^{3}. *rande; kennisse Gods, en niet brandoffer. Al slacht de*
goddelooze mij echter een rund, 't geldt of hij een hond
worgde; en brengt hij een spijsoffer, 't geldt of hij
Joel 3^{5}. *zwijnenbloed (offerde). Wie daarentegen 's Heeren naam*
Handl. 4^{12}. *aanroepen, zullen gered worden. Want een andere naam*
(dan die) des Heeren is er ook niet éen onder den
hemel, waardoor de menschen gered worden, dan die
van God, d. i. van Gods Zoon Jezus Christus, wien
zelfs demonen [1]) en booze geesten en alle opstandige
261r. (H.c. 97.) krachten zich onderwerpen. Wanneer nu de naam van
Jezus Christus, gekruisigd onder Pontius Pilatus, wordt
aangeroepen, grijpt er onder de menschen eene scheiding
plaats. En waar immer zijn geloovigen hem zullen aanroepen en zijnen wil doen, daar is hij nabij en tegenwoordig en vervult de beden van hen, die hem met een
rein hart aanroepen.

XCVII. Alzoo de (eind)verlossing ontvangende, danken wij God gedurig, die (dat Hij) in zijne onnaspeurbare en ondoorgrondelijke wijsheid, ons gered heeft en vanuit den hemel

---

ὡς Θεοῦ ναὸς κατὰ τον θεῖον ἀπόστολον. Hos. 6^{6} ook IV 17^{4} en Jes. 66^{3} ook IV 18^{2} aangehaald.

1) II $32^{4,5}$: Qui vere illius sunt discipuli, alii daemones excludunt firmissime et vere, ut etiam saepissime credant ipsi, qui emundati sunt a nequissimis spiritibus, et sint in ecclesia... *in nomine Christi Iesu, crucifixi sub Pontio Pilato*... Nomen domini nostri I. Chr. invocans virtutes ad utilitates hominum perficit; II 31^{2}: qui sunt a Simone et Carpocrate .. possunt neque omnes daemones effugare; II 6^{1}: Iudaei usque nunc hac ipsa adfatione (nml. door den naam Gods) daemones effugant, quando omnia timeant invocationem eius, qui fecit ea.

het heil aangezegd — nml. de zichtbare komst onzes
Heeren, en wel: zijn menschelijk leven —, dat wij alleen
Lc. 18^{27}. niet verkrijgen konden: *Hetgeen toch menschen onmogelijk is, is Gode mogelijk.* [1]) Daarom spreekt ook Jeremia
Baruch 3^{29}—4^{1}. aldus van hem: *Wie is ten hemel gestegen en haalde haar uit de wolken naar beneden? Wie is overzee gevaren en bracht voor kostelijk goud haar als zijn vondst hier? Niemand vond haren weg en (geen) kent haar pad. Maar de Alwetende kent haar met zijne rede; die de aarde voor immer heeft geordend en haar vervuld met viervoetig vee; die het licht zendt en roept Hij het terug, het gehoor-*
261v. *zaamt hem. De sterren stralen met vreugde in hare orde; en roept Hij ze te voorschijn, zij antwoorden: hier zijn wij, en stralen met vreugde om haars Scheppers wille. Zoo is onze God, geen is met Hem te vergelijken. Hij vond de wijsheid allerwege en gaf haar aan zijn knecht Jacob en zijn beminde Israel. Daarna verscheen zij (op aarde; nml. de wijsheid;* arm.: hij) *en toefde onder de menschen. Zoo is het met het boek van Gods geboden en de altijdblijvende wet. Allen, die haar houden, zullen leven; maar wie haar verlaten, zullen sterven.*" *Jacob en Israel* zijn benamingen van den Zoon Gods, die van den Vader de heerschappij over ons leven ontving en haar, eens ont-

---

1) IV $20^{4,5}$: (Prophetae praedicaverunt eius secundum carnem adventum,) per quem commixtio et communio Dei et hominis .. facta est — quoniam *videbitur* Deus ab *hominibus et conversabitur cum eis super terram* (et collaqueretur et adfuturus esset suo plasmati) .. *Quoniam quae impossibilia apud homines, possibilia apud Deum* (ook II 10^{4} V 5^{2} met eene andere toepassing aangehaald). Wij alleen konden het leven niet verkrijgen: non a nobis, sed a Dei adiumento habuimus salvari (III 20^{3}); qui ex se non habent vitam (V 15^{1}).

vangen, tot ons die ver van hem zijn, *naar beneden bracht*, toen hij *op aarde verscheen en onder de menschen toefde*. Zoo heeft hij Gods geest, des Vaders, met Gods schepsel vereenigd (communio et commixto), opdat de mensch naar Gods beeltenis èn naar zijne gelijkenis zou zijn.

XCVIII. Dit is de lieflijke waarheid, zooals zij gepredikt wordt (*τὸ κήρυγμα τῆς ἀληθείας*, blz. 7 nt 3), en dit de wijze onzer verlossing, en dit de weg ten leven, door de profeten voorspeld en door Christus ten uitvoer gebracht, door de apostelen overgeleverd en door de kerk in heel de wereld hare kinderen ter hand gesteld [1]). Haar moet men ook ongerept bewaren met den rechten wil en Gode welbehaaglijk, met goede werken en met een recht streven
XCIX. en zinnen. Dan mag men niet God den Vader onder-
262r. scheiden zich denken van onzen Schepper, zooals de ketters meenen. Zij verwerpen den waren God en maken wat niet bestaat tot afgoden; ze scheppen zich ook een Vader, hoog verheven boven onzen Schepper en meenen daarmee iets grooters dan de waarheid te hebben gevonden [2]). Zoo zijn alle goddeloozen en die hun Schepper en Vader lasteren, gelijk wij in de wederlegging en ontmaskering der ten onrechte z.g. Gnosis hebben aangetoond. Anderen weer verachten de nederdaling van Gods

---

1) Praefatio V: veritas et praeconium ecclesiae, quod prophetae quidem praeconaverunt, perficit autem Christus, apostoli vero tradiderunt, a quibus ecclesia accipiens, per universum mundum sola bene custodiens, tradidit filiis suis.

2) V 20^2: qui se plus aliquid praeter veritatem invenire putant. De theologie der gnostici wordt inzonderheid bestreden adv. haer. II 1—19 en 27, III 1—15 en 25, IV passim.

Zoon en de orde zijner vleeschwording; hoewel de apostelen hebben gepredikt en de profeten voorspeld, dat daarmede onze menschheid zou volmaakt worden, gelijk wij U kortelijk aantoonden. Ook dezulken moeten tot de mingeloovigen (ὀλιγόπιστοι c. 27) gerekend worden. Weder anderen [1]) erkennen de gaven des Geestes niet en wijzen de gave der profetie af, terwijl (toch) door de ontvangst daarvan de mensch het leven in God voortbrengt (καρ-
Jes. 1 30. ποφορεῖν). Jesaja heeft hen aangeduid; hij zegt: „*Want als een ontbladerde terpentijnboom en als een waterlooze lusthof zullen zij worden*". Aan zoodanigen heeft God niets, daar zij geene vrucht kunnen brengen.

C. Zoo is de dwaalleer ten opzichte dezer drie ons bezegelde punten in veel van de waarheid afgeweken. Want of zij verwerpen den Vader, of zij nemen den Zoon niet
262v. aan, door in strijd met de orde zijner vleeschwording te leeren, of zij ontvangen den Geest niet, voorzoover zij de profetie verwerpen. Voor alle zoodanigen moeten wij echter op de hoede zijn en aan hun omgang ons onttrekken, als wij werkelijk Gode welbehaaglijk willen zijn en van hem de (eind)verlossing ontvangen. [2])

---

1) III 11[9]: Alii vero, ut donum Spiritus frustentur, ... propheticum repellunt spiritum ... propheticam vero gratiam repellunt ab ecclesia ... Peccantes in Spiritum Dei, in irremissibile incidunt peccatum.

2) Het onderschrift van het arm. ms. is op blz. 4 weergegeven.

HOOFDSTUK I.

De Epideixis als een geheel.

---

§ 1. De herkomst.

De echtheid der Epideixis als een geschrift van Irenaeus is aan geen redelijken twijfel onderhevig. Dat met de uitwendige gegevens de inwendige gronden in de schoonste overeenstemming zijn, is — meen ik — overtuigend aangetoond door de menigte parallelen, in de vertaling uit Irenaeus' overige geschriften bijgebracht. Ons oordeel over de herkomst behoeven wij dus niet op te schorten, maar mogen aanstonds beginnen met *een kort bericht over den persoon van Irenaeus*, den schrijver, in zooverre dat ons nuttig is voor het recht verstand der Epideixis.

Een goede monografie over Irenaeus, waarnaar eenvoudig verwezen kan worden, is nog niet gegeven. 1) Zijn levensloop is slechts in groote trekken bekend, zoodat voor fantasie en combinatie ruimschoots gelegenheid blijft. Te lichter kwam men er toe bij 't schetsen van zijn beeld van hulplijnen overmatig gebruik te maken,

---

1) Zoo oordeelde Th. Zahn P. R. E.³ IX 410.

naarmate men Irenaeus meende te kunnen uitspelen in de Johanneische kwestie. Met het volgende overzicht meen tk mij niet te wagen buiten hetgeen waarschijnlijk geacht moet worden.

Irenaeus dan is omstreeks 130 [1]) geboren en afkomstig uit 't Lydische kustland van de provincie Asia proconsularis, uit Smyrna of eene der *γειτίωσαι ἐκκλησίαι* (Eus. V 23 [8]). Vermoedelijk vroeg ouderloos [2]), was hij van kindsbeen af in eene beschaafde omgeving. Dit blijkt op menige plaats van zijn ons bewaard gebleven hoofdwerk. Dat zij tevens eene Christelijke was, daarvan hebben wij een uitdrukkelijk getuigenis in de epistula ad Florinum, waarin hij zegt „*παῖς ἔτι ὢν ἐν τῇ κάτω Ἀσίᾳ* Polycarpus gezien te hebben", en de preeken, die hij gedurende geruimen tijd van Polycarpus hoorde, *ἐκ παίδων μαθήσεις* noemt (Eus. V 23 : 5 - 7); welk getuigenis bevestigd wordt adv. haer. III 3 [4]: (*Πολύκαρπον*) *καὶ ἡμεῖς ἑωράκαμεν ἐν τῇ πρώτῃ ἡμῶν ἡλικίᾳ*, en door het bericht van Euseb. V 23 [1]: *ἐν ᾧ* (nml. de ogdoade) *ἐπισημαίνεται* (Ir.) *τὴν πρώτην τῶν ἀποστόλων κατειληφέναι ἑαυτὸν διαδοχήν*. Meer dan aan Polycarpus heeft Irenaeus voor zijne Christelijke vorming te danken aan een ongenoemden ouderling [3]), die een geslacht verder

---

1) Tot dit resultaat kwam ook P. Corssen, Z. N. T. W. 1903, S. 155—166. Zahn VI 28 wil ± 115, doch tevens: „allerspätenstes ins J. 130"; Harnack II 1 S. 329 en 333 wil ± 142, maar ook: „die äusserste Grenze ist 130". De ouderen meenden ± 140, doch stelden ook Polycarpus' dood een decennium later dan de huidige geleerden.

2) Vergl. adv. haer. II 17^8 (homines) saepe ignorant suos parentes.

3) Presbyter is adv. haer. IV 27^1—32^1 ambtsnaam blijkens den context, zie IV 26^{2-5} en 32^1 33^8.

dan Polycarpus van de apostelen af stond [1]), en wiens toespraken hij ons gedeeltelijk bewaard heeft adv. haer. IV 27^{1-3} 28^{1} 30^{1} 31^{1} 32^{1}, door Eusebius V 10^{8} aldus kort samengevat: *ἀπομνημονευμάτων δὲ ἀποστολικοῦ τινος πρεσβυτέρου, οὗ τὸ ὄνομα σιωπῇ παρέδωκε, μνημονεύει, ἐξηγήσεις τε αὐτοῦ θείων γραφῶν παρατέθειται.*

Ongeveer gelijktijdig met, wellicht ook in gezelschap van Polycarpus, is Irenaeus uit Smyrna naar Rome verhuisd. [2]) Daar moet hij Justinus' geschriften hebben leeren kennen en zal zijne aandacht gevallen zijn op de beteekenis van het ambt en van de leer. De gemeente te Rome had toen veel te stellen met ketters en bewees haar goed recht door zich voor de apostoliciteit harer leero v e r l e v e r i n g te beroepen op de continuiteit van het leera m b t. Bepaaldelijk dit voorbeeld der Christenheid te Rome (adv. haer. III 3) [3]) heeft Irenaeus later gevolgd in zijn strijd met de gnostieken.

Uit Rome is hij naar Lyon vertrokken, de in 43 a. Chr. n. gestichte Romeinsche kolonie; waarschijnlijk om de jonge Gallische zendingsgemeente te sterken en in ver-

---

1) Zoo Harnack; 't laatst in Philotesia, Paul Kleinert zum 70sten Geburtstag dargebracht (1908); Theol. Litt. Ztg. van 5 Dec. 1908, Sp. 691. Anders Zahn VI 38, 63—69, P. R. $E.^{3}$ IX 409.

2) Martyrium Polycarpi 22^{2} (e codice Mosquensi): *κατὰ τὸν καιρὸν τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἐπισκόπου Πολυκάρπου γένομενος ἐν Ῥώμῃ*, en 22^{4}: *ᾗ ἡμέρᾳ καὶ ὥρᾳ ἐν Σμύρνῃ ἐμαρτύρησεν ὁ Πολύκαρπος, . . . ἐν τῇ Ῥωμαίων πόλει ὑπάρχων ὁ Εἰρηνᾶιος*; Zahn VI 38—40, Harnack II 1 S. 333, Bardenhewer I 507.

3) Irenaeus had eene lijst van Rome's bisschoppen van Linus tot Anicetus; H. Böhmer Z. N. T. W. 1906 S. 333—339. Harnack II 1, S. 192 meende: tot Soter.

binding te houden houden met Rome en Azië. Den hoogbejaarden bisschop Pothinus stond hij krachtig ter zijde als oudste, en de gemeenteleden, die hem in 177 naar Eleutherus te Rome afvaardigden, prezen hem ten zeerste als *ζηλωτὴς τῆς διαθήκης χριστοῦ.* [1]) Geen wonder dat hij, alzoo gelukkiglijk ontkomen aan de bloedige vervolging, die in zijne afwezigheid aan den bisschop het leven had gekost, tot Pothinus' opvolger werd gekozen.

Als zoodanig heeft hij op meer dan éen gebied grooten ijver getoond. Niet alleen bevorderde hij de uitbreiding van het Christendom onder de Kelten, door in hunne taal hen toe te spreken of den meerverwijderden predikers te zenden; ook als schrijver legde hij eene veelomvattende werkzaamheid aan den dag. Eusebius somt ons de titels zijner boeken op.

Veel is echter te loor gegaan. Zoo weten wij van zijn *Περὶ ἐπιστήμης* verder niets af. Uit een *πρὸς Δημήτριον, διάκονον Βιαίνης, περὶ πίστεως λόγος*, dat Eusebius niet gekend of anders vergeten heeft, citeert Maximus Confessor († 662) frg. 5 en 6; en daartoe moet ook wel frg. 32 (34) gebracht worden. [2]) Belangrijker is voor ons frg. 2 uit de *ἐπιστολὴ πρὸς Φλωρῖνον περὶ μοναρχίας ἢ περὶ τοῦ μὴ εἶναι τὸν θεὸν ποιητὴν κακῶν* (Eus. V 23 : 1, 4—8). Misschien

---

1) Eus. V 6²: *πλεῖστα τῷ ἀνδρὶ μαρτυροῦντες: „ταῦτά σοι τὰ γράμματα προετρεψάμεθα τὸν ἀδελφὸν ἡμῶν καὶ κοινωνὸν Εἰρηναῖον διακομίσαι, καὶ παρακαλοῦμεν ἔχειν σε αὐτὸν ἐν παραθέσει, ζηλωτὴν ὄντα τῆς διαθήκης Χριστοῦ. εἰ γὰρ ᾔδειμεν τόπον τινὶ δικαιοσύνην περιποιεῖσθαι, ὡς πρεσβύτερον ἐκκλησίας, ὅπερ ἐστὶν ἐπ αὐτῷ, ἐν πρώτοις ἂν παρεθέμεθα."*

2) Beteren tekst dan Stieren geeft Pitra II 202—204. Frg. 32 (34) is *ἐξ ἑτέρου βιβλίου Εἰρηναίου συγγραφέως περὶ τοῦ μὴ εἶναι ἀγέννητον τὴν ὕλην.*

is ook frg. 49 (45) aan dezen brief ontleend. Dezelfde Florinus gaf Irenaeus later aanleiding [1]) tot 't schrijven van een περὶ ὀγδοάδος σπούδασμα, waarvan slechts het onderschrift over is (frg. 1 = Eus. V 23[2]) en waartoe frg. 8 = frg. Syr. 24 (κατὰ Βαλεντίνου; Pitra IV 299) kan gebracht worden. En weer dezen Florinus noemt Irenaeus in zijn — voor zoover wij weten eenigen [2]) — brief aan bisschop Victor, aan dezen gericht bij gelegenheid van den paaschstrijd, waaraan ontleend zijn frg. 3 = Eus. V 27[10—17], frg. 4 en frg. Syr. 27 (Pitra IV 300). Bij Irenaeus' uitgebreide correspondentie over het Paaschgeschil: οὐ μόνῳ τῷ Βίκτορι, καὶ διαφόροις δὲ πλείστοις ἄρχουσιν ἐκκλησιῶν δι' ἐπιστολῶν περὶ τοῦ κεκινημένου ζητήματος ὡμίλει (Eus. V 27[18]) —, kunnen wij ook thuisbrengen frg. Syr. 26 (Pitra IV 300) „ad virum quendam Alexandrinum de necessitate celebrandi festum resurrectionis die dominica" en frg. gr. 7, dat wel ontleend is aan de ἐπιστολὴ πρὸς Βλάστον περὶ σχίσματος (Eus. V 23[1]). Uitdrukkelijk aan de διαλέξεις worden toegekend frg. 9 = 43 (41) en 11; tot het βιβλίον διαλέξεων διαφόρων (Eus. V 29) zal ook behoord hebben frg. Syr. 28 en misschien de overige fragmenten, voorzoover zij echt bevonden worden.

Waar zooveel van Irenaeus' schriftelijke nalatenschap buiten ons bereik raakte, [3]) is de ontdekking der Epideixis

---

1) Niet àan Florinus schreef Irenaeus ditmaal, gelijk Harnack II 1 S. 321 Eusebius' δι' ὅν onnauwkeurig weergeeft.

2) Zahn IV 283f, 304/5 VI 32 (tegenover Harnack II 1 S. 321, Jülicher, Bardenhewer, Ehrhard): Maximus Confessor spreekt van ἡ πρὸς Βίκτωρα ἐπιστολή.

3) Het martyrium Lyonense, dat Oecumenius van Tricca (± 1000?

een verblijdend feit. Zijn tot voor kort eenig in zijn geheel overgebleven werk toch, zijn hoofdwerk, de *ἔλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως*, is een polemisch geschrift en kan den auteur niet dan eenzijdig doen kennen. Op verzoek van een elders woonachtigen collega om voorlichting stelde hij eerst een langdurig en nauwkeurig onderzoek naar de gnostiek in: wilde hij haar kort en bondig weerleggen, dan moest eene volledige ontmaskering voorafgaan; waaraan boek I geheel gewijd is. In den breede worden wij hier ingelicht omtrent de leer der Ptolemaeën in het algemeen (1^{1}—9^{4}); dan wordt er op gewezen, hoe hunne scholarchen van elkaar afwijken, terwijl de kerk maar eéne algemeene belijdenis heeft (9^{5}—22^{1}); eindelijk hun eene plaats aangewezen in de groote familie der gnostieken, die ondanks alle zakelijke verschillen in beginsel aan elkander verwant zijn (22^{2}—31^{3}).

In boek II volgt de wederlegging: de godsleer der Valentinianen is vol tegenstrijdigheden (1^{1}—11^{1}) en kan tegenover redelijke bezwaren niet verdedigd worden (11^{2}—19). Hunne bewijzen, inzonderheid uit de evangelische geschiedenis, zeggen niets (20—28). En even onredelijk is hunne anthropologie (29—35).

In verloop van tijd heeft Irenaeus nog 3 deelen aan zijn werk toegevoegd, waarin de gnostieken op bijbelsche gronden worden weerlegd. Boek III geeft de theologie

---

Iren. frg. gr. 13) kende uit Eusebius' *τῶν μαρτυρίων συναγωγή* (h. e. VI^{2} 6^{4}) en door den laatste h. e. V 2—4 en 6 werd geëxcerpeerd, is niet van Irenaeus' hand: 1^{0} blijkens Eusebius' zwijgen; 2^{0} Irenaeus was toen in Rome; 3^{0} deze zou niet in éen zin vier malen op zijn eigen naam zinspelen, gelijk Eus. h. e. V 3^{7} geschiedt.

(1—15) en Christologie (16—25) der apostelen weer uit de vijf historische boeken des Nieuwen Testaments; boek IV Christus' eigen kerygma over God. Eerst worden eenige door de tegenpartij aangevoerde bewijsplaatsen uitgelegd (1—11); en voorts toont de schrijver aan, hoe de houding van Christus tegenover de oudtestamentische wet (12^{1}—20^{4}) en profetie (20^{5}—41^{3}) in dezen duidelijk voor de rechte en door de kerk gedeelde opvatting spreekt.

Boek V gaat verder met de soteriologie, inzonderheid met die van het Paulinisme (1—15^{1}), gevolgd door die van Christus en de kerk zelve (15^{2}—24). De breede plaats, die de eschatalogie inneemt in de leer van het christelijk heil, zooals Irenaeus zich dit voorstelt (25—30), geeft hem aanleiding met bijzonderen nadruk als verdediger van het chiliasme op te treden (31—36). [1])

Het is een breedaangelegd werk, dat vele vragen opwerpt; een strijdschrift laat iemand bovendien misschien dingen zeggen, die zonder aandrang van buiten verzwegen zijn zouden. Wie Irenaeus wil kennen, raadplege dus althans in de eerste plaats de korte, kalme, thetische Epideixis.

Irenaeus is de schrijver. Maar wie is de Christenbroeder [2])

---

1) Eus. maakt melding van Papias' chiliasme en vervolgt dan: *σφόδρα σμικρὸς ὢν τὸν νοῦν φαίνεται· πλὴν καὶ τοῖς μετ' αὐτὸν πλείστοις ὅσοις τῶν ἐκκλησιαστικῶν τῆς ὁμοίας αὐτῷ δόξης παραίτιος γέγονε, τὴν ἀρχαιότητα τἀνδρὸς προ βεβλημένοις, ὥσπερ οὖν Εἰρηναίῳ,* III 40 : 15.

2) Men denke niet aan een lijflijken broeder, zooals Böhringer S. 324/5 en H. Hayd, Ausgewählte Schriften des Heiligen Irenäus übersetzt, I S. 14.

Marcianus, voor wien dit geschrift in de eerste plaats bestemd was? Is ons van hem iets naders bekend? Hij wordt ons hier voorgesteld als een jong man, die voor korten tijd nog bij Irenaeus te Lyon was en door dezen toen bij de Christelijke gemeente werd ingeleid. Irenaeus had Marcianus' goeden wil opgemerkt, doch vreest, dat deze, eens in andere omgeving gekomen, hetzij aan de verleidingen dezes tijds, hetzij aan de overredingskracht der gnostieken geen weerstand zou kunnen bieden; m. a. w. Marcianus is een *νεόφυτος*. Dit weerhoudt ons terstond onzen Marcianus te vereenzelvigen met den schrijver van het martyrium Policarpi, temeer waar deze in het Moskauer hs. Marcion [1]) heet, niet Marcianus: want dit martyrium is in 155 of 156 geschreven. Niemand zal denken aan den apologeet Marcianus Aristides (omstreeks 145 te Athene) noch aan den soldaat Marcianus, die onder Decius te Nicomedië bloedgetuige werd [2]). Onwaarschijnlijk is het ook, dat wij aan dien Marcianus te denken hebben, welke blijkens Cyprianus' 68sten brief in 254 bisschop van Arles was en voor Novatianus partij gekozen had. Eindelijk weten wij nog van eenen Marcianus uit Eus. VI $12^{5, 6}$: Bisschop Serapion van Antiochië (191—211) schreef aan de gemeente te Rhosus in Cilicië over zekeren Marcianus, die eenigen tijd geleden aldaar geweest was en bij sommigen sympathie had gewekt voor leeringen, waarvoor hij zich beriep op het Petrusevangelie: *ὑμεῖς*,

---

1) Böhringer S. 325 neemt de vrijheid onzen Marcianus ook Marcion te noemen.

2) Harnack, Mission I^2 363 A 2, Chronologie II 470 A. 1.

ἀδελφοὶ, καταλαβόμενοι, ὁποίας ἦν αἱρέσεως ὁ Μαρκιανὸς, ὡς καὶ ἑαυτῷ ἠναντιοῦτο, μὴ νοῶν ὃ ἐλάλει, μαθήσεσθε ἐξ ὧν ὑμῖν ἐγράφη. ἐδυνήθημεν γὰρ παρ᾽ ἄλλων, τουτέστι παρὰ τῶν διαδόχων τῶν καταρξαμένων αὐτοῦ (εὐαγγελίου), οὓς Δοκητὰς καλοῦμεν (τὰ γὰρ πλείονα φρονήματα ἐκείνων ἐστὶ τῆς διδασκαλίας), χρησάμενοι παρ᾽ αὐτῶν, διελθεῖν, καὶ εὑρεῖν τὰ μὲν πλείονα τοῦ ὀρθοῦ λόγου τοῦ Σωτῆρος, τινὰ δὲ προσδιεσταλμένα, ἃ καὶ ὑπετάξαμεν ὑμῖν. Hoewel dus ± 200 Doceten te Antiochie het Petrus-evangelie gebruikten, omdat het in hun geest geschreven was, zocht Marcianus er voor eene andere dwaalleer steun in, die blijkens de „bijzondere voorschriften" (*προσδιεσταλμένα*) betrekking had op de ethiek; wat zeer begrijpelijk is, indien het ontstaan van het Petrusevangelie in verband gebracht wordt met Julius Cassianus die èn doceet èn encratiet was. [1]) Pleit er al niets bepaald voor, in dezen Marcianus den eersten lezer der Epideixis terug te vinden, *de tijdsomstandigheden* laten de mogelijkheid open beiden te vereenzelvigen.

Het tractaat is namelijk geschreven na adv. haereses (c. 99); terwijl de terminus ad quem Irenaeus' sterfjaar is (± 200, z. o.). Is nauwkeuriger bepaling mogelijk?

Het hoofdwerk is geschreven onder bisschop Eleutherus

---

1) Welke meening door Zahn G. K. II 636, 749 ff. wordt voorgestaan. — Vertrok de eerste lezer der Epideixis weldra naar Antiochie's kerspel en brak hij daar met de „Groote Kerk" (zoo sprak men reeds in de 2e eeuw), dan wordt begrijpelijker, dat behalve bij Eusebius geen sporen van bekendheid met de Epideixis gevonden zijn. De waarschuwing tegen het Mozaisme (c. 87, 89, 96) is dan bedoeld om Marcianus te bewaren voor eene rigoristische ethiek, zooals de encratiten haar wenschten. Vergl. nog Dégert p. 70.

(175 ± —189) [1]) van Rome en wel in een tijd, dat de Christenheid geene vervolging te duchten had, integendeel zelfs Christen-ambtenaren geduld werden, d. w. z. toen Marcia aan het hof van Commodus (180—192) gekomen was, dus na 184. Tusschen 180 en 185 werd te Rome de senator Apollonius nog om zijne belijdenis onthoofd (Eus. V 25); hoe dichter we derhalve tot 189 (192) naderen, des te beter. In Lyon resideerde tot 191 als legatus propraetore de toekomstige keizer Septimius Severus, wiens in 186 aldaar geboren zoon Caracalla door eene Christin gevoed werd, wiens dochter [2]) later Christin was en die zelf zich liet behandelen door Proculus Torpacion, den christelijken rentmeester van Caracalla's gouverneur Euodus [3]). In Alexandrië kon Clemens rustig zijn *πρὸς Ἕλληνας λόγος προτρεπτικός* schrijven vóor 189; [4]) en in Klein-Azië de onbekende anti-montanist van 192/3 roemen: *πλείω ἢ τρισκαίδεκα ἔτη οὔτε μερικὸς οὔτε καθολικὸς κόσμῳ γέγονε πόλεμος, ἀλλὰ καὶ Χριστιανοῖς μᾶλλον εἰρήνη διάμονος ἐξ ἐλέου θεοῦ* (Eus. V 19[19]). Eusebius zelf zegt van Commodus' tijd (V 24[1]):

---

1) Adv. haer. III 3[3]: *νῦν δωδεκάτῳ τόπῳ τὸν τῆς ἐπισκοπῆς ἀπὸ τῶν ἀποστόλων κατέχει κλῆρον* Ἐλεύθερος.

2) Harnack, Mission II[2] 37 A. 5.

3) Neumann S. 98f, 204 naar Tertullianus, ad Scapulam 4: Severus, pater Antonini Proculum Christianum, qui Torpacion cognominabatur, Euhodae (?) procuratorem, qui eum per oleum aliquando curaverat, requisivit; quem et Antoninus optime noverat lacte Christiano educatus.

4) Hippolytus bij Euseb. V 32[4]: *καὶ ἀδελφῶν δὲ τινων ἐστὶ συγγράμματα πρεσβύτερα τῶν* Βίκτορος *χρόνων ... πρὸς τὰ ἔθνη ὑπὲρ τῆς ἀληθείας .., λέγω δὲ ... καὶ* Κλήμεντος.

μεταβέβλητο ἐπὶ τὸ πρᾶον τὰ καθ' ἡμᾶς, εἰρήνης σὺν θείᾳ χάριτι τὰς καθ' ὅλης τῆς οἰκουμένης διαλαβούσης ἐκκλησίας, .. ὡς ἤδη καὶ τῶν ἐπὶ Ῥώμης εὖ μάλα πλούτῳ καὶ γένει διαφανῶν ἐπὶ τὴν σφῶν ὁμόσε χωρεῖν πανοικεί τε καὶ παγγενεὶ σωτηρίαν. Irenaeus schrijft: hi, qui sub Romanorum imperio sunt, quamvis nunquam viderint imperatorem, sed valde et per terram et per mare separati ab eo, cognoscent, propter dominium, eum qui maximam potestatem habet principatus (II 6[2]). Sed et mundus pacem habet per eos et nos sine timore in viis ambulamus et navigamus quocunque voluerimus (IV 30[3]). Quid autem et hi, qui in regali aula sut fideles, nonne ex eis quae Caesaris sunt habent utensilia, et his qui non habent, unusquisque eorum secundum virtutem suam praestat (IV 30[1])? Ex alienis laboribus insigne aurum et argentum et aeramentum, cum inscriptione et imagine Caesaris in zonis suis ferentes, iuste se facere dicunt (IV 30[2]). Is qui separatus est a gentilium coetu.. simpliciter nudus et nudis pedibus et sine domo in montibus conversatur, veniam merebitur, ideo quod ignoret necessitates nostrae conversationis (IV 30[3]): facere quae sunt ad virtutem pertinentia et laboriosa et gloriosa et artificialia, quae etiam ab omnibus bona approbantur.. ut puta omnem speciem musicae.. et quotquot (scil. artes) sunt (II 32[2]). Verderop (IV 34[4]) ziet hij Jes. 2:4 in het heden verwerkelijkt. Rom. 13:1—7 heeft hij V 24[1—3] zeer juist omschreven en gehandhaafd; in den *κατέχων* van 2 Thess. 2 het imperium Romanum erkend (V 30[3]) en Rome zorgvuldig van den Antichrist onderscheiden (V 26[1] 40[2]). Geen woord ten nadeele der regeering hooren wij; hij ziet het Caesarisme slechts van gunstige en wel-

willende zijde [1]) en heeft niets te klagen: Cuius enim iussu homines nascuntur, huius iussu et reges constituuntur, apti his qui illo tempore ab ipsis regnantur (V 24[3]). Datgene, waarin misschien enkele overheden te kort kwamen, zou op hun eigen hoofd neerkomen, iusto Dei iudicio ad omnes aequaliter perveniente (V 24[2, 3]). Met opzet zijn deze plaatsen uitgeschreven: vergelijkt men daarmee Epid. 48 „alle menschen en koningen, die thans hem haten en zijn naam vervolgen" dan is duidelijk, dat de Epideixis niet meer onder Commodus geschreven is. Tijdens diens regeering wist Irenaeus slechts van vervolgingen in het verleden uit de geschiedenis, en van die in de toekomst uit de Nieuwtestamentische profetie. Anders in de Epideixis; daar komt uit hoe volk en vorst nog tegen het Christendom gekant zijn en de gewapende vrede ten einde loopt. Irenaeus spreekt hier als Tertullianus in zijn eerste geschriften, en onderstelt eenzelfde vijandige stemming tegen de kerk als in 197 te Carthago [2]) werkelijk uiting vond in vijandelijke daden.

---

1) Vergl. b. v. nog: (quemadmodum) in regem correctio belli refertur, qui praeparavit ea quae sunt caussa victoriae, et conditio huius civitatis aut huius operis in eum, qui praeparavit caussas ad perfectionem eorum, quae deorsum facta sunt (II 2[3]); en ook: Terreno quidem et temporali regi, quum sit homo, licet aliquoties maiores profectus attribuere his, qui sunt subiecti (IV 9[3]).

Zonderling is Montet's voorstel (p. 59) onder de *βάρβαρος* of *ἀνόμοια διάλεκτος ἐν Κελτοῖς* (I praef. 3, 10[2], III 4[2]) het latijn te verstaan!

2) Neumann S. 141—154 beschrijft deze vervolging naar Tertullianus' ad martyres, ad nationes, apologeticus, de testimonio animae, alle vier in 197 geschreven.

Kort vóor deze uitbarsting nog zal de Epideixis dus geschreven zijn.

Bij deze opvatting komt ook de uitdrukking „koningèn" tot haar recht, hetzij men denkt aan korte opeenvolgende of aan meerdere gelijktijdige regeeringen. Immers reeds 31 Dec. 192 werd aan Commodus' regeering geweldddadig een einde gemaakt. Opvolger was 1 Januari—28 Maart 193 Pertinax en dan tot 1 Juni 193 Didius Julianus, die Marcia, der Christenen voorspraak, liet dooden. Middelerwijl stonden nog drie pretendenten op: in 't Oosten Pescennius Niger, in 't Westen Clodius Albinus, sinds Mei 193 in Italië Septimius Severus. In 196 kwam Albinus uit Brittannië naar Gallië over, om zich aan 't hoofd der troepen te stellen en het tot een treffen met Severus te laten komen. De Christenen [1]) zullen dezen pretendentenoorlog niet gewenscht hebben; inzonderheid de Lyonners niet, die zich de tegemoetkomende houding van hun vroegeren stadhouder herinnerden, nu daarentegen het leger van den uit — het toen nog geheel heidensch — Brittannië overgekomen Albinus mede moesten onderhouden. Niet anders dacht men in 't Oosten: dat Caecilius Capella, Nigers partijganger, Juli 196 Byzantium niet meer kon houden, maar moest overgeven aan Severus' leger,

---

1) Unde Nigri et Albini? Unde qui faucibus eius exprimendis palaestricam exercent? De Romanis, nisi fallor, id est de non Christianis (Tert. apol. 35). Nunquam Albiani neque Nigriani inveniri potuerunt Christiani, sed iidem ipsi, qui Christianos saepe damnaverant, hostes eorum (scil. imperatorum) sunt reperti (Ad Scapulam 2). Dezelfde opvatting bij Montet 109.

was den Christenen daar eene verlichting. [1]) Ook al was Severus niet bekend als een vriend der Christenen en traden de pretendenten niet opzettelijk vijandig op, Marcia's dood had hen beroofd van eene schutsvrouwe en de ongeregelde toestanden stelden hen aan meer gevaar bloot, wanneer immers geen geordend bestuur der volksstemming belette zich gewelddadig te uiten. Onze slotsom is dus, dat de Epideixis waarschijnlijk in 196 is geschreven, vóor Irenaeus nog wist van Byzantiums val en nà Albinus' overkomst; althans was Severus, die na den beslissenden slag van 19 Febr. 197 Lyon aan het vuur prijs gaf, [2]) nog niet op het oorlogsterrein in Gallië verschenen.

't Geschrift jonger dan 196 te achten, is niet raadzaam. De vredestijd 197—202 past niet, om dezelfde reden als Commodus' regeering uitgesloten is [3]). De vervolging van 202/3 die te Alexandrië, Antiochië, Caesarea Cappadociae, Carthago en Rome slachtoffers eischte, heeft daarentegen veel schelleren toon tevoorschijn geroepen dan deze enkele regel uit de Epideixis laat hooren: Een zekere Judas meende, dat het einde der tijden met den Antichrist reeds aanstaande was en berekende daarnaar de 70 jaar-

1) Caecilius Capella, in illo exitu Byzantino: Christiani gaudete! exclamavit (Tert. ad Scapulam 3).

2) Niese, Grundriss der Römischen Geschichte[3] 1906 S. 309.

3) Tertullianus zegt: Ipse etiam Severus, pater Antonini, Christianorum memor fuit. Nam et Proculum Christianum ... requisivit et in palatio suo habuit usque ad mortem eius. Sed et clarissimas feminas et clarissimos viros Severus, sciens huius sectae esse, non modo non laesit, verum et testimonio exornavit et populo furenti in nos palam restitit (ad Scapulam 4); Clemens Alexandrinus zette zijne werkzaamheid ongestoord voort.

weken van het boek Daniel! οὕτως σφοδρῶς ἡ τοῦ καθ' ἡμῶν τότε διωγμοῦ κίνησις τὰς πολλῶν ἀνετάραττεν διανοίας, verontschuldigt Eusebius (VI 7).

Met het gewonnen resultaat strijdt niet wat van Irenaeus' levensgeschiedenis bekend is. Sedert zijn optreden in den paaschstrijd van 190 verliezen wij hem voor goed uit 't oog. De in adv. haer. voorwaardelijk uitgesproken belofte [1]), Marcion in een afzonderlijk werk te wederleggen, bleef onvervuld. [2]) Wie meent, dat Tertullianus die taak van Irenaeus overnam en daarom ± 200 de eerste uitgave van zijn adversus Marcionem schreef, kan daaruit besluiten, dat de bisschop van Lyon toen niet meer onder de levenden behoorde. Tegelijkertijd trad Irenaeus' leerling Hippolytus als schrijver op met zijn eersteling Ἀπόδειξις περὶ Χριστοῦ καὶ Ἀντιχρίστου, eerst kort geleden uit Lyon naar Rome vertrokken [3]). Of hij echter zijn leermeester bij diens leven verlaten heeft, dan wel diens dood hem aanleiding gaf eigen wegen te zoeken, wagen wij niet te beslissen. Lang na ± 200 zal de toen zeventigjarige wel niet meer geleefd hebben. Eusebius heeft Irenaeus afgehandeld, vóór hij tot de regeering van Septimius Severus (193—211)

---

1) I 27⁴: Huic (Marcioni) seorsum contradicemus praestante Deo; III 12¹²: arguemus eos (M. et qui ab eo sunt) donante Deo in altera conscriptione; door Eus. V 10⁹ zoo overgenomen.

2) Eusebius beging eene vergissing, toen hij na vermelding van Theofilus van Antiochie's anti-Marcion voortging: Φίλιππός γε μὴν.. πάνυγε σπουδαιότατον πεποίηται καὶ αὐτὸς κατὰ Μαρκίωνος λόγον, Εἰρηναῖος τε ὡσαύτως καὶ Μοδέστος, ὃς καὶ διαφερόντως παρὰ τοὺς ἄλλους τὴν τοῦ ἀνδρὸς εἰς ἔκδηλον τοῖς πᾶσι κατεφώρασε πλάνην, IV 32⁴. Zie ook het einde van dit hoofdstuk.

3) Harnack, Chronologie II 213, 214f, 223f, 231 A 1.

overging [1]); evenmin als Tertullianus en Hippolytus vóor hem of Hieronymus (de viris 35) [2]) na hem, heeft hij geweten van een marteldood, welke Irenaeus zou getroffen hebben; de vervolgingen naar aanleiding van Septimius Severus' rescript tegen de propaganda van het Christendom schijnen Gallië gespaard te hebben. De auteur der Quaestiones et responsiones ad orthodoxos [3]) citeert frg. gr. 7 wel als van ὁ μακάριος Εἰρηναῖος ὁ μάρτυρ καὶ ἐπίσκοπος Λουγδούνου; inderdaad ondervond Irenaeus zelf, alvorens bisschop te worden de onaangenaamheden der vervolging, want zijn lastgevers in de gevangenis noemen hem hun κοινωνός. Maar in de oudere martyrologia en Sulpicius Severus' historiae sacrae wordt zijn naam nog gemist. Eerst Gregorius van Tours [4]) beging de dwaling, dat Irenaeus... in 177 met Pothinus en anderen een gewelddadigen dood stierf! Meer historische geesten in 't Westen, die de sage wetenschappelijk bewerkten, zochten dan eene betere plaats voor Irenaeus' martyrium en noemden de jaren 197 of 202 of 208. [5]) De Grieken hadden zooveel fantasie niet noodig; zij zetteden hem

---

1) Op het in de Inleiding afgedrukte V 29 volgt c. 30 Κομόδου δὲ τὴν ἀρχὴν καταλύσαντος αὐτοκράτωρ Σευῆρος ... κρατεῖ.

2) Dat Hieronymus in den kommentaar op Jesaja (409) eenmaal terloops van den episcopus Lugdunensis et martyr spreekt, weegt tegen het argumentum e silentio in dit geval niet op.

3) Volgens Harnack T. U. XXI, 4 door Diodorus van Tarsus tusschen 372 en 377 te Antiochië geschreven. Evenzoo Bardenhewer.

4) Historia francorum I 27; de gloria martyrum 50 (ed. Migne col. 174/5 en 752). Hij schreef ± 590; zijn berichten over Irenaeus zijn waardeloos.

5) Montet, Chapitre VI. De westersche datûm is 28 Juni.

eenvoudig met den martelaar-bisschop Irenaeus van Sirmium onder Diocletianus in 304 onder eénen datum. [1]) Dodwell (1689) ontkende het eerst de geloofwaardigheid van deze middeneeuwsche constructie; een twintigtal tijdgenooten van Irenaeus, die hun natuurlijken dood stierven, stelt de legende als martelaren voor! [2]) Van traditie kan men dus moeilijk in dezen spreken. En althans is van hieruit geen bezwaar in te brengen tegen onze opvatttng, dat Irenaeus van Lyon in 196 aan zekeren Marcianus de Epideixis opdroeg.

§ 2. Uitwendige gesteldheid.

In hoeverre geeft *de titel de bedoeling* aan, die de schrijver met zijn tractaat had? En hoe moeten wij de Epideixis *indeelen*, welken *gang der gedachten* ontdekken wij? En hoe staat het met de *tekstoverlevering?*

De armenische vertaling doet denken aan een *titel:* *Ἐπίδειξις τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος;* Eusebius (V 29) evenwel spreekt van *Εἰς ἐπίδειξιν κ. τ. λ.* Daar een dèrgelijk *εἰς* in titels van boeken zeldzaam is, bestaat alle reden in dezen aan Eusebius' overlevering de voorkeur te geven boven de armenische vertaling. Met Harnack kan men in dit (*Λόγος*) *εἰς κ. τ. λ.* een teeken van Irenaeus' bescheidenheid vinden: in c. 1 spreekt hij van zijn werk als *τὰ δὶ ὀλίγων* of *συντόμως* en *μικρόν τι,* terwijl daarentegen in adv. haer. meermalen de nadruk gelegd wordt op het volledige van zijn arbeid [3]); eene tegenstelling, die ook in den zeer verschillenden

1) Zahn P. R. E.³ IX 407; 23 Augustus.

2) Neumann 274—331.

3) Kunze II 13—19 verzamelde loca probantia.

omvang van Epideixis en Adversus haereses tot duidelijke uitdrukking komt [1]). Irenaeus wil hier eenvoudig enkele hoofdpunten aanroeren, die den lezer konden herinneren aan alwat vroeger meer in den breede door beiden besproken was, en dan de bewijsplaatsen zoo bondig mogelijk laten volgen.

Wat nu ἐπίδειξις κ. τ. λ. beteekent, is niet af te leiden uit adv. haer., want Irenaeus gebruikt daar ἐπιδεῖξαι (I $9^{4, 5}$) ostendere in den zin van: aantoonen dat; daarentegen geeft hij „argumenteeren" „demonstreeren" weer door ἀποδείξεις ποιεῖσθαι, ostensiones facere en bedoelt daarmee zoowel: rèdelijk bewijzen (I 9^{5}), als: op grond van tràditie (III 4^{1}), of: schriftuùrplaatsen (I 3^{6}, III praef., 5^{1}) redeneeren. Vandaar dat Valois en Dodwell in den titel van ons traktaat ἀπόδειξις wilden lezen i. p. v. ἐπίδειξις, [2]) wat inderdaad juister zou geweest zijn. Ἀποδείκνυμι toch = door bewijzen staven en ἀπόδειξις = bewijs, ἐπιδείκνυμι = laten zien en ἐπίδειξίν τινος ποιεῖσθαι = eene proeve afleggen van iets. Strenggenomen dekt ἐπίδειξις dus slechts c. 5—41, terwijl bij ἀπόδειξις weliswaar de nadruk valt op de testimonia c. 42—97, maar men de uiteenzetting van eenige hoofdpunten van het κήρυγμα toch mee ingesloten kan

---

1) Boek I van adv. haer. eindigt: enarratio in longum pergit; boek II belooft magna capitula; boek III kondigt hij aan met de woorden: quae est in Deo caritas, dives et sine invidia existens, plura donat, quam postulet quis ab ea, met verontschuldiging voor schijnbare longiloquia (7^{1} 12^{9}); bk. IV en V noemt hij zelf een per multa confutare en het opus integrum of universum een ad omnium haereticorum contradictionem exercere (IV praef. en 41^{4}) of een plurima praestare (praef. V).

2) Bij Stieren I 894 vermeld. Vergl. aufzeigen-nachweisen.

denken. Beide woorden werden echter veelvuldig met elkaar verward en zoo kan ook Irenaeus hier ἐπίδειξις in ruimeren zin genomen hebben [1]).

Stellen wij nu in dit geval ἀπό- en ἐπίδειξις gelijk, het bewijs voor (de juistheid) de(r) apostolische prediking kon op verschillende wijze gebracht worden. Gelijk gezegd, sprak Irenaeus' hoofdwerk van drieerlei ἀπόδειξις: beroep op de rede, op overlevering en leerambt, en eindelijk op de Nieuwtestamentische geschriften. De Epideixis nu toont, dat Irenaeus nog eene vierde methode kende: uitsluitend beroep op de Oudtestamentische profetie. Dat had niemand verwacht. Wat mag de reden of de oorzaak wezen? In 't algemeen gesproken, zal een auteur eene methode volgen al naar den kring van lezers, dien hij zich bij zijn arbeid voorstelt te bereiken. Tegenover heidenen of Joden kon men zich niet op Christelijke geschriften beroepen; tegenover de gnostieken echter lag het juist voor de hand uit te gaan van het Nieuwe Testament en kwamen de boeken des Ouden Verbonds pas in tweede instantie aan de orde; de apologeet moet anders optreden dan de antignosticus, de eerste exoterisch, de laatste eisoterisch [2]). De Epideixis nu bleek gericht te zijn aan een νεόφυτος, dus niet aan een gnosticus; Irenaeus bestrijdt geen ongeloof en

1) Gelijk b.v. Justinus dial. 36 doet.

2) Justinus Ap. I 30: Ὅπως δὲ μή τις (εἴπῃ) ἀντιτιθεὶς ἡμῖν τί κωλύει..., τὴν ἀπόδειξιν ἤδη ποιησόμεθα, οὐ τοῖς λέγουσι πιστεύοντες, ἀλλὰ τοῖς προφητεύουσι... κατ' ἀνάγκην πειθόμενοι.: ἥπερ μεγίστη καὶ ἀληθεστάτη ἀπόδειξις καὶ ὑμῖν, ὡς νομίζομεν, φανήσεται. Evenzoo I 33 fin.

weerlegt geen bijgeloof, doch sterkt een aanvankelijk-geloovige [1]). De schrijver onderstelt een reeds Christelijken zin bij den lezer, die echter bewaard moet worden voor afwijking of terugvallen, en voor wien een beroep op het Christelijk geloof dus niet voldoende gezag had zonder teruggaan op hetgeen buiten geschil stond: de profetische autoriteit. De Epideixis is een geschrift in dienst der zending ongeveer op de wijze van de synoptische evangeliën [2]), is vrucht van den dienst des woords onder hen die, geen heidenen meer, toch nog niet als bevestigde geloovigen kunnen beschouwd worden; wij zouden thans zeggen: eene lidmatencatechese [3]). De lezers worden als Christenen erkend en bij de uiteenzetting van de Christelijke waarheid, die de schrijver op eene of andere wijze wil toelichten, rekent hij op de instemming van zijn lezer; anderzijds moet zij bijzonder aannemelijk gemaakt worden voor den onmondige, die nog niet geheel aangegrepen is door de

---

1) Adr. haer. V praef. zegt Irenaeus van zichzelven als in administratione sermonis positus ook te „elaborare neophytorum sensum confirmare, ut stabilem custodiant fidem quam bene custoditam ab ecclesia acceperunt, ut nullo modo transvertantur ab his, qui male docere eos et abducere a veritate conantur". — C. 1 „Daarom moet gij met allen die enz." vergeleken met adv. haer. III 17^4 „unde et te et omnes qui intendunt huic scripturae et solliciti sunt pro sua salute" etc. (III 6^4 en praef. V: et te et omnes lecturos), wil zeggen, dat Irenaeus ook van de Epideixis verspreiding bedoelde. Het hoofdwerk was ± 200 reeds bekend aan Hippolytus, Tertullianus, Clemens Alexandrinus en de Marcosiërs!

2) Seeberg D. G. I^2 61, Zahn Einleitung II § 63. Vergl. ook Harnack, Mission I^2 323 A 1.

3) Vergl. Mt. 28^{19} (βαπτίζοντες... διδάσκοντες) en Gal. 6^6 1 Cor. 14^{19} κατηχεῖσθαι.

het Christendom zèlf inwonende autoriteit. Evenzoo nu staat ons tractaat als apologie tusschen eene eerste zendingsprediking en eene homilie in. Hoe men ook vroeger in dergelijke gevallen door een beroep op 't O. T. aan zijn betoog kracht bijzette, blijkt uit Handl. 17 : 11 vergl. met vs. 3 (de Bereërs onderzochten dagelijks het O. T. *εἰ ἔχοι ταῦτα οὕτως*) en Handl. 18 : 26 met vs. 24 (*δυνατὸς ἐν ταῖς γραφαῖς [ἦν]· ἀκριβέστερον αὐτῷ ἐξέθεντο τὴν ὁδὸν τοῦ θεοῦ*), uit Paulus' brieven aan de Galaten en aan de Romeinen, uit de Evangeliën en den brief aan de Hebreeën. [1])

De *gedachtengang* der Epideixis is eenvoudig en helder, eene indeeling [2]) dus gemakkelijk te maken. De aanvang herinnert ons onmiddellijk aan den introitus, waarmede Paulus zijn brieven opent: [3]) *Ἀκούων* (*μνημονεύοντες, εἰδότες*) ... *εὐχαρίστω* (*εὐχαριστοῦμεν*) ... *μνείαν ποιούμενος* (*-οι*) *ἐπὶ τῶν προσευχῶν μου* (*ἡμῶν*). In plaats van 't *εὐχαρίστω τῷ θεῷ μου* des apostels vinden wij hier, meer in overeenkomst met den profaan-griekschen briefstijl, een soort gelukwensch [4]). Nu gaat Irenaeus mededeelen, wat hij

---

1) Meer hierover in het slothoofdstuk.

2) Het schema van Harnack S. 64/5 geeft geen goeden blik op de structuur van 't geheel; Kunze maakte terecht reeds aanmerking op zijne capittelindeeling. Het beste over de samenstelling is te lezen bij R. Seeberg D. G. I[2] 301 A. 1. Meer over c. 5—41 in § 4, over c. 42—97 in § 5.

3) I Thess. 1 : 2—10; II 1 : 3—12; I Cor. 1 : 4—9; Rom. 1 : 8—17; Efeziërs 1 : 3—14 en 15—23; aan Filemon 4—6; Col. 1 : 3—12; Flipp. 1 : 3—11; II Tim. 1 : 3—5.

4) Toch schreef in 172 a. Chr. n. reeds iemand *σοῦ διαπαντὸς μνείαν ποιούμενοι, ἐπὶ τῷ ἔρρωσθαί σε εὐθέως τοῖς θεοῖς εὐχαρίστουν*; maar gewoonlijk volgde op den groet eenvoudig: *πρὸ πάντων εὔχομαί σε*

wenscht te bereiken met dit geschrift (c. 1.), wat hij dus zal behandelen (c. 2) en hoe hij het denkt in te richten (c. 3—4): de schrijver wil lijnen voor denken en leven aangeven, doch gedachtig, dat een waar geloof in God al het andere in zich sluit en met zich brengt, zal hij zich beperken tot eene omschrijving van het Christelijk geloof. Na de inleiding volgt c. 5—41 de uiteenzetting. Dit geloof in God, dat voor den Christen insluit de belijdenis van Christus Jezus den Zoon als het Woord Gods en van den Heiligen Geest als de Wijsheid Gods (c. 5—10[a]), wordt opgevat als een aannemen van de bijbelsche geschiedenissen des Ouden Testaments (c. 10[b]—30). Eene tweede paragraaf handelt dan over Jezus Christus, den Zoon Gods (c. 31—40), eene derde (c. 41—42[a]) over de zendingswerkzaamheid der apostelen onder de heidenen.

Mogen deze dingen al vreemd lijken, de wetenschap, dat wat thans gebeurd is, vroeger juist zoo is voorzegd geworden, doet den twijfel zwichten, meent Irenaeus. En dus gaat de schrijver Marcianus eene rij orakels voorleggen, die „de goddelijke dingen bewijzen" (c. 42[b]), te beginnen met Genesis 1 : 1. Hij deelt in onder de volgende hoofden: praeexistentie (c. 43—52), ensarcosis (c.53—65), het menschelijk leven des Heeren (de geneesmeester c. 66—67; het lijden en sterven c. 68—82; de verhooging c. 83—85). Ook voor het c. 41 opgestelde program ontbreekt het niet aan profetische getuigenissen. Hoe de apostolische zending

ὑγιαίνειν καὶ τὸ προσκύνημά σου ποιῶ παρὰ . . ., P. Ewald in Th. Zahn, Kommentar zum N. T. X. S. 270 A. 1. Voorbeelden geeft H. Lietzmann, Griechische Papyri ausgewählt und erklärt S. 11f. Dichterbij komt (P. Ewald ibidem S. 95 A 2) *ἐπιγνούς σε ἐρρωμένην λίαν ἐχάρην*.

(c. 86—88) den Heiligen Geest zoude brengen (c. 89—90) aan het heidendom (c. 91—97), met verwerping van Israel, is alles reeds in het Oude Testament te lezen. Het slot (c. 98—100) neemt den c. 42[a] losgelaten draad weer op, vat het voorgaande samen en eindigt met te wijzen op den tegenstand, welke aan de waarheid van drieerlei zijde geboden wordt, om alzóo zijn lezer voor den invloed der dwaalleer te bewaren.

Irenaeus heeft deze indeeling bedoeld; de op- en onderschriften wijzen het duidelijk aan. C. 5, 42[b], 98 zonderen proloog, corpus en epiloog van elkaâr af: „Hier begint de uiteenzetting", „nu de bewijsplaatsen", „daar hebt ge het". Bevreemding echter kan de zeer ongelijke lengte der 3 paragrafen c. 5—30, 31—40 en 41—42[a] wekken. Tweërlei is daarbij in aanmerking te nemen. De locus de Deo neemt in Irenaeus' dogmatiek de voornaamste plaats in; en de bewijsplaatsen konden in dit geval niet gescheiden worden van de zuiver-thetische uiteenzetting, zoodat in deel II op het c. 5—30 behandelde niet meer acht geslagen wordt. Ten andere is c. 41—42[a] niet meer dan eene inhoudsopgave omtrent een onderwerp, waarop Irenaeus in deel II wel wat breeder ingaat (c. 86—97), maar waarvan hij bij den aanvang reeds zeide het in dit geschrift te willen laten rusten — waarschijnlijk omdat hij meer gevaar vreesde voor Marcianus van de speculàties dan van de afwijkende zèdeleer der gnostieken.

C. 85 sluit blijkbaar het c. 43 begonnen gedeelte over den Zoon Gods af; daar zijn wij tot aan de parousie gekomen. Dan begint iets geheel nieuws: met teksten uit 't O. T. wordt bewezen, dat er apostelen zouden komen,

uit Judea door den Heer gezonden, de gansche wereld in, oproepende tot bekeering, geloof en liefde en alles verwachtende van den verhoogden Heer (c. 86—88). Het kenmerkende der Christelijke gemeenten is, dat zij den Heiligen Geest ontvangen hebben (c. 89 v). Maar daarmee is tevens gezegd, dat God het heidendom aangenomen heeft, zoodat het particulier-Joodsche vervallen is, wat Irenaeus doet eindigen met een lofpsalm (c. 90—97). Hoewel de schrijver hier meer voet bij stuk had kunnen houden — c. 87 en 89 anticipeeren op c. 96 en c. 88 paste beter na c. 83—85 (vergl. Dégert p. 61, 71) —, is 't verband nog wel te zien, inzonderheid als men c. 41 zin voor zin naast c. 86—97 legt.

Wat de *tekstoverlevering* aangaat, laat de armenisch-duitsche vertaling zelden in den steek; waar de letterlijke overzetting geen goeden zin schijnt te geven, construeere men met behulp van verwante gedachten uit adv. haer. 't origineel en vertale daarnaar. Bijna alle plaatsen die in Harnacks vertaling onbegrijpelijk zijn, worden op deze wijze duidelijk, gelijk Conybeare p. 37—39 aantoonde; zie in de vertaling b.v. op c. 5, 13, 18, 20, 21, 26, 32 en 53. Soms is daarbij eenvoudig eene fout van den armenischen druk in het spel.

Elders weer zijn enkele kleine vergissingen van den armenischen afschrijver afkomstig en is eene conjectuur dus op hare plaats, zooals c. 45 „van den hemel" moet wezen „van de aarde", c. 61 „in mijn naam" „in zijn naam" en c. 64 en 75 „om mijns knechts wille" „om uws knechts wille"; c. 68 en 88 zal Irenaeus wel παῖς = knecht, niet:

Zoon, geschreven hebben. C. 90 init. corrigeeren de uitgevers zelve naar Rom. 7^{6b}: (ἐν καινότητι πνεύματος καὶ οὐ παλαιότητι) γράμματος. Op 't eind van c. 2 spreekt Irenaeus van de ἐντόλαι θεοῦ zooals Johannes e. a. dikwerf, zoodat eenige regels tevoren het enkelvoud beter in het meervoud wordt veranderd. Zie ook op c. 5 (blz. 13 nt 4). In c. 26 is („geboden en") „rechtèn" natuurlijker, en is nog eene geringe wijziging aangebracht op grond van Augustinus' de rudibus catechizandis c. 20, gelijk aldaar is genoteerd. In c. 53 (blz. 56) is naar Conybeare's conjectuur vertaald. Overigens biedt de tekst der Epideixis geen moeilijkheden.

De meening, dat in c. 24 het gedeelte, dat Gen. 15 : 13—16 weergeeft, eene invoeging uit c. 25 zou zijn, heeft Harnack in de tweede uitgave stilzwijgend teruggenomen. Inderdaad pleit daar ook niets vóor; wel is er tegen, dat Irenaeus door optelling van deze vier generaties bij de tien van Gen. 11^{10-26} (c. 21) tot de 14 generaties komt, die volgens c. 20 tusschen Chams vervloeking en Jozua liggen. Eerder zouden wij het citaat Ps. 19^{5} in c. 21 eene interpolatie achten uit c. 86; het verbreekt hier het verband en doet met het „verder(op) heet het enz." sterk denken aan eene bij vergissing in den tekst geraakte kantteekening. Zoo misschien ook c. 81 de „landspenningen". In het algemeen is de integriteit van den tekst der Epideixis dus onaangevochten.

§ 3. Literarische betrekking.

Geschreven door den Christen Irenaeus in de tweede eeuw, onderstelt de Epideixis allereerst den dubbelen

canon van Oud en Nieuw Testament; dien van *het Oude Testament* natuurlijk met de ruimere grenzen der Alexandrijnsche vertaling. Leert ons adv. haer., dat voor Irenaeus het boek Daniel met de historie van Susanna begint (IV 26^3) en met die van Bel en den draak eindigt (IV 5^2), Epid. 69 en 71 worden de Klaagliederen en (evenals adv. haer. V 35^1) Epid. 97 ook het boek Baruch uitdrukkelijk aan Jeremia toegekend [1]. Hoe Irenaeus over de Sapientia Salomonis gedacht heeft, weten wij niet. Eusebius zegt V 10^8 29: *ῥητοῖς δέ τισιν ἐκ τῆς Σολόμωνος σοφίας κέχρηται μονονουχὶ φάσκων* [adv. haer. IV 38^3]: *ὅρασις δὲ θεοῦ περιποιητικὴ ἀφθαρσίας, ἀφθαρσία δὲ ἐγγὺς εἶναί θεοῦ . . . Ἐν ᾧ [βιβλίῳ διαλέξεων διαφόρων] τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς καὶ τῆς λεγομένης Σολόμωνος σοφίας μνημονεύει, ῥητά τινα ἐξ αὐτῶν παραθέμενος.* Eusebius heeft in Epid. 9 dus geene zinspeling herkend op Sap. 1^7, gelijk Harnack — m. i. ten onrechte [2]) — wil; elders vond hij wel zinspelingen, doch geen citaten met het praedicaat *γραφή;* [3]) hij zal wel goed gezien hebben,

---

1) Adv. haer. III 10^3 IV 20^4 worden Klaagld. 4^{20} en Baruch 3^{38} geciteerd, zonder dat Irenaeus een auteur noemt.

2) God is te vreezen, want Hij ziet en hoort alles, *ὅτι πνεῦμα Κυρίου πεπλήρωκεν τὴν οἰκουμένην καὶ τὸ συνέχον τὰ πάντα γνῶσιν ἔχει φωνῆς* (Sap. 1^7). Irenaeus spreekt naar Jes. 11:3^a (LXX) van „den laagsten der 7 hemelen, het firmament, vol van de vreeze van dezen onzen hemel verlichtenden geest". Slechts van 't „hemelverlichtende" vraagt men verklaring — die Sap. 1^7 niet geven kan; de overeenkomst in 2 woorden (*πνεῦμα πεπλήρωκεν*) is toevallig, en de bedoeling hier en daar eene gansch andere.

3) Daar Eusebius' mededeeling, dat Irenaeus *καὶ ὁ πᾶς τῶν ἀρχαίων χορός* het Spreukenboek *πανάρετος σοφία* zou genoemd hebben (Eus. IV 30^{10}), zoo in 't algemeen onjuist is (Zahn G. K. II 95f), kan het wezen, dat de geschiedschrijver zich vergiste en het oog

dat Irenaeus haar op éene lijn stelde met den brief aan de Hebreën. Gelijke waardeering had Irenaeus voor het boek Henoch: Adv. haer. IV 16^2 lezen wij, dat Abraham, Lot en Noach zonder besnijdenis voor God rechtvaardig waren „sed et Enoch sine circumcisione placens Deo, quum esset homo, legatione ad angelos fungebatur, et translatus est [in paradisum V 5^1] et conservatur usque nunc testis iusti iudicii Dei, quoniam angeli quidem transgressi deciderunt [e coelo] in terram in iudicium; homo autem placens translatus est in salutem Hen. 12—16; en Epid. 18 heeft de schrijver Gen. 6^{1-4} weergegeven naar Henoch 8. Evenwel gold dit boek niet als autoriteit in dogmaticis.

Biedt het hoofdwerk nog onzekere sporen [1]), dat Irenaeus ook andere voortbrengselen der oud-Joodsche letterkunde

---

had op 't gebruik, dat Irenaeus in zijne διαλέξεις maakte van de Sapientia Salomonis.

1) I 30^{11} lezen wij dat de Sethitensecte Tobias als profeet vereerde naast de uit het O. T. bekende profeten. Dat Ezra na het exil wet en profeten opnieuw uit de herinnering opschreef — zoo III 21^2 —, heeft men uit IV Ezra 14 willen afleiden, Schürer G. J. V. III^3 244. Bij III 23:3: (Ex veteribus quidam ait, quoniam) transtulit Deus maledictum in terram, ut non perseveraret in homine, denkt Zahn VI 58 aan Philo, Quaestiones in Genesim I 49: convertit (Deus) maledictionem in terram. In IV 17^2 wordt geciteerd: Sacrificium Deo cor contribulatum (= Ps. 51^{19}); odor suavitatis Deo cor clarificans eum qui plasmavit; daar een hs. op Barnabas 2^{10} dit citaat afleidt uit de verloren Apokalypse van Adam (Schlatter, Geschichte $Israels^2$ 256 en van Veldhuyzen, De brief van Barnabas blz. 41), is het niet bepaald onmogelijk, dat Irenaeus deze apokalypse gekend heeft. Was frg. gr. 17 echt, dan had hij ook de Testamenten der 12 aartsvaders gekend: Ὁ Χριστός ἐκ τοῦ Λευὶ καὶ τοῦ Ἰούδα κατὰ σάρκα ὡς βασιλεὺς καὶ ἱερεὺς ἐγεννήθη· διὰ δὲ τοῦ Συμεὼν ἐν τῷ ναῷ ἐπεγνώσθη· διὰ δὲ τοῦ Βενιαμίν, τοῦ Παύλου, εἰς πάντα τὸν κόσμον κηρυχθεὶς ἐδοξάσθη, Schürer III^3 260.

gekend heeft, de Epideixis leert ons daaromtrent niets nieuws.

Hierin komen de oudtestamentische citaten der Epideixis met die van adv. haer. overeen, dat Irenaeus een *tekst* der septuaginta voor zich had van het type, in de hss. A Q $\aleph^{a,c}$ [1]) bewaard. De afwijkingen (in de vertaling genoteerd) zijn niet ten gunste van een ander type, b.v. codex B, maar laten de LXX in het algemeen los [2]); wat een gevolg is van de vrije tekstoverlevering. Deze maakte het mogelijk, dat zelfs glossen indrongen, die tegenover de Joden als oorspronkelijke tekst verdedigd werden. Justinus geeft daar meerdere voorbeelden van, en een van deze wordt ook bij Irenaeus aangetroffen, zoowel in adv. haer. als in de Epideixis (c. 78), waarover men de vertaling t. p. vergelijke. Nieuwe gevallen vinden wij nu in Epid. 43 „Te prijzen zijt gij, die reeds voor 's menschen worden bestondt!", dat Jeremia in den mond gelegd is, misschien ook c. 69 „David zegt: en ik heb geleden", en c. 79: „(red...) mijn lichaam van de nagelen". In c. 56 is „'t kruis beteekent zijne heerschappij", gelijk aldaar werd opgemerkt, ontleend aan Justinus (Ap. I 35); Irenaeus zal wel evenals Just. (Ap. I 41, dial. 73) ondersteld

1) Voor adv. haer. toonde dat aan Swete, Introduction to the Old Testament in Greek[2] (1902) p. 414—417.

2) Alleen c. 56 maakt eene uitzondering; daar volgt Irenaeus LXX B van Jes. 9^5 (als III 16^3 en Just. dial. 76: *μεγάλης βουλῆς ἄγγελος*); in c. 39, 55, III 19^2, IV 33^{11} echter weer LXX $\aleph^{a,c}$ A: *θαυμαστὸς σύμβουλος, θεὸς ἰσχυρός*, zooals de Hebr. tekst luidt en Theodotion, Aquila, Symmachus ook vertalen (met *δυνατός* pro *θεός*). Zulke doubletlezingen komen ook in adv. haer. voor: Marc. 1:1 sq. las Irenaeus zonder *υἱοῦ θεοῦ* (vs 1) en (vs 2) *ἐν Ἡσαΐᾳ τῷ προφήτῃ* (III 11^8 gr. en lt.) en toch citeert hij III 10^6 (11^4) 16^3: Initium evangelii Iesu Christi filii Dei, quemadmodum scriptum est in prophetis.

hebben, dat in Ps. 96 : 10a op *ὁ κύριος ἐβασίλευσεν* volgde *ὑπὸ τοῦ ξύλου*. Zoo is ook c. 57 (adv. haer. IV 10^{2}) Gen. 49^{10b} *ἕως ἂν ἔλθῃ τὰ ἀποκείμενα αὐτῷ* vervangen door *ἕως ἂν ἔλθῃ ᾧ ἀπόκειται*, en c. 58 (III 9^{2}) in Num. 24^{17b} *καὶ ἀναστήσεται ἄνθρωπος ἐξ Ἰσραήλ* door *καὶ ἀναστ. ἡγούμενος ἐξ Ἰσρ.*, beide naar Just. (Ap. I 32, 54; dial. 106) en de blz. 120 nt 2 genoemde vertalingen. Waarom evenwel Irenaeus Abraham 70 jaar laat zijn bij het vertrek uit Ur (c. 24) en het aantal Israelieten bij den uittocht uit Egypte met 60,000 man verhoogt (c. 25), weet ik niet; misschien moeten deze curiosa in § 2 ondergebracht worden als feilen van dengene, die het origineel in het Armenisch overbracht. De voorstelling van Abrahams vroomheid in Ur, zooals wij die c. 24 vinden, gaat terug op Joodsche haggada. Zooals in Handl. 4^{25} worden alle psalmen aan „David, den profeet" toegekend (c. 2, 5, 47, 49, 64). C. 43 is de combinatie van Ps. 110^{3} met Ps. 72^{17b} — evenals in c. 81 Zach. 11^{13} — ten onrechte onder Jeremia's naam geciteerd en c. 65 Zach. 9^{9} aan Jesaja toegeschreven. Beide laatste citaten vertoonen eene merkwaardigheid. Daar er vóor Origenes geen kerkelijke bijbelrecensie bestond, was de tekstoverlevering zeer vrij. Doch hier gaat de afwijking van de LXX gepaard met eene zóo groote overeenkomst met Matth. 21^{5} 27^{10}, dat Irenaeus, blijkbaar uit 't geheugen aanhalende, feitelijk Mt. citeerde; te lichter verklaart zich dan in c. 65 de verwarring van Mt. 21^{5} = Zach. 9^{9} met het ietwat gelijkluidende Jes. 62^{11a}, terwijl c. 81 de vergissing voor Mattheus' rekening blijft. Eveneens heeft Irenaeus in c. 63 Micha 5^{1} uit Matth. 2^{6} en in c. 67 Jes. 53^{4} uit Mt. 8^{17} overgenomen, c. 83 bij Ps. 68^{18v} ook aan

Efeze 4^8 en c. 86 bij Jes. 52^7 ook aan Rom. 10^{15} gedacht.

Niettemin blijft Irenaeus aan de LXX gebonden. De bedenking, die hiertegen kan ingebracht worden, dat hij toch soms naar den *Hebreeuwschen* tekst citeert, houdt geen stand. Irenaeus' overeenkomst mèt het Hebr. behoeft volstrekt niet als afhankelijkheid vàn het Hebr. aangezien te worden. Hij heeft hss. gebruikt, die hier en daar naar 't Hebr. gecorrigeerd waren [1]) en bovendien de verbeterde overzettingen van de Joodsche proselyten Theodotion en Aquila ingezien [2]); in twee gevallen volgde hij eenvoudig Justinus (blz. 121). C. 43 bewijst verder dat voor Irenaeus de grondtekst ontoegankelijk was, daar hij op den klank af (Genesis 1 : 1) ברא = scheppen (Hebr.) en ברא = de zoon (Aram.) identificeert. Maar ook van het Arameesch had hij geen zelfverworven kennis: adv. haer. II 24^2 wordt ons verteld, dat — sicut periti eorum (Hebraeorum) dicunt — de naam Jezus ישו geschreven wordt! De vertaling der Marcosische formules I 21^3, van elders onjuist overgenomen, kon hij evenmin controleeren als de uitlegging van *μαμωνᾶς*, dat secundum iudaicam loquelam, qua et Samaritae utuntur, een vrek, ook wel: een vraat, beteekenen en secundum hebraicam loquelam adiunctive מם heeten zou (III 8^1). Was Irenaeus nu de nog levende Arameesche omgangstaal niet machtig, hoe

---

1) Zie blz. 120 nt 2. C. 54/5 is „een jongeling (ons gegeven)" opvallend. Ook Symmachus (± 175) heeft Jes. 9^5 eenmaal *νεανίας* naast *υἱός*.

2) Adv. haer. III 21^1 spreekt hij van *οἱ νῦν μεθερμηνεύειν τολμῶντες τὴν γραφήν* [Jes. 7^{14}]· *ἰδοὺ ἡ νεᾶνις ἐν γαστρὶ ἕξει καὶ τέξεται υἱόν, ὡς Θεοδοτίων ἡρμήνευσεν ὁ Ἐφέσιος καὶ Ἀκύλας ὁ Ποντικός, ἀμφότεροι Ἰουδαῖοι προσήλυτοι.*

zou hij van het Hebreeuwsch op de hoogte zijn, dat voor Palestijnsche Joden zelfs moest vertaald worden? Adv. haer. I 4[1] herkende hij in Achamot niet de חָכְמָה, II 35[3] zijn de secnudum hebraeam linguam diverse positae in scripturis dictiones quale est Sabaoth et Eloë et Adonai etc. uit de lucht gegrepen; V 21[2] wordt gezegd: Satana verbum hebraicum apostatam significat [1]), en Epid. 54: Immanuel = God met ùl.! Dat Messias = Christus en Jezus = Soter (c. 53), wist natuurlijk ieder Christen en dat Jakob ook Israel heet, kon hij uit de LXX evenzeer weten. In c. 43 blijven de woorden basan benuam een raadsel; basan kan een herhaald ברא (of עשה) zijn en benuam = בנה (?) eene verkeerd geplaatste glosse op 't eerste bara. In elk geval kan niet gehandhaafd worden de meening, dat Irenaeus aan eene onderstelde Syrische afkomst eenige elementaire kennis der semitische dialecten te danken heeft.

De vraag, in hoeverre, en voor welke gedeelten dan bij voorkeur, Irenaeus zich met den inhoud van het O. T. had vertrouwd gemaakt, is nu niet aan de orde; hier trachten wij eenvoudig den omvang van den „canon" bij Irenaeus te bepalen.

Daartoe behoorden ook de *Nieuwtestamentische geschriften.* Algemeen bekend waren in zijn tijd — en blijkens adv. haer. ook aan zijn persoon — het *εὐαγγέλιον τετράμορφον* en de Openbaring van Johannes, de Handl. en de 13 [2]) Paulinische brieven, I en II Johannes en

1) Epid. 16 zal Irenaeus dus ook wel *ἀποστάτης* geschreven hebben en niet *ἀντικείμενος*; zie ook blz. 139.

2) Op den kleinen particulieren brief aan Filemon wordt nergens

I Petri. Hoewel er geen uitwendige bewijzen voor zijn, kunnen met recht daarbij gerekend worden III Johannes en de brief van Judas [1]).

De Epideixis brengt ons in dezen niet verder. Voor de evangelische geschiedenis vinden wij van alle vier evangeliën gebruik gemaakt; met dien verstande, dat Irenaeus evenals in adv. haer. daar, waar de verhalen parallel gaan, gewoonlijk dat van den apostel Mattheus volgt. Slechts eenmaal is op Marcus (c. 95) gezinspeeld tegen 11 à 15 malen op Mattheus. Het derde evangelie hield hij in waarde, daar het de eenige bron was voor plurima et magis necessaria evangelii (adv. haer. III 14^3) [2]). Van het vierde kon hij den proloog, die hem bijzonder aantrok, niet aanhalen zonder zichzelven en anderen te herinneren, dat deszelfs schrijver, de apostel Johannes, wel bij uitstek

---

gezinspeeld; maar niemand trekt in twijfel, dat Ir. dien kende en erkende, waar Marcion in dezen hem vóorging, Zahn G. K. I 265 ff.

1) Tegen Leipoldt I 235: II en III Johannes zijn immer onafscheidelijk verbonden, Zahn G. K. I 212 ff.; Papias' ἀπ' αὐτῆς παραγινόμεναι τῆς ἀληθείας ἐντολαί (Eus. III 40^3) doet reeds denken aan ὑπὸ αὐτῆς τῆς ἀληθειάς in III Joh. 12^a. Ook ten opzichte van Judas aarzelt Leipoldt I 239 A 1; Clemens Alexandrinus, Tertullianus en de canon van Muratori bewijzen toch, dat ± 200 Oost en West Judas tot het N. T. rekende, Zahn G. K. I 319—321; Irenaeus wordt verontschuldigd door Eus. II 26: οὐ πολλοὶ τῶν παλαιῶν τῆς λεγομένης Ἰούδα 'εμνημόνευσαν.

2) In adversus haereses vond ik voor Irenaeus tegen ± 235 Mattheuscitaten 11 eigen aanhalingen uit Marcus! Zoo volgt op Mattheus (adv. haer. III 9) Lucas (10^{1-5}), terwijl Marcus terstond is afgedaan (10^6). Het evangelie van Marcus was bij velen minder gewild. Stierens register is te onvolledig om daarop eene percentsrekening te bouwen; en ook Harnacks register op de Epideixis geeft de verhouding niet nauwkeurig weer.

mocht heeten dè discipel des Heeren, [1]) ὁ μαθητὴς τοῦ κυρίου. Aan de Handl. zijn enkele historische bijzonderheden ontleend. Naast Johannes „den” discipel staat voor Irenaeus Paulus „de” apostel, ὁ ἀπόστολος. [2]) Neemt men in aanmerking, dat (gelijk blz. 111 v.v. werd opgemerkt) de schrijver zich in de Epideixis voor zijne bewijsplaatsen had te houden aan de profeten des Ouden Verbonds, dan zal men uit het zeldzaam voorkomen van bepaaldelijk als evangelisch of paulinisch geciteerde aanhalingen niet à priori besluiten, dat de auteur innerlijk vreemd stond tegenover het meerendeel der N. T.-ische geschriften. De vele onmiskenbare reminiscenzen aan de paulinische brieven — al zijn zij geen citaten — bewijzen eerder het tegendeel. Evenals in adv. haer. is ’t ook in de Epid. onder Paulus’ brieven die aan de Romeinen, welke het meest tot Irenaeus sprak. Met de eschatalogie treden ook I Cor. vrijwel en I en II Thess. evenals de Openbaring van Johannes geheel op den achtergrond; II Cor. gaf door het vertrouwelijk-persoonlijk karakter weinig gelegenheid tot citeeren en ontbreekt derhalve in het register van de Epideixis geheel [3]). Geliefkoosde texten als Gal. 4^{6}, Ef. 1^{10} 4^{6}, Philipp. 2^{15} vinden wij in de Epideixis terug en ook de brief aan de Colossensen is vertegenwoordigd. De tendentieuze bewering eindelijk van J. Werner (S. 12f.), ondanks Jülichers bestrijding [4]) weer opgenomen door

1) Zahn G. K. I 155 A 1 en VI 75—77. Hier in c. 43 en 94.

2) Zahn G. K. I 263—5; VI 77, 142. Hier in c. 5, 8 en 87.

3) In adv. haer. is II Cor. 15 malen tegen I Cor. 70 malen aangehaald.

4) Theol. Litt. Ztg. 1890, Sp. 276.

Leipoldt (I 199, 213), dat Irenaeus de pastoraalbrieven niet voor vol zou gerekend hebben, vindt in ons tractaat geen steun. Op de katholieke brieven is nauwelijks éene zinspeling te vinden.

Dat men zich niet angstvallig gebonden achtte aan een eens na vaststelling algemeen aangenomen *tekst*, blijkt weer uit de vrijheid, waarmee b.v. c. 5 Ef. 4^6 is geciteerd.

En evenmin als een textus receptus was nog een canon der *γραφαί* opgesteld vòòr en aanvaard dòòr geheel de kerk of eene kerkelijke provincie; men leefde van de overlevering uit den vóortijd. [1]) Geen wonder dus, dat Irenaeus, die na een lang verblijf te Rome naar Lyon kwam, hier of daar den „*Pastor van Hermas*" heeft leeren kennen, en als *γραφή* heeft geciteerd [2]). Deze toch is pas na 200, en dat alleen in het Westen, om de Montanisten buiten de rij der *ἀναγινωσκόμενα* geplaatst [3]). Irenaeus zin-

---

1) „Quae pervenit usque ad nos custoditione sine fictione Scripturarum tractatio (= traditio?) plenissima, neque additamentum neque ablationem recipiens, et lectio ... et expositio" vormen, met het ambt, het *ἀρχαῖον τῆς ἐκκλησίας σύστημα κατὰ παντὸς τοῦ κόσμου*, adv. haer. IV 33^8. Vergl. III 1^1 over de evangeliën en V 30^3 over de Apocalypse.

2) Adv. haer. IV 20^2 = Eus. V 10^7: *οὐ μόνον δ' οἶδεν ἀλλὰ καὶ ἀποδέχεται τὴν τοῦ ποιμένος γραφὴν λέγων: „καλῶς οὖν ἡ γραφὴ ἡ λέγουσα· πρῶτον πάντων πίστευσον ὅτι εἷς ἐστὶν ὁ θεός, ὁ τὰ πάντα κτίσας καὶ καταρτίσας" καὶ τὰ ἑξῆς*; vergl. Eus. III 3^7: *καὶ τῶν παλαιοτάτων δὲ συγγραφέων κεχρημένους τινὰς αὐτῷ* [nml. Hermas] *κατείληφα.*

3) Zahn G. K. I 327—347. In de Kleinaziatische gemeenten heeft men geen spoor van bekendheid met Hermas kunnen aanwijzen.

speelt Epid. 4 op het ook adv. haer. (zie blz. 126 nt 2) geciteerde „eerste gebod".

Daarentegen gold hem niet als γραφή de brief aan de *Hebreën,* hoewel dit geschrift hem bekend was. Vertoont de Epid. slechts eéne zinspeling — de kerk als „vergadering der eerstelingen" (c. 95) herinnert aan de πανήγυρις καὶ ἐκκλησία πρωτοτόκων van Hebr. 12^{23} —, en geeft adv. haer. weinig meer, wij hebben een dubbel getuigenis: Euseb. V 29 (boven blz. 118 reeds medegedeeld) en Photius bibl. cod. 232 (± 850), die Stefanus Gobarus (± 600) aanhaalt „ὅτι Ἱππόλυτος καὶ Εἰρηναῖος τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολὴν Παύλου οὐκ ἐκείνου εἶναί φασι en dus niet ταῖς ἄλλαις συναριθμοῦσι ταύτην ἐπιστολαῖς" [1]). Irenaeus hield Hebreën niet voor paulinisch, Lyon noch Rome kenden er autoriteit aan toe [2]). Ongetwijfeld zal hij ook Hebreën evenals I Clemens (adv. haer. III 3^3) en Ignatius ad Romanos (V 28^4) te Rome hebben leeren kennen. Oorspronkelijk naar Rome gericht en dus daar alleen bekend, kreeg Hebr. vandaaruit spoedig gezag te Alexandrië [3]). Te Rome zelf echter verloor men den brief weliswaar niet uit het gezicht, maar ontbrak het toch der gemeente langzamerhand aan de

1) Zahn G. K. I 296 A. 2.

2) Zahn G. K. I 298. Eusebius schijnt de zinspelingen in adv. haer. en Epid. niet eens bemerkt te hebben.

3) Over Rome als adres: Zahn, Einleitung II § 47. — Omstreeks 225 hechtte Origenes meer aan de ἱστορία, dat Hebreën door Clemens Romanus geschreven of vertaald was dan aan die, welke Hebreën aan Lucas toekende (Eus. VI 25^{14}); daar deze traditie teruggaat op Clemens of zijn leermeester Pantenus (Eus. VI 14^{3-4}), zal gene nog ouder zijn. Eusebius zelf (III 39^2) dacht evenals Origenes; Hieron. de viris 5 vermeldt diens meening naast andere.

rechte waardeering van haar joodsch-Christelijk verleden; temeer daar de brief geen klinkenden naam in den titel voerde. Sedert dynamisten zich dan beriepen op Hebreën, werd deze over heel het Westen ruim anderhalve eeuw lang doodgezwegen [1]); de Montanisten die hem aannamen, liet men alleen staan. [2]) Zij waren de eenigen behalve de Alexandrijnen, die Hebreën als *γραφή* erkenden, op hen alleen alzoo doelde Tertullianus (de pudicitia c. 20; ± 222) met zijne uitspraak: „*receptior apud ecclesias epistola Barnabae* (= *Hebr.*) *illo apocryfo Pastore moechorum* (= *Hermas*)”. Want evenals het Westen is ook (het katholiek) Asia uitgesloten. In Irenaeus' vaderland was Hebreën, zoover is na te gaan, zelfs geheel onbekend: zijn zegsman en landgenoot, op wien adv. haer. IV 27^{1}—32^{1} wordt gedoeld, had anders onder de getuigenissen voor de mogelijkheid van afval en verharding naast Rom. 11^{21} en I Cor. 10^{1-12} ook wel Hebr. 6^{4-8} gesteld, en Irenaeus zelf zich voor zijn trichotomisme (zie daarover echter Hoofdstuk III) behalve op I Thess. 5^{23} mede op Hebr. 4^{12} beroepen. Niet het minste recht is er dus om de

---

1) Zahn G. K. I 295—297, 288f, 300/301; Gr. 18, 56 A. 6, 65f.

2) Eus. VI 20^{3} van Caius Romanus (± 210) tegen Proculus den Montanist: *τῶν δι' ἐναντίας τὴν περὶ τὸ συντάττειν καινὰς γραφὰς προπέτειάν τε καὶ τόλμαν ἐπιστομίζων τῶν τοῦ ἱεροῦ ἀποστόλου δεκατριῶν μόνων ἐπιστολῶν μνημονεύει, τὴν πρὸς Ἑβραιόυς μὴ συναριθμήσας ταῖς λοιπᾶις.* De anonymus van 192/3 maakte zich bezorgd ook maar den schijn op zich te laden, *ἐπισυγγράφειν καὶ ἐπιδιατάσσεσθαι τῷ τῆς τοῦ εὐαγγελίου καινῆς διαθήκης λόγῳ* (Eus. V 19^{2}). En Apollonius (in 197) verweet den Montanist Themison (± 175): *ἐτόλμησε μιμούμενος τὸν ἀπόστολον καθολικήν τινα συνταξάμενος ἐπιστολὴν κατηχεῖν τοὺς ἄμεινον αὐτοῦ πεπιστευκότας.*

overlevering omtrent Barnabas als auteur van Hebr. uit Azië af te leiden. [1])

Gelijke waarde als Hebreën had voor Irenaeus de brief van *Jakobus;* in adv. haer. is een paar maal op Jac. 2^{23} gezinspeeld (IV 13^{4} 16^{2}). [2]) Waarschijnlijk had hij dien evenals Hermas, I Clemens, Ignatius en Hebreën te Rome leeren kennen, gelijk ook Tertullianus hem aldaar onder de oogen gehad heeft [3]) en misschien Hippolytus eveneens. [4]) In de Epideixis is Irenaeus aan dit geschrift voorbijgegaan. [5]) Van bekendheid met de Didache, Barnabas [6]),

---

1) Gelijk Leipoldt I 199 A 9 voorstelt; Zahn G. K. I 301/2, Gr. 18 weifelt. Eusebius schijnt van deze overlevering onkundig gebleven te zijn. Wij denken haar aldus ontstaan, dat Tertull. Hebr. verwarde met 't geschrift, dat toen te Alexandrië werkelijk als *brief van Barnabas* in omloop was, en de Montanisten (en later de Novatianen) daarvan gaarne gebruik maakten, toen het hun niet gelukte den namelooze als 14den in het corpus Paulinum te doen opnemen (vorige nt); zie Zahn G. K. I 294, Gr. 18.

2) Zahn G. K. I 325. Maar waarom volgt daaruit, dat Jak. in Klein-Azië „in Ansehen stand", gelijk Zahn t. a. p. meent?

3) Zahn III 152.

4) Zahn, Gr. 20.

5) Eusebius II 26: *οὐ πολλοὶ τῶν παλαιῶν αὐτῆς* (nml. Jak.) *ἐμνημόνευσαν.* In Irenaeus' tijd gold het alleen bij de Alexandrijnen als „canoniek", in het Westen niet voor de tweede helft der vierde eeuw. De geschiedenis van dit geschrift lijkt ons slechts verklaarbaar bij de opvatting van Zahn (Einleitung I § 7), dat de brief reeds vroegtijdig te Rome bekend is geworden, maar het daar om eenzelfde reden als Hebreën niet tot canoniciteit heeft kunnen brengen.

6) A. van Veldhuyzen a. w. blz. 41^{v}, 51. Zonder eenig bewijs te geven verzekert Klebba S. 19 het tegendeel. Dezelfde neemt bij Iren. afhankelijkheid aan van ad Diognetum (S. 20 en 24); met meer recht kan men die verhouding omkeeren, Harnack II 1, 514 en II 2, 232.

II Clemens en II Petri zijn noch in de Epid. noch in adv. haer. zekere sporen te vinden. Waarschijnlijk werd *II Petri* vanuit Alexandrië eerst ± 200 te Rome, nog later in Azië en (afgezien van Rome) in het Westen niet vóór de vierde eeuw meer verbreid. Zoomin als Tertullianus en Cyprianus kreeg dus Irenaeus er kennis van, hetzij ± 150 te Smyrna, hetzij ± 160 te Rome, hetzij ± 170 te Lyon. [1])

Apocryfe stoffen heeft de schrijver der Epideixis niet gebruikt. Wel heeft hij driemalen verwante bijbelplaatsen met elkaar verward, nml. in c. 65 Mt. 21^{7} en 21^{8} : Irenaeus laat de menigte den ezel zadelen; in c. 71 Mt. 4^{24} 14^{36} met Handl. 5^{15} „die Jezus' schaduw bereikte, werden gezond"; in c. 82 Mt. $27^{34, 48}$ met Ps. 69^{22} „Jezus dronk edik met gif". Dat Maria Davidide zoude geweest zijn, achtte Irenaeus vanzelfsprekend, zie c. 36, 38, 60, 63. Hoewel deze meening aan de palestijnsche overlevering — zoowel aan de joodsche als aan de christelijke overlevering, en aan de laatste ook voor zoover zij buiten het N. T. tot ons gekomen is — geheel vreemd is, werd zij reeds in de tweede eeuw gemeengoed der heidenchristenen. Men vindt haar in het Protevangelium Iacobi en de Ascensio Jesajae, bij Justinus Martyr en Tatianus; in het Evangelium Petri en de Acta Pauli zoowel als bij Tertullianus en Clemens Alexandrinus. De in gnostisch-docetische kringen gangbare voorstelling der ἀειπαρθένος met hare stiefkinderen Jacobus, Jozef, Judas, Simon, sinds Clemens Alexandrinus

---

1) Zahn G. K. I 314/5, 317f. Euseb. III 3^{1}: τὴν δὲ φερομένην δευτέραν οὐκ ἐνδιάθηκον εἶναι παρειλήφαμεν.

meer en meer kerkelijke opvatting geworden, schijnt Irenaeus echter niet gedeeld te hebben [1]). Met de door Clemens bestreden οἱ πολλοί (Zahn VI 309) en Tertullianus (ibidem 318 A. 1) e. a. las hij nog wel in het N. T., dat na Jezus' geboorte Jozef en Maria verscheidene zonen en dochteren hebben gewonnen. In deze richting wijst ons tenminste Epid. 39 „(hij was als) de eerstgeborene der maagd (rechtschapen enz.)" onder vergelijking van (Lc. 2^{7}) τὸν υἱὸν αὐτῆς τὸν πρωτότοκον.

Opvallend is c. 74: Jezus werd door keizer Claudius' procurator Pontius Pilatus veroordeeld. 't Is een voorbeeld hoe exegese en historische wetenschap moeten wijken voor een dogmatisch inzicht. Volgens Irenaeus brengt het dogma der ἀνακεφαλαίωσις mede, dat Jezus een volledig menschelijk leven heeft doorgemaakt van infans en parvulus en puer tot iuvenis en senior en dus ver over de 40 jaar oud is geworden [2]). Om dit gevoelen nader te staven wees hij er op, hoe Jezus als rabbi minstens den veertigjarigen leeftijd moet hebben gehad (adv. haer. II 22^{4-5a}) [3]), en beriep zich daarvoor op een middelijk verkregen mondelinge verklaring van Johannes (II 22^{5b}) [4]) èn op Joh. 8^{57} „gij zijt nog

1) Hieronymus adv. Helvidium 17 (383) beroept zich wel ten onrechte op den Lyonschen bisschop voor de perpetua virginitas Mariae, Zahn VI 319.

2) Over dit dogma in Hoofdstuk III.

3) In Irenaeus' tijd was die leeftijd inderdaad vereischte voor een rabbi, zie F. Weber, Altsynagogale Theologie[1] (1880) 129 = W. Bousset, Die Religion des Judentums[2] 195 (1906).

4) Johannes zal de „aetas magistri perfecta" of „aetas senior" of „aetas provectior, quem habens Dominus noster docebat, sicut et

geen 50 jaar en hebt gij Abraham gezien?!", een half jaar voor Jezus' dood hem door de Joden toegevoegd (II 22[6]); zoodat de conclusie is: non multum aberat a quinquaginta annis. In het dertigste levensjaar werd Jezus gedoopt, zijne werkzaamheid echter ving eerst aan na het veertigste — maar toch nog onder Tiberius (IV 22[2]) — en duurde 2 à 3 jaren (II 22 : 3). Geboren in 3 a. Chr. n. 1) moet Christus dus, immers bijna 50 jaar oud geworden, gestorven zijn onder Claudius (41—54).

Kon Zahn (VI 63) in deze conclusie (Harnack II 1, 335), verkregen door „unbefangen lesen und interpretieren" (Harnack S. 62), voorheen nog „unstatthafte Konsequenzmacherei" meenen te zien, Epid. 74, dat na adv. haer. II 22[4—6] geen eigenlijk nieuws levert, stelt Harnack in het gelijk, gelijk ook Zahn (Kommentar zum N. T. IV 426 en 709) thans toegeeft. Aan welk van de jaren 42—46 Irenaeus gedacht heeft, kunnen wij niet zeggen; althans aan 41 niet, want Paschen 41 kon te Jeruzalem nog geen procurator aangekomen zijn vanwege keizer Claudius, die nauwelijks twee maanden aan de regeering was. De meening o. a. door Augustinus (de doctrina Christiana II 29) vermeld, dat Jezus

omnes seniores testantur id ipsum tradidisse eis Ioannem", wel niet nader bepaald hebben; vgls Lc. 3[23] was Jezus een dertigjarige bij 't begin van zijn optreden. Irenaeus zegt van zijne berekening: omnis quilibet confitebitur.

1) III 21[3]: natus est Dominus noster circa primum et quadragesimum annum Augusti imperii (scil. a Caesaris nece). Misschien wist Irenaeus, dat Quirinius 3—2 a. Chr. n. legaat van Syrië was. Vergl. Just. Ap. I 34 en 46 „voor 150 jr tijdens Cyrenius werd Christus geboren, blijkens de lijsten onder hem, den eersten Romeinschen procurator in Judea, opgemaakt."

46 jr zou zijn geworden, schijnt Irenaeus niet gedeeld te hebben: Joh. 2^{20} werd nog niet misverstaan. Wel is opmerkelijk, hoe Irenaeus blijkbaar niet wist, dat Pontius Pilatus nog onder Tiberius is teruggeroepen en reeds onder Caligula zijn leven eindigde [1]), anderzijds het „crucifixus sub Pontio Pilato" een zóo onbetwist gegeven was, dat het deel uitmaakte van de exorcistische formule en van de doopbelijdenis, ja Justinus Martyr zich zelfs op vermeende Acta Pilati beriep, die in Tertullianus' tijd waarschijnlijk nog niet eens bestonden [2]). —

In 't algemeen ligt het voor de hand, dat ook uit de Epideixis aan te toonen is, hoe Irenaeus geen vreemdeling was in *de Christelijke letterkunde der tweede eeuw*. Inderdaad geeft ons tractaat eenige bijdragen omtrent de afhankelijkheidsbetrekking van den Lyonschen bisschop tot zijn oudere tijdgenooten. In c. 96 treffen wij het oudstbekende citaat aan uit *Polycarpus*' brief aan de Filippiers, [3]) dien hij adv. haer. III 3^4 (= Euseb. IV 21) roemt als *ἱκανωτάτη, ἐξ ἧς καὶ τὸν χαρακτῆρα τῆς πίστεως αὐτοῦ καὶ τὸ κήρυγμα τῆς ἀληθείας οἱ βουλόμενοι καὶ φροντίζοντες τῆς ἑαυτῶν σωτηρίας δύνανται μαθεῖν*, en dien hij in ad Florinum (Eus. V 23^8) met andere saâmvat onder de *ἐπιστολαί, ἃς ἐπέστειλεν ἤτοι ταῖς*

---

1) Eusebius II 7: *Πιλᾶτον κατὰ Γαίον ... αὐτοφονευτὴν ἑαυτοῦ ... γενέσθαι ... ἱστοροῦσιν Ἑλλήνων οἱ τὰς Ὀλυμπιάδας ἅμα τοῖς κατὰ χρόνοις πεπραγμένοις ἀναγράψαντες.* Philo beschreef zijn dood in *περὶ ἀρετῶν*, Schürer G. V. I. I^3 493, III^3 527/8.

2) Harnack II 1, 603—612.

3) Rendel Harris, Expositor 1907 III 251; door Harnack vergeten. Zie de vertaling t. p.

γειτιώσαις ἐκκλησίαις, ἐπιστηρίζων αὐτάς, ἢ τῶν ἀδελφῶν τισί, νουθετῶν αὐτοὺς καὶ προτρεπόμενος. Dit citaat toont, hoe onjuist de methode is, volgens welke Polycarpus' brief zoolang van interpolaties gezuiverd wordt, dat hij met de brieven van Ignatius geen verband meer houdt. [1]).

En ook de in adv. haer. meermalen vermelde *„presbyters"* vinden wij in de Epideixis terug. Volgens c. 3 heeft Irenaeus van de seniores of presbyteri, apostolorum discipuli [2]), eene overlevering ontvangen omtrent de beteekenis van den doop voor het geloof. Men moet aannemen, dat òf Irenaeus deze overlevering niet rechtstreeks van apostelleerlingen vernomen heeft, òf wel, dat zijn zegslieden geen onmiddellijke volgelingen der apostelen waren. Door Polycarpus stond Irenaeus in verbinding met Johannes en diens medeapostelen; maar Polycarpus was, dank zij zijn langgespaard leven, ook de e e n i g e schakel tusschen de apostelen en den lateren bisschop van Lyon. De andere apostolorum discipuli kunnen eveneens niet lang na ± 50 p. Chr. n. geboren zijn en waren dus reeds geruimen tijd gestorven, toen Irenaeus tot de jaren des onderscheids kwam. Epid. 3 zullen wij derhalve moeten verklaren naar adv. haer. IV 27^1—32^1. De schrijver geeft daar eene uiteenzetting van het verband tusschen Oud

---

1) Zie D. Plooy, Theol. Stud. 1907 blz. 306, in eene critiek op de dissertatie van Dr. Schim van der Loeff over de Ignatiana.

2) *οἱ πρεσβύτεροι, τῶν ἀποστόλων μαθηταί* (adv. haer. V 5^1 36^2). De lt. vertaling van adv. haer. zet meestal over: presbyteri; II 22^5 III $21^{2,4}$ IV 27^2 32^1 heeft zij seniores. Omnium consensu is presbyter in dergelijke uitdrukkingen niet ambtsnaam (senator), of aanduiding van hoogen leeftijd (maior natu), doch eerenaam (senior); ons d e v a d e r e n nadert het begrip wel 't dichtst, Zahn VI 79—88.

en Nieuw Testament „quemadmodum audivi a quodam presbytero, qui audierat ab his qui apostolos viderant et (qui) ab his [qui] didicerant" (27^{1}). 31^{1} heet het van dien zegsman: talia enarrans reficiebat nòs — Irenaeus sluit als Epid. 3 zichzelven mede in met andere toehoorders. 28^{1} gaat het als hier in plurali voort: ostendebant presbyteri, hoewel Irenaeus en zijn medeaanwezigen naar slechts éen persoon luisterden. Lezen wij van dien éenen dan ten slotte als hier: senior, apostolorum discipulus, disputabat (32^{1}), zoo is duidelijk, dat deze wel om zijne mededeelingen te qualificeeren, doch niet in historischen zin leerling van een apostel, laat staan: leerling der apostel*èn*, kon genoemd worden. Hij verkeerde met den jongen Irenaeus ± 150 p. Chr. n. en was zijnerzijds afhankelijk van apostelleerlingen [1]). Zoo zal Irenaeus ook Epid. 3 denken aan woorden, in 't verleden gehoord („overgeleverd *hebben*" heet het) van dienzelfden ongenoemde, en die hij evenals IV 27^{1}—32^{1} in zijn eigen betoog opneemt. Wat Irenaeus op beide plaatsen aan den presbyter ontleend heeft, kan zeer wel op éenzelfden persoon teruggevoerd worden. Immers de IV 27^{1} bedoelde persoon is een voorbeeld van die ouderlingen der gemeente, welke, het charisma veritatis hebbende, fidem nostram custodiunt et scripturas sine periculo nobis exponunt (IV $26^{2,5}$). Wie bij hen in de leer is, omnia ei constant: apostolorum doctrina (van Vader, Zoon en H. G.) etc. (IV 33^{7-8}). En: *quoque* de duobis testamentis disputabat (IV 32^{1}), dus ook over andere dingen gaf hij zijne meeningen ten beste. Dat deze den neofyt Irenaeus ge-

1) Zie blz. 94/5.

sproken heeft over het verband tusschen doop en geloof, is dus waarlijk geen onwaarschijnlijke onderstelling.

Anders staat het met Epid. 61. Daar vinden wij eene bepaalde uitspraak der presbyteri vermeld en wel in praesenti (gelijk verzekeren), wat terstond herinnert aan adv. haer. II 22[5]: καὶ πάντες δὲ οἱ πρεσβύτεροι μαρτυροῦσιν, οἱ κατὰ τὴν Ἀσίαν Ἰωάννῃ τῷ τοῦ Κυριοῦ μαθητῇ συμβεβληκότες ... quidem autem eorum non solum Ioannem, sed et alios apostolos viderunt, vergl. V 5[1]: λέγουσιν οἱ πρεσβύτεροι, τῶν ἀποστόλων μαθηταί, V 36[1, 2]: presbyteri, apostolorum discipuli, dicunt, V 33[3]: presbyteri meminerunt, qui Ioannem discipulum domini viderunt, ook V 30[1]: μαρτυρούντων ἐκείνων τῶν κατ' ὄψιν τὸν Ιωάννην ἑωρακότων. Alle deze uitspraken der presbyteri had hij op schrift. Over zijne bron laat hij ons niet in twijfel. In V 33[4] verwijst hij voor deze mededeelingen naar *Papias*, Ἰωάννου μὲν ἀκουστής, Πολυκάρπου δὲ ἑταῖρος γεγονώς, ἀρχαῖος ἀνήρ en naar diens vijfdeelig werk (± 130). Inderdaad bericht Papias in de voorrede van zijne Λογίων κυριακῶν ἐξηγήσεως βιβλία πέντε met de ἑρμηνεῖαι, die zijn hoofddoel waren, te zullen verbinden ὅσα ποτὲ παρὰ τῶν πρεσβυτέρων ἔμαθον, immers εἰ δέ που καὶ παρηκολουθηκώς τις τοῖς πρεσβυτέροις ἔλθοι, τοὺς τῶν πρεσβυτέρων ἀνέκρινον λόγους· τί.. εἶπεν.. Ματθαῖος ἤ τις ἕτερος τῶν τοῦ κυρίου μαθητῶν, ἅ τε Ἀριστίων καὶ ὁ πρεσβύτερος, Ιωάννης, οἱ τοῦ κυρίου μαθηταί, λέγουσιν (Eus. III 40 : 3, 4). De door Irenaeus sprekend ingevoerde presbyters zijn ident met Papias' „volgelingen van 's Heeren discipelen", en Ep. 61 is éene der ἱστορίαι, uit diens boek overgenomen, volgens welke de eerste na-apostolische generatie Jes. 11[6–8] van het millennium verklaarde.

Adv. haer. V 33^{4b} doet Irenaeus dat ook, na in het onmiddelijk voorafgaande zich op Papias en diens presbyteruitspraken beroepen te hebben. Hij is dus evenals in de naar inhoud verwante plaatsen Epid. 61, V 5^{1} 30^{1} 33^{3-4a} $36^{1, 2}$ ook daar van Papias' boek afhankelijk, al vermeldt hij niet uitdrukkelijk zijne bron. Wel deelt hij daar mede, dat sommigen deze profetie liever allegoriseerden. Terwijl hij nu in adv. haer. de mogelijkheid der allegorische opvatting open laat en althans de chiliastische wil aanvaard hebben [1]), is in Epid. 61 't accent verlegd; thans laat hij de chilastische, voor wat zij is, en helt meer over naar de allegorische der quidam.

Om de beteekenis dezer verandering van meening in het licht te stellen, vergelijken wij enkele desbetreffende uitspraken van adv. haer. Deze quidam toch zijn dezelfde menschen als de quidam ex his, qui putantur recte credidisse [2]), wien verweten wordt: supergrediuntur ordinem promotionis iustorum et motus meditationis ad incorruptelam ignorant, haereticos sensus in se habentes (V 31^{1}); waarna de haeresie in 't licht wordt gesteld en V 32^{1} weer terugkeert tot den aanvang van V 31^{1}: quoniam igitur transferuntur quorundam sententiae ab haereticis sermonibus, et sunt ignorantes dispositiones Dei et mys-

---

1) Non ignoro autem, quoniam quidam haec [= Jes. 11^{6-8} 65^{25}] in credentes tentent transferre; sed etsi nunc hoc sit, nihilominus in resurrectione iustorum.

2) Vergl. Just. dial. 80: *πολλοὺς δ' αὖ καὶ τῶν τῆν καθαρᾶς καὶ εὐσεβοῦς ὄντων Χριστιανῶν γνώμης τοῦτο μὴ γνωρίζειν* (nml. Jeruzalems opbouw) *ἐσήμανά σοι ... Ἐγὼ δὲ καὶ εἴ τινές εἰσιν ὀρθογνώμονες κατὰ πάντα Χριστιανοί, καὶ γενήσεσθαι ἐπιστάμεθα χίλια ἔτη κ. τ. λ.*

terium iustorum resurrectionis et regni, quod est principium incorruptelae etc. 't Waren tegenstanders van degenen, die tusschen eene eerste en tweede opstanding „het duizendjarig rijk" stelden; het beroep op eenige oudtestamentische bijbelplaatsen trachtten zij door allegorische uitlegging krachteloos te maken. Na hunne leer in V 31—32 bestreden te hebben, komt Irenaeus V 33—35 tegen hunne exegese op. V 33^{4} noemt hij de quidam uitdrukkelijk (blz. 137 nt 1) en V 35^{1} eveneens: Si autem quidam tentaverint allegorizare haec quae eiusmodi sunt (nml. plaatsen uit de profeten) — neque de omnibus consonantes sibimetipsis inveniri etc. Daar in Openb. 13^{18} de lezing 616 i. p. v. 666 bedoelt op Caligula te wijzen als den Antichrist, kan Irenaeus mede aan deze antichiliasten gedacht hebben V 30^{1}: ignoro quomodo erraverunt quidam, pro sex decadis unam decadem volentes esse; quidam autem per ignorantiam ausi sunt et nomina exquirere habentia falsum erroris numerum . . . Subsequitur autem et aliud non quodlibet periculum eos, qui falso praesumunt scire nomen eius. Si enim aliud quidem hi putant, aliud autem ille habens adveniet, facile seducentur ab eo, quasi necdum assit ille, quem cavere convenit . . . Sustineant primum quidem divisionem regni in decem, post deinde etc. Wie de eschatalogische verwachtingen der Apocalypse niet als de zijne wilde erkennen, kon immers haar wegexegetiseeren door b.v. Openb. 13^{18} op Caligula te laten slaan. — In adv. haer. V 30—36 zien we dus een doorloopenden strijd tusschen Irenaeus en de chiliastische presbyteri tegen de spiritualiseerende quidam. In Epid. 61 daarentegen schaart Irenaeus zich aan de zijde der laatsten. Daar wij nu ook

elders in de Epideixis geen zweem van chiliasme vinden en het algemeen oordeel luidt, dat deze leer in Irenaeus' theologie eigenlijk niet thuis behoort, is de vraag gewettigd, of de bisschop van Lyon soms inderdaad op het einde zijns levens afstand heeft gedaan van de hoop op een nieuw Jeruzalem. Een antwoord op deze vraag willen wij geven, wanneer wij in een volgend hoofdstuk de leer van Irenaeus bespreken. Overigens kon Irenaeus natuurlijk wel toegeven, dat de exegese van een enkelen tekst deze verwachting niet leerde, zonder daarmede haar zelve op te geven. —

De eenige „kerkelijke schrijver" die, behalve Polycarpus of Papias, met name in adv. haer. genoemd wordt, is de apologeet *Justinus* († 162—167). Van diens geschrift tegen Marcion (IV 6² V 26²) [1]), zijn leerling Tatianus en zijn marteldood (I 28¹) wordt aldaar melding gemaakt. En uit talloos vele plaatsen blijkt, dat Irenaeus ook de apologie(n) en den dialoog met Tryfon gekend heeft. De Epideixis nu toont opnieuw, hoe zelfs in kleine dingen Irenaeus van Justinus afhankelijk is. In c. 16 verklaart Irenaeus den naam Satanas (zie blz. 123 nt 1) en vervolgt dan: „deze heet ook duivel"; Justinus dial. 103 zegt: *διάβολος κέκληται καὶ σατανᾶς προσηγόρευται... ἐν τῇ Ἰουδαίων καὶ Σύρων φωνῇ ἀποστάτης ἐστί.* Woordelijke overeenstemming tusschen beiden is te vinden omtrent de beteekenis der profetie

1) Ook V 26² zal wel aan het syntagma *κατὰ Μαρκίωνος* ontleend wezen, dat waarschijnlijk ident is met het syntagma *κατὰ πασῶν τῶν γεγενημένων αἱρέσεων*, Kunze II 36—39. Het syntagma is geschreven vóor en de dialoog ná de apologie, die zelve van 151—153 dateert, Zahn VI 14.

voor de zekerheid des geloofs (Ep. 42 = Ap. I 33), de inspiratie der profeten (Ep. 49 = Apol. I 36), en het perfectum profeticum (Epid. 67 = Apol. I 42), in het allegoriseeren van den kruisvorm (Ep. 56 = Apol. I 35) en de uitlegging van Gen. 49^{10v} (Ep. 57 = Apol. I 32). De beide plaatsen Gen. 49^{10b} en Num. 24^{17b} zijn weergegeven naar den tekst, dien Irenaeus (Epid. 57^{v}, zie boven blz. 121) bij Justinus (Ap. I 32 en 54; dial. 106) aantrof. En als deze liet hij (Epid. 72 = Ap. I 48) Jes. 57^{1b} „γάρ" uit de LXX weg. C. 69 „David heeft nooit geleden" enz. herinnert aan een dergelijk zinnetje bij Just. I 35 (zie de vertaling telkens t. p.).

Meer dan de bisschop van Lyon kon ontleenen aan kerkelijke had hij te bestrijden in kettersche schrijvers. Daar Irenaeus zich tot hunne wederlegging met zoo grooten ijver aangordde, dat de vrucht van zijne naspeuringen (adv. haer.) den lateren haeresiologen tot leiddraad heeft gestrekt, verwacht men ook in de andere geschriften van zijne hand bewijzen van zijne antithetische verhouding tot de dwaalleer, inzonderheid tot de Valentiniaansche gnosis. Uit den aard der zaak volgt weliswaar, dat de Epideixis geen direct nieuws brengt omtrent het zeer genuanceerd verschijnsel der *gnosis;* deze catechese is geen eisoterisch geschrift (blz. 111 v.v.). Maar er geheel van te zwijgen was in dezen tijd onmogelijk. Men duchtte meer gevaar van de leeringen der Valentinianen e. a. dan van de vervolgingen, door de Romeinsche overheid geïnstrueerd, of van het zedelijk verval der heidensche samenleving. Eene herinnering aan het christelijk levensideaal, door Marcianus bij den doop als het zijne erkend,

kon Irenaeus zijnen lezer sparen; maar eene opzettelijke waarschuwing tegen de ketterij mocht niet ontbreken. In de inleiding bepaalt hij zich nog tot algemeene aanwijzigingen (c. 1 „de verkeerd-geloovigen", c. 2: de spotters van Ps. 1^1 zijn de haeretici). Een enkel punt laat hij in het verloop niet onverdedigd, zie c. 38 tegen Marcion, die geen menschelijke geboorte van Christus erkende [1]), en c. 39 tegen degenen die aan de opstanding weigerden te gelooven [2]). Maar aan het einde gekomen, acht de schrijver het noodig te wijzen op „alle goddeloozen en ketters" (c. 99), die naast God eenen anderen God als Schepper erkennen, onderscheiden van den Vader.

Daarbij noemt hij in de tweede plaats hen die, zonder hun dualisme op de Godheid over te dragen, in de heilsleer toch docetisch denken en zich alzoo aan den Zoon bezondigen. Dat hij de *doceten* afzonderlijk na de Valentinianen noemt, kan als voorzorgsmaatregel bedoeld zijn [3]); in adv. haer. is hij niet gewoon deze onderscheiding te maken.

---

1) Kunze, Theol. Lit. Blatt 1907 No 3 vestigde daarop de aandacht.

2) Na c. 38 kan men in c. 39 „zij versmaden de geboorte onzes Heeren" niet aan de Ebioniten denken. De ontkenning der opstanding — en daarover gaat het c. 39 eigenlijk — heeft Irenaeus den Judaiseerenden Christenen nergens toegeschreven, ook niet adv. haer. IV 33^4 V 1^3. Noch hier noch in zijn antilegalisme (c. 86—97) heeft de schrijver tegenover de Ebioniten positie genomen. Zij vielen feitelijk buiten zijn gezichtskring: adv. haer. I 26^2 III 11^7 laat hij hen het evangelie naar Mattheus' beschrijving gebruiken en I 26^2 III 16^6 19^1 21^1 V 19^2 allen zonder onderscheid de parthenogenesis ontkennen; beide ten onrechte!

3) Zie blz. 101.

Belangrijker is, dat met hen op ééne lijn als ketters (zie c. 100 de slotzin: „wees voor hen op uw hoede en onttrek u aan hun omgang, als gij zalig wilt worden") die personen gesteld worden, welke het charisma der profetie versmaden. Irenaeus ziet daarin een afwijzen van den Heiligen Geest zelven en daarmee een zich berooven van het heil. Wie hij hier op het oog heeft, is uit de Epideixis verder niet op te maken; c. 96[fin.] wordt nog even op het charisma der geestenbezwering gedoeld. Wederom het hoofdwerk brengt meer licht. Daar schrijft Irenaeus (I 13[4]): *οἷς ἂν ὁ Θεὸς ἄνωθεν ἐπιπέμψῃ τὴν χάριν αὐτοῦ, οὗτοι θεόσδοτον ἔχουσι τὴν προφητείαν, καὶ τότε λαλοῦσιν ἔνθα καὶ ὁπότε Θεὸς βούλεται. Τὸ γὰρ κελεῦον τοῦ κελευομένου μεῖζόν τε καὶ κυριώτερον, ἐπεὶ τὸ μὲν προηγεῖται, τὸ δε ὑποτέτακται.* II 32[4] wordt na het exorcisme en vóor de gebedsgenezing ook de profetie vermeld: *οἱ δὲ καὶ πρόγνωσιν ἔχουσι τῶν μελλόντων, καὶ ὀπτασίας καὶ ῥήσεις προφητικάς.* En V 6[1] heet het: *καὶ πολλῶν ἀκούομεν ἀδελφῶν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, προφητικὰ χαρίσματα ἐχόντων, καὶ παντοδαπαῖς λαλούντων διὰ τοῦ Πνεύματος γλώσσαις, καὶ τὰ κρύφια τῶν ἀνθρώπων εἰς φανερὸν ἀγόντων κ. τ. λ.*, quos et spirituales apostolus vocat. Na deze citaten klinkt ons begrijpelijker, dat Irenaeus de verwerping der profetie zoo ernstig opvatte. Adv. haer. III 11[9] spreekt hij van dezulken die, „ut donum spiritus frustrentur, quod in novissimis temporibus secundum placitum Patris effusum est in humanum genus, — illam speciem non admittunt, quae est secundum Ioannis evangelium, in qua Paracletum se missurum Dominus promisit; sed simul et evangelium et propheticum repellunt spiritum. Infelices vere, qui pseudoprophetas (v. l. -ae)

quidem esse nolunt (v. l. volunt); propheticam vero gratiam repellunt ab ecclesia: similia patientes his, qui propter eos, qui in hypocrisi veniunt, etiam a fratrum communicatione se abstinent. Datur autem intelligi, quod huiusmodi neque apostolum, Paulum, recipiant. In ea enim epistola, quae est ad Corinthios, de propheticis charismatibus diligenter locutus est, et scit viros et mulieres in ecclesia prophetantes. Per haec igitur omnia peccantes in Spiritum Dei, in irremissibile incidunt peccatum." Dit volledig weergegeven gedeelte handelt blijkbaar over dezelfde menschen als Epid. 99 v. en ziet op die anti-Montanisten, welke ± 170 optraden met de bewering, dat de Johanneische geschriften historische onjuistheden bevatten, van Cerinthus afkomstig waren en daarom buiten kerkelijk gebruik moesten gesteld worden. Zij hoopten daarmee Montanus, die in zichzelven den beloofden Paracleet van het vierde evangelie zag en voor zijn chiliasme steun vond in de Apocalypse van Johannes, beter dan andere bestrijders vóor hen te kunnen wederleggen.

Epifanius (± 375) meende dat zij het evangelie van Johannes om zijne Christologie verwierpen en vond voor hen daarom den naam *Alogi* uit; wat echter op een misverstand berust. 1) En in hunne bestrijding van het chiliasme

---

1) Zahn's tegenwoordig algemeen aanvaarde resultaten zijn kort saâmgevat P. R. E.[3] I 386—388. Anders nog Harnack D. G. I[1] 570, P. R. E.[3] XIII 309, die zich verlaat op Epifanius, voor wien de eerste dynamist een ἀπόσπασμα τῆς ἀλόγου αἱρέσεως was: „De Alogi moeten ook het bezwaar van docetisme tegen het vierde evangelie ingebracht hebben." Grundriss[4] 141 heet het zelfs: Sie tadelten auch den Doketismus des Evangeliums!

volgen zij slechts de quidam van adv. haer. V 31-35 en van Justinus dial. 80 (boven blz. 137). Irenaeus' volgeling Hippolytus erkende in zijn „syntagma tegen alle haeresiën" (± 205) feitelijk hunne orthodoxie: δοκοῦσι καὶ αὐτοὶ τὰ ἴσα πιστεύειν ἡμῖν. Hij en de auteur van den z.g. canon van Muratori hebben weliswaar kort daarop hunne stellingen omtrent de Johanneische geschriften aangevochten en hunne argumenten trachten te weerleggen. Maar bijna terzelfder tijd (± 210) kon Caius van Rome, evenals de Alogi, tegenover den Montanist Proculus de Apocalypse aan Cerinthus toeschrijven en toch een ἐκκλησιαστικὸς en λογιώτατος ἀνήρ (Eus. II 28[6] III 29 32[4] VI 20[3]) genoemd worden. Bisschop Dionysius van Alexandrië (247—265) aarzelde niet mede op hem zich te beroepen (Eus. VII 25[1]): τινὲς μὲν οὖν τῶν πρὸ ἡμῶν ἠθέτησαν ... τὸ βιβλίον (nml. de Openbaring).

Irenaeus kon den Alogi dus onmogelijk in zijn stamboom der gnostische ketterijen (adv. haer. l. I) eene plaats aanwijzen [1]). En van hunne historische critiek heeft hij niet gerept.

Maar wèl wraakte hij de dogmatische critiek der Alogi; en waar hij niet eene wetenschappelijke beschrijving der gnostiek geven, doch waarschuwend optreden wilde tegen verschillende verkeerde stroomingen, die in de gemeente

1) Harnack t. a. p. maakt de Alogi eerst tot dynamisten en verwondert zich dan, dat Irenaeus in adv. haer. I hen voorbijgaat! Iren. is nog wel de eerste, die de Ebionitische christologie als ketterij verdoemt! Justinus (dial. 48) wilde desnoods tegenover Tryfo bekennen in zijne overtuiging aangaande praeexistentie en parthenogenesis gedwaald te hebben; van Irenaeus is eene dergelijke houding ondenkbaar.

ingang konden vinden, kwamen ook de Alogi op den kettercatalogus te staan. Hippolytus plaatst hen met quartodecimanen (!) en Montanisten onder de 32 door hem bestreden haeresiën, naast gnostieken en monarchianen. En niet anders Irenaeus in de Epideixis. Reeds adv. haer. III 11[9], zoo even geciteerd, laat ons voldoende zien, hoe Irenaeus over de Alogi dacht: infelices... similia patientes; peccantes in Spiritum Dei in irremissibile incidunt peccatum. Met weemoed stelde men zich hun ongelukkig lot voor, naar Mt 12[32] e. p. p. En hier wordt Jes. 1[30] op hen toegepast. — [1])

En daarmee is de rij dergenen, die vóór Irenaeus op het gebied der christelijke letterkunde zijn werkzaam geweest en wier geschriften hij blijkbaar gekend heeft, gesloten. Wat zijn *eigen werken* aangaat, heeft de auteur alleen op het hoofdwerk zich beroepen; c. 99 verwijst hij er naar.

---

1) Harnack vindt Iren. en Hippolytus in dezen „mild". Irenaeus zou hen als schismatici beschouwd en van haeretici „scharf unterscheidet" hebben! Epid. 99 licht ons beter in: Ir. veroordeelt hen wèl, maar nìet om hunne Christologie! — Irenaeus' veroordeeling der Alogi houdt overigens volstrekt niet in, dat hij aan der *Montanisten* zijde stond. Met name genoemd heeft hij deze laatsten nimmer. Toch weten wij, dat hij met zijne Lyonners (Eus. V 2—5) en met zijne iets oudere tijdgenooten en landslieden Miltiades en Melito van Sardes in de Montanistische kwestie een middenman was. Ten onrechte laat Harnack D. G. I[1] 320 A. 1, Grundriss[4] 89 de confessoren van Lyon „onomwonden hunne volle sympathie" voor de Montanisten uitspreken. Zij dachten als hun gevolmachtigde, vergl. Ziegler S. 61 ff. en Montet 87—93. Chiliasme, doch zonder sectarisme; profetie, doch zonder extase; eene heilige kerk, doch zonder rigoristische tucht of wettische zedelijkheid wilden deze mannen. Intusschen geeft de Epideixis ons geene aanleiding daarop verder in te gaan.

Kunze in het reeds genoemde artikel concludeerde daaruit, dat het vermoeden, alsof met adv. haer. V 36 dit vijfdeelig werk nog niet compleet was, niet gewettigd is. Met reden. In c. 39 daarentegen noch in c. 99 verwijst de schrijver naar de altera conscriptio adversus Marcionem. Blijkbaar is de belofte van adv. haer. I 27⁴ III 12¹² [1]) niet vervuld geworden.

In de vertaling werd telkenmale de aandacht gevestigd op de sprekende overeenkomst der Epideixis met den Antignosticus; en ook thans bleek, dat in niet eén opzicht tusschen beiden strijd is te constateeren. Nu alle inleidingskwesties afgehandeld zijn, willen wij de beteekenis en de waarde der Epideixis op zichzelve nagaan. Uitgaande van het in § 2 gewonnen resultaat, dat 't corpus van ons tractaat in twee zelfstandige onderdeelen uiteenvalt, nemen wij eerst de uiteenzetting (c. 5—42[a]) vàn en dan de testimonia (c. 42[b]—97) voór het apostolisch kerygma in oogenschouw.

---

1) Zie boven blz. 107.

HOOFDSTUK II.

De Epideixis in onderdeelen.

---

§ 4. De uiteenzetting van het apostolisch kerygma.

Wat de titel van de Epideixis reeds doet vermoeden, — dat wij nml. in dit tractaat met tweeërlei te doen zouden krijgen, met eene uiteenzetting van het apostolisch kerygma zelf en met eene bewijsvoering ten gunste der betrouwbaarheid of waarheid van bedoeld kerygma —, vonden wij bij de analyse van den inhoud bevestigd. Losgemaakt van de inleiding (c. 1—4), vormt de eerste helft van het geschrift (c. 5—42ª) een in zichzelf afgerond geheel. Eveneens zagen wij reeds, dat de in deze capita ons voorgelegde uiteenzetting van het apostolisch kerygma in 3 gedeelten uiteenvalt: c. 5—30, c. 31—40, c. 41—42ª. Maar wat *hield* het nu eigenlijk *in*?

Irenaeus zegt in c. 6 en c. 99: hij wenscht te spreken over God den Schepper, over Gods vleeschgeworden Woord d.i. zijn Zoon en onzen Heer Jezus Christus, en over den in het laatste der tijden op nieuwe wijze over heel de menschheid uitgegoten Heiligen Geest. Met dit principium divisionis voor oogen willen wij de c. 5—42ª geboden stof nog eenmaal doorgaan. Na eenige omschrijvingen van het wezen Gods (c. 5—8) te hebben

gegeven, gaat de schrijver van den Schepper over tot het geschapene. Eerst beschrijft hij de geestelijke sferen (c. 9) en laat c. 5—9 op eene doxologie uitloopen (c. 10[a]). Dan vervolgt hij met eene korte aanduiding van de schepping der wereld [1]) (c. 10[b]), waarop reeds c. 4[fin.] was gewezen, om zich verder nauw aan te sluiten bij het verhaal van Genesis 2 v.v. omtrent de schepping van den mensch (c. 11), zijne plaatsing in het paradijs (c. 12), de naamgeving der dieren (c. 13), Eva (c. 14), het verbod (c. 15), de overtreding (c. 16), de verdrijving (c. 17), enz. Al hetgeen hier uiteengezet wordt, is breedere ontwikkeling van eene gedachte, die wij adv. haer. III 11[8] aldus uitgesproken vinden: Quadriformis dispositio (ἡ πραγματεία) Domini. Et propter hoc quatuor data sunt testamenta (καθολικαὶ διαθῆκαι) humano generi; unum quidem ante cataclysmum sub Adam; secundum vero post cataclysmum sub Noë (Gr. + ἐπι τοῦ τόξου); tertium vero legislatio sub Moyse; quartum vero... per evangelium. Op het Adamitisch tijdperk (c. 10[b]—17) volgt het Noachitische (c. 18—24). Aan den sontvloed (c. 19) gaat Gen. 6[1—4] vooraf (c. 18). Dan begint met Noach en zijn zonen eene tweede menschheid, voor welke God eene nieuwe beschikking maakt (c. 22) en aan welke God een vernieuwden zegen

1) Het hexaëmeron (Gen. 1[1]—2[4a]) is evenals in adv. haer. overgeslagen. Zoowel de gnostieken (adv. haer. I 18[1]) schonken daaraan meerdere aandacht als Irenaeus' kerkelijke tijdgenooten Melito van Sardes (Eus. IV 33[2] ὁ περὶ πλάσεως λόγος) en Theofilus (ad Autolycon II 10—19), Candidus (εἰς τὴν ἑξαήμερον) en Apion (εἰς τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν Eus. V 31[1]), Rhodon (εἰς τὴν ἑξαήμερον ὑπόμνημα Eus. V 16[8]) en Hippolytus (εἰς τὴν ἑξαήμερον Eus. VI 22[2]).

toezegt, die in Abraham zijne aanvankelijke vervulling kreeg (c. 21, 24) ondanks Chams euveldaad (c. 20) en den overmoed der torenbouwers (c. 23). Zooals adv. haer. t. a. p. zegt καθολικαὶ διαθῆκαι τῇ ἀνθρωπότητι, verklaart Ep. 22 init. uitdrukkelijk: eene beschikking voor heel de wereld; m. a. w. Irenaeus geeft de historia sacra in verband met de geschiedenis der menschheid in 't algemeen Vandaar dat hier niet aan Abraham een afzonderlijk gedeelte gewijd is, doch aan Noach; hoewel Irenaeus zeer wel wist te spreken van „het verbond met Abraham", [1]) gaat hij het hier voorbij. Evenzoo staat het met het dubbel stadie der Sinaïtische wetgeving; [2]) ook deze schoone gedachte, aan Stefanus' rede in Handl. 7 ontleend, behoort thuis in de speciale heilshistorie en wordt hier dus gemist. Epideixis 25—30 vernemen wij omtrent de Mozaïsche periode, die tot op Christus duurde [3]): de onderdrukking in

---

1) IV 25¹: Abraham accepit testamentum circumcisionis. In dien geest is de Gr. text van adv. haer. III 11⁸ gewijzigd. — Meermalen worden de multitudo eorum qui ante Abraham fuerunt iusti, et eorum patriarchorum qui ante Moysem fuerunt, sinds Noach accepit mensuras mundi secundae generationis (IV 10¹ 16²), saâmgevat.

2) IV 15¹ (14³ 16⁵): Deus primo admonens eos per decalogum, nihil plus ab eis exquisivit. At ubi conversi sunt in vituli factionem, servi pro liberis concupiscentes esse, aptam concupiscentiae suae acceperunt reliquam servitutem. Et Lucas autem Stephanum sic dixisse de Moyse scripsit — Handl. 7³⁸⁻⁴³ ... Servitutis praecepta separatim per Moysem praecepit populo.

3) IV 34⁴ verklaart hij zich uitdrukkelijk tegen de „zeitgeschichtliche" exegese der rabbijnen: Si autem aliquis Iudaeis advocationem praestans erectionem templi ... sub Zorobabel et discessionem populi .. post septuaginta annos dicit hoc esse novum testamentum, cognoscat: ea lege, quae per Moysem data est, utebantur usque ad adventum Domini.

Egypte (c. 25), de ethische en ritueele wetgeving (c. 26), de „40 jaren" in de woestijn (c. 27), de voorbereiding tot den overtocht over den Jordaan (c. 28), het koningschap te Jeruzalem (c. 29) en het optreden der profeten (c. 30).

Thans gaat Irenaeus in de bespreking over tot den vleeschgeworden Zoon Gods. De algemeene beteekenis der Christusverschijning acht hij hierin gelegen, dat in zijn persoon de menschheid de ἀφθαρσία verkregen heeft (c. 31.) Meer in het bijzonder wordt dan nog gesproken van zijne eenheid met de menschen krachtens zijne geboorte uit eene vrouw (c. 32 v.) van Davids geslacht (c. 36), en van zijne gehoorzaamheid tot in den dood (c. 34). Immers, is de opstanding het loon op deze laatste, door de eerste komt zijne opstanding ten goede aan ons, zijn medemenschen, die hem navolgen, gelijk met nadruk verzekerd wordt (c. 37—39). Met een enkel woord worden de twee behandelde punten nu saamgevat (c. 40).

Dan volgt een gedeelte, waarin gesproken wordt van den Heiligen Geest. Dezen schonk Christus aan zijn apostelen en de apostelen hun weer, die aan het Evangelie geloof sloegen. En daarmede verwerkelijkten zij de roeping der heidenen (c. 41): de gave des Heiligen Geestes bereidt de geloovigen ter opstanding voor (c. 42[a]).

Nu wij van den inhoud kennis genomen hebben, zal het ons lichter vallen te begrijpen, wat Irenaeus *bedoelde* met zijn „apostolisch kerygma". De uitdrukking zelve komt bij Irenaeus weliswaar elders niet voor; doch vergl. c. 86: παράδοσις τοῦ κηρύγματος τ. ε. τὸ μαρτύριον τῶν ἀποσ-

τόλων. [1]) Maar andere benamingen voor dezelfde zaak, zooals c. 1 τὸ κήρυγμα τῆς αληθείας (ook c. 98) en even later τὰ μέλη τοῦ σωματίου τῆς ἀληθείας (c. 100 ἡ ἀλήθεια zonder meer), zijn ook den schrijver van adversus haereses niet ongewoon. En wie c. 3 en 6 leest, dat Irenaeus het kerygma ὁ κανὼν τῆς πίστεως noemt, wordt onwillekeurig herinnerd aan den κανών τῆς ἀληθείας, waarvan het hoofdwerk zoo dikwijls gewaagt.

Laat ons echter eerst eens zien, wat de Epideixis zelve ons leert aangaande de voorstellingen, die Irenaeus aan het *begrip* „apostolisch kerygma" verbond. Waar hij ervan spreekt als κανὼν τῆς πίστεως en kort daarop ἡ πίστις (in objectieven zin = geloofsleer), brengt hij die geloofsleer in een nauw verband met den doop, die ontvangen werd onder aanroeping van God den Vader en van Jezus Christus, den Zoon Gods en van den Heiligen Geest (c. 3). Waarom herinnert het kerygma juist aan den eens ontvangen doop? En is het toevallig, dat dezelfde trias, die hier naar aanleiding van den doop wordt vermeld, tegelijk principium divisionis is voor 't kerygma, gelijk wij zoo juist opmerkten? Neen, deze overeenkomst is in elk geval opzettelijk, gelijk c. 5—7 blijkt: omdat God zich op drieërlei wijze in de geschiedenis der menschheid heeft geopenbaard, leert de doopeling Hem als den Drievuldige kennen en moet de geloovige Hem als den Drievuldige belijden. En c. 100 wordt van het kerygma met zijn drie stukken gezegd, dat het eens aan den christen bezegeld werd, nml. in de traditio

---

1) Vergl. Eus. IV 12³ van Hegesippus (± 180): τὴν ἀπλανῆ παράδοσιν τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος ὑπομνηματισάμενος.

en redditio symboli bij den doop. Nu begrijpen wij, dat Irenaeus c. 3 aan den doop rappelleert en c. 1 zijn werkje als een „Ter herinnering aan Uwe belijdenis" aandient. Hij bracht slechts op schrift, wat Marcianus reeds vroeger als catechumeen vernomen had. M. a. w. Irenaeus' „apostolisch kerygma" is de doopleer.

Thans wenden wij ons tot adv. haer. Het hoofdwerk geeft menigen wenk die wij ons ten nutte kunnen maken. In c. 3 en 6 wordt gesproken van den κανὼν τῆςπίστεως. Hoe moeten wij dat verstaan? Niet alleen treffen wij in adv. haer. tallooze malen den term κ. τῆς ἀληθείας aan; II 25[1, 2] wisselt ὁ κανών (regula) zonder meer met veritas (veritatis argumentum) èn met fides. Beide termen moet op éenerlei wijs uitgelegd worden en wel zóo, dat de genitivus appositie is. Voor κ. τῆς ἀλ. blijkt dat duidelijk II 28[1]: habentes regulam ipsam veritatem. „Norm voor de waarheid" zou bovendien eene onmogelijke gedachte zijn. Evenzoo is nu in de vertaling κ. τῆς π. opgelost in „het geloof als norm" (geloof in objectieven zin = de geloofsleer). Recht tot deze opvatting kan men ook ontleenen aan hetgeen Irenaeus' leerling Hippolytus in zijn ± 230 geschreven z.g. kleine Labyrinth van de dynamisten zegt (Eus. V 32[13]): πίστεως ἀρχαίας κανόνα ἠθετήκασιν. Daarbij dacht hij natuurlijk niet aan eene norm voor het oude geloof, maar wilde de oude geloofsleer als autoritatief aanduiden. 1)

1) Vergl. Kunze III 8f. en Zahn, Skizzen 253—256, 382, die nog andere voorbeelden geven, waarin op κανών eveneens een genitivus appositionis volgt. Tertullianus daarentegen sprak in zijn latijnsche geschriften van regula credendi, zelfs van lex fidei.

Merkwaardig is verder, dat, evenals in de Epideixis κ. τ. π. en κήρυγμα of σωμάτιον τῆς ἀληθείας, zoo ook in adv. haer. κ. τ. ἀλ. en κήρυγμα κ. τ. λ. op éene lijn worden gesteld, en de inhoud van den κ. τ. π. volkomen gedekt wordt door dien van den κ. τ. ἀλ. [1]).

Adv. haer. I $9^{4\,5}$—10^3 wordt de regula veritatis, evenals de regula fidei in de Epideixis, bij den doop ontvangen van de προεστῶτες der deze veritas predikende kerk, en heet zij dus behalve fides (geloofsleer) ook corpus en praedicatio veritatis.

Volgens haar gelooven alle Christenen sinds de apostelen aan eén God en Vader, den Schepper des heelals; aan eénen Christus Jezus, den om onzentwille vleeschgeworden Zoon van God; en aan den Heiligen Geest, die door de profeten heeft gesproken van Christus' nederdaling en maagdelijke geboorte, van zijn lijden en opstanding, van zijne hemelvaart en wederkomst ten oordeel. Van God den Schepper leert deze regula veritatis als een veritatis corpus integrum (II 27^1 28^7) in overeenstemming met Ps. 33^6, Joh. 1^3, Hermas' Gebod 1 (adv. haer. I 22^1, vergl. Epid. 4 en 5; III 11^1 12^6 : Joh. 1^{1-5}). Uit III 2^1 15^1 is niets bepaalds op te maken voor den inhoud der regula veritatis op dit punt. Maar elders vinden wij, dat in dit verband werd verhaald van het paradijs en den sontvloed en Noach, van *den God van Abra-*

1) Hegesippus (± 180) sprak van den κανὼν τοῦ σωτηρίου κηρύγματος naast τὸ τῆς ἀληθείας κήρυγμα (Eus. III $33^{9,10}$); eene nog nauwere verbinding dus dan de juxtapositie bij Irenaeus.

ham, Izaäk en Jakob, den God der levenden, van de verlossing uit Egypte en de wetgeving, van de profeten tot op Christus' komst (II 30^{0} III 3^{3} IV 35^{4} 41^{4}, vergl. Ep. 8—30), o. a. met beroep op Efeze 4^{6} (IV 32^{1}, vergl. Epid. 5). Parallellen voor Epid. 31—40 over de vleeschwording enz. geeft de fides in adv. haer. III 4^{2} 5^{3} e. e. en de catechizatio gentium IV 24. En wat Ep. 41 v. betreft, tot de *ἀλήθεια* behoort naast de *εἰς ἕνα θεὸν παντοκράτορα, ἐξ οὗ τὰ πάντα, πίστις* en de *εἰς τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ . ., δἰ οὗ τὰ πάντα . ., πεισμονὴ βεβαία,* ook de *εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ θεοῦ . . γνῶσις ἀληθής.* [1]) En V 20^{1} behoort tot de una et eadem fides (omnium, qui ab ecclesia sunt): unus et idem Deus Pater, eadem dispositio incarnationis Filii Dei, eadem donatio Spiritus.

Ons resultaat, dat Irenaeus in de Epideixis de doopleer wilde weergeven, wordt bevestigd door deze uit adv. haer. aangehaalde plaatsen. In de catechizatio en bij den doop wordt de regula veritatis vanwege de kerk ontvangen uit den mond der voorgangers. Zij handelt achtereenvolgens over God den Vader en de geschiedenis tot op Christus, over den Zoon van God en zijne vleeschwording, en over den aan de gemeente geschonken Heiligen Geest. Naar den inhoud mag men haar gelijkstellen met alle christelijke prediking in ruimeren zin, alsook met het symbolum in engeren zin. Dit wil evenwel niet zeggen, dat in elke prediking al deze onderwerpen besproken worden, of dat al deze punten in het symbolum genoemd zijn, maar dat de prediking altijd uitgaat van of

---

1) De tekst naar Zahn, Skizzen 381 en Kunze III 125f.

onderstelt, hetgeen den catuchemenen onderwezen is, en dat deze catechetische stof in het symbolum kortelijk wordt saâmgevat. Met de regula veritatis staat het precies zoo als met de regula fidei; zij is de doopleer [1]). —

Nog rest ons eene verklaring te zoeken voor het feit, dat Irenaeus van het kerygma als een *apostolisch* kerygma sprak, en dit werkelijk zoo bedoelde, dat hij weergaf, wat de apostelen zelve indertijd den heidenen hadden verkondigd (adv. haer. I 10 en Epid. 3, 86 en 98). Tweemalen heeft Irenaeus zich daarover meer in den breede uitgelaten, adv. haer. III 2—4 en IV 26—33. [2])

In III 2—4 stelt hij voorop, dat de huidige *κανὼν τῆς ἀληθείας* ident is met de prediking der waarheid door de apostelen. Zoo gewaagt de auteur van de *ἀπὸ τῶν ἀποστόλων ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ παράδοσις τῆς ἀληθείας*. Aannemelijk tracht hij dit te maken door als algemeene regel te laten gelden: quibus ipsas ecclesias committebant (apostoli), valde perfectos et irreprehensibiles in omnibus esse volebant; quos et successores relinquebant, suum ipsorum locum magisterii tradentes. Dat nu inderdaad „de opvolgers der apostelen" met hun voorgangers overeenstemden, wordt voor de gemeente van Rome bewezen met beroep op

1) In bovenstaande uiteenzetting volgen wij de het eerst door R. Seeberg D. G. I[2] 295—307 betreden sporen. — Vóor Irenaeus sprak reeds Dionysius van Corinthe (Eus. IV 31[5]) van den *κανὼν τῆς ἀληθείας*, dien hij handhaafde tegen Marcion (± 170) en verdedigde Polycrates van Efeze (Eus. V 27[6]) de Quartodecimanen als *κατὰ τὴν κανόνα τῆς πίστεως ἀκολουθοῦντες* (190). Direct valt uit beide plaatsen voor ons doel echter niets te leeren.

2) Reeds Clemens Romanus (7[2]) sprak van eenen *τῆς παραδόσεως ἡμῶν κανόνα*.

haren brief aan de Corinthiërs ἐπὶ τοῦ Κλήμεντος, en voor die van Smyrna aangetoond uit Polycarpus' openbaar leven en nagelaten geschriften. Zoo waagt Irenaeus de gevolgtrekking, dat men het desnoods wel zonder geschreven Nieuwe Testament zou kunnen stellen: tantae igitur ostensiones quum sint — quid autem, si neque apostoli quidem scripturas reliquissent nobis? Immers ook multae gentes barbarorum eorum, qui in Christum credunt, sine charto et atramento ... fidem sine litteris crediderunt ... per illam veterem apostolorum traditionem! En zoo kan hij IV 26[2] schrijven: eis, qui in ecclesia sunt, presbyteris obedire oportet, his qui successionem habent ab apostolis, sicut ostendimus; qui cum episcopatus successione charisma veritatis certum secundum placitum Patris acceperunt. Na de presbyteri met Mozes, Samuel en Paulus vergeleken te hebben, wekt hij nog eens op discere veritatem apud quos est ea, quae est ab apostolis ecclesiae successio: Hi fidem nostrum custodiunt et scripturas sine periculo nobis exponunt (§ 5). Quemadmodum audivi a quodam presbytero, qui audierat ab his, qui apostolos viderant etc. (27[1]—31[3]). Huiusmodi apostolorum discipulus disputabat. Alzoo: omnis sermo constabit, si et scripturas diligenter legerit apud eos, qui in ecclesia sunt presbyteri apud quos est apostolorum doctrina, quemadmodum demonstravimus (32[1]). Talis discipulus iudicat omnes (33[1, 15]), omnia enim ei constant (§ 7): apostolorum doctrina, et antiquus ecclesiae status in universo mundo, et character corporis Christi secundum successiones episcoporum, quibus illi eam, quae in unoquoque loco est, ecclesiam tradiderunt, et scripturarum lectio sine falsatione ét expositio legi-

tima et sine periculo et sine blasphemia (§ 8). In dezen zin heet het III 24[1], na een beroep op I Cor. 12[28]: ubi ecclesia, ibi et Spiritus Dei, et ubi Spiritus Dei, illic ecclesia et omnis gratia; Spiritus autem veritas.

Wij zien dus, dat Irenaeus volle ernst was, wat hij telkens in adv. haer. en ook in de Epideixis verzekert: de kerk geeft door hare leeraren de apostolische waarheid over aan hare kinderen. De continuiteit van het ambt waarborgt die der leer.

Boven verklaarden wij, dat het kerygma gelijk te stellen is met de doopleer. Ter nadere *toelichting* willen wij, alvorens dit gedeelte te eindigen, nog wijzen op eenige data, die zooveel ten gunste dezer meening aanbrengen, dat wij wel van een vaststaand resultaat mogen spreken. Ook de Sethianen onder de Ofiten ¹) hadden eene ὑπόθεσις, die begon met de Drievuldigheid en de schepping der geestelijke sferen, de oudtestamentische geschiedenis doorliep, de christelijke bedeeling insloot en eindigde met de consummatio futura, en die zij afleidden van pauci ex discipulis suis, quos sciebat (Iesus) capaces tantorum mysteriorum (adv. haer. I 30[1–14]). Niet alleen schreef Theofilus van Antiochië reeds τινὰ κατηχητικὰ βιβλία (Eus. IV 32[1]), maar ook stelde Melito een catechismus samen: „over den doop, de doopleer en doopbelijdenis, Christus' leven en leeren, en de toekomst van ziel en lichaam ²), die herin-

1) Kunze III 378f. maakte daarop attent.

2) Zoo vat R. Seeberg D. G. I[2] 287 op: ὁ περὶ λουτροῦ καὶ περὶ ἀληθείας καὶ περὶ πίστεως καὶ γενέσεως χριστοῦ καὶ λόγος αὐτοῦ προφητείας καὶ περὶ ψυχῆς καὶ σώματος (Eus. IV 33[2]).

nert aan Irenaeus' samenvoeging (adv. haer. V 20[1]): firma ab apostolis traditio et una et eadem fides (Pater, Filius, Spiritus Sanctus) et eadem praecepta et eadem figura ordinationis et idem adventus Domini et eadem salus totius hominis, id est animae et corporis.

Meer nog. De in Epid. 5—42 bijeengebrachte leerstof treffen wij in de volgende eeuwen nog aan in den catechismus, gelijk uit de Constitutiones Apostolicae (VII 39) blijkt voor het Oosten [1]) en uit Augustinus' de catechizandis rudibus (± 400) voor het Westen. Het volgende overzicht stelle de nauwe onderlinge verwantschap tusschen deze drie opgaven (programma's) omtrent het catechetisch onderricht in 't licht:

ὁ μέλλων κατηχεῖσθαι τὸν λόγον τῆς εὐσεβείας, παιδευέσθω πρὸ τοῦ βαπτίσματος τὴν περὶ τοῦ ἀγεννήτου γνῶσιν, τὴν περὶ τοῦ υἱοῦ μονογενοῦς ἐπίγνωσιν, τὴν περὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος πληροφορίαν.	C. A. VII 39[1] = Ep. 5—7.	De introitus van het kerygma der Epideixis leert, dat het geloof in God ook is geloof in zijn Woord of Zoon en in den Heiligen Geest.
De schepping der geestelijke sferen Ep. 9—10[a]	= C. A. 39[1] = Aug. c. 18 init.	
De schepping der wereld en van den protoplast, van het paradijs en der vrouw; het gebod en de verleiding door den booze.	Ep. 10[b]—17 = Aug. c. 17 sq. = C. A.	„hij verneme, waarom de wereld ontstaan is en de mensch haar bewoner werd."

1) Vergl. P. Drews Z. N. T. W. '07 S. 226—234. Dit gedeelte der C. Ap. wordt gewoonlijk ± 300 gesteld; P. R. E.[3] I 736 denkt aan Lucianus van Antiochië († 312). Van Augustinus' werkje zijn de eerste zestien capita hier niet van rechtstreeksch belang, en geven de twee laatste een excerpt van c. 17—25, om welke het ons alleen te doen is.

Noach en de Sontvloed, Ep. 18—24 = Aug. c. 19; Mozes en David, Ep. 25—30 = Aug. c. 20. } = C. A. { „hij verneme, hoe God de boozen heeft gestraft met water en vuur (Gen. 7 en 19), de rechtvaardigen daarentegen in elke generatie met eer overladen, nml. Seth en Enos, Henoch en Noach, Abraham en zijn zaad, Melchizedek en Job, Mozes en Jozua, Kaleb en Pinehas en de heiligen ten allen tijde; hoe God telkenmale het menschdom geroepen heeft. Ταῦτα καὶ τὰ τούτοις ἀκόλουθα μανθανέτω ἐν τῇ κατηχήσει ὁ προσιών, VII 39^{2}.

Christus' verschijning, lijden en sterven, opstanding en hemelvaart. } Ep. 31—40 = C. A. 39^{3} = Aug. c. 22.

De uitzending van den H. Geest Ep. 41—42^{a} = Aug. c. 23.

De overeenstemming is treffend; inzonderheid de volgorde is overal ongeveer gelijk. Wat de verschilpunten aangaat, ten tijde en in de omgeving van den auteur der C. A. werd het stuk omtrent den H. Geest, naar het schijnt, afgehandeld in den locus de Deo. Overigens vergete men niet dat de C. A. van veel zwijgen, wat toch onderwezen werd, blijkens het „enzoovoort" in § 2.

Augustinus heeft de oudtestamentische geschiedenis laten doorloopen tot de Babylonische ballingschap (c. 21) en bovendien eene aan de eschatalogie georiënteerde vermaning eraan toegevoegd (c. 24 sq.). Wat het eerste betreft, Augustinus heeft de stof volgens een nieuw schema verwerkt. Heel de historie van de schepping tot den jongsten dag verdeelt hij in zeven perioden, die beginnen met Adam, Noach, Abraham, David, de terugkeer uit Babel, de verschijning van Jezus Christus en de toekomst (c. 22). Vandaar ook, dat hij het hexaëmeron niet onopgemerkt voorbij liet gaan (c. 17). En wat de tweede bijzonderheid betreft, Augustinus wilde dit historisch overzicht, dat moest

voortloopen in de kerkgeschiedenis tot op zijn tijd (c. 3 en 6), eenvoudig opgevat hebben als een voorloopig onderricht, dat den rudis in staat zou stellen met vrucht de kerkdiensten bij te wonen. Op de narratio had slechts eene paraclese te volgen, die, tegenover onze menschelijke zwakheid het laatste oordeel plaatsende, de gelegenheid bood tot het geven van eene korte schets der christelijke zedeleer (c. 7). Naast het plus heeft Augustinus dan ook een minus, vergeleken met de Epideixis: het trinitarisch leerstuk. Na de narratio en de vermaning werd de rudis ontslagen, terwijl hij onder handoplegging of kruisteeken het heilig zout ontving (c. 9 en 26). Gedurende enkele jaren bezocht hij nu als catechumeen de godsdienstoefeningen, voor zooverre deze hem open stonden. Eindelijk pas, wanneer de competentes op den doop werden voorbereid, had tijdens de quadragesima in de disciplina arcani behalve allerlei exorcismen ook de traditio symboli et orationis dominicae plaats (Aug. de fide et operibus c. 6). Zoo kon in het rudimentair onderricht de dogmatische kleur ontbreken. Niettemin was de materie toch zoo stationnair gebleven, dat éenmaal zelfs eene bedorven plaats in den tekst der Epideixis naar Augustinus kon verbeterd worden. En dit is ontegenzeggelijk uit de vergelijking wel gebleken, dat het in de Epideixis vervatte kerygma de doopleer weergeeft en dus een catechismus mag genoemd worden. En daarmee is het doel bereikt, dat wij ons in deze paragraaf hadden voorgesteld.

§ 5. De bewijsplaatsen voor het apostolisch kerygma.

De uiteenzetting van het apostolisch kerygma neemt

iets minder dan de helft van het tractaat in beslag; c. 42[b]—97 volgt nog een gedeelte van gansch anderen aard. Reeds in den proloog kondigde de schrijver mede als zijn voornemen aan, de goddelijke dingen te bewijzen (c. 1).

Aan de uitvoering van dit plan toegekomen, leidt hij zijne bewijsvoering nader in met een beroep op de profeten. Blijkens de overeenstemming tusschen hunne voorspellingen en de werkelijke toedracht der gebeurtenissen eeuwen later zijn zij tolken Gods, absoluut betrouwbaar (c. 30, 40, 42). En in den epiloog wordt wederom naar hen verwezen; „de profeten hebben de christelijke leer voorzegd" is zijn laatste woord. Daarin heeft Irenaeus zelf de beteekenis der Epideixis gezien (c. 99, vergl. c. 98).

In een kort *overzicht* eerst een enkel woord over de *volgorde*, naar welke de te staven loci van het kerygma alsmede de testimonia zelve in behandeling komen. Om straks niet in herhalingen te moeten vervallen, noteeren wij tevens terstond reeds de parallelen uit adv. haer. Herinneren wij ons uit § 2, dat de behandeling der leer aangaande God in c. 5—30 ten einde gebracht was, zoo verwachten wij nu naar de c. 31—40 en 41—42[a] aangegeven gezichtspunten uit de profetische geschriften nadere inlichting omtrent de beteekenis van Jezus Christus en van den H. Geest voor het heil der geloovigen. Inderdaad komen beide themata achtereenvolgens ter sprake (c. 43—85 en c. 86—97). C. 86—97 is de volgorde der gedachten ook dezelfde als c. 41—42[a]. Maar anders staat het met het gewichtig stuk c. 43—85. Zeker, de

hoofdgedachten van c. 31—40 als parthenogenesis, Maria's Davidische afkomst en de ons in Christus geworden ἀφθαρσία keeren terug, in c. 62 wordt zelfs bepaaldelijk naar c. 38 verwezen. Maar niet alleen missen wij eene nadere verklaring van „de gehoorzaamheid tot den dood des kruises;" ook heel de structuur van dit capittel wijkt af van hetgeen wij dachten onder de oogen te zullen krijgen. Te opmerkelijker is, dat c. 43—85 daarentegen wel met adv. haer. telkenmale ook formeele overeenkomst vertoont, gelijk wij thans gelegenheid hebben te constateeren.

De eerste paragraaf begint met een „over de praeexistentie van Gods Zoon". In c. 31—40 slechts ondersteld, wordt zij hier uitvoerig betoogd. In hoofdzaak wordt Mozes (Gen. 1^{1}; de theofaniën aan Abraham, Jakob, Mozes Gen. 17^{24} 18^{1-3} $28^{12v.}$ Exod. $3^{7v.}$) als getuige opgeroepen (c. 43—46), David (de Messiaansche Psalmen $2^{7v.}$ $45^{7v.}$ 110) bevestigt (c. 47—49), en ook Jesaja ($49^{5v.}$ [de Ebed Jahve een licht voor de heidenen]), laat zich allerminst onbetuigd (c. 50—52). Welnu, dit alles vinden wij juist zoo bijéen adv. haer. III 6^{1-2}, waar Irenaeus terloops wil bewijzen, dat Jezus naast God den Vader Heer en God is, vergl. c. 47. De Mozaïsche citaten alleen worden IV 10^{1} herhaald na aanhaling van Joh. 5^{46}. [1])

Een tweede paragraaf behandelt het fèit der ensarcosis

---

1) Zonder parallel in adv. haer. zijn Gen. 1^{1} (althans naar deze lezing), de combinatie van Ps. $110^{3}+72^{17}$, 't apocryfum Jeremiae (c. 43), Jes. 45^{1} $49^{5v.}$ (c. 48 en 50). De oudtestamentische citaten, die niet als testimonia dienst doen, blijven natuurlijk buiten beschouwing, b.v. Jes. 66^{1} in c. 45.

naar Jesaja 7^{14-16} 9^{5v} 66^{7} 1) (c. 53—56), en vervolgens de plaàts der ensarcosis — in 't algemeen naar Mozes: Gen. 49^{10v} Num. 24^{17} (c. 57^{v}), doch wat bepaaldelijk de Davidische afkomst betreft, naar Jesaja 11^{1-10} (c. 59—66), alle welbekende plaatsen. Als aanhangsel volgen nog Micha 5^{1} Ps. 132^{10-12} Zach. 9^{9} (c. 63—65). Mozes vindt zijn parallel weer in IV 10^{2} en de drie gedachten: Christus werd mensch, werd Jood, werd Davidide worden met dezelfde teksten in gelijke orde IV $33^{11m.}$ gestaafd! Alleen Micha 5^{1} en Jes. 66^{7} ontbreken aldaar.

Van den historischen Jezus achtte Irenaeus belangrijk zijn wonderen ter genezing en zijn uiteinde (c. 66). Van de èerste hooren wij uit den mond van „Jesaja": 53^{4} 2) 29^{18} 3) 35^{3-6} 26^{19} 4) (c. 67) — adv. haer. IV $33^{11\ fin.}$ maken de genezingen ook een afzonderlijk onderwerp uit en worden behalve Jes. 29^{18} dezelfde bewijsplaatsen aangevoerd. Over het làatste wordt in den breede uitgeweid: Christus' lijden in het algemeen is vooral door Jesaja voorspeld (52^{13}—53^{8} 50^{6} 5) $57^{1v.}$ 6)). In parenthesi worden afgehandeld David (Ps. 35^{14} [?]) en Jeremia (Klgld. 3^{30} 4^{20} 7)), wederom David (Ps. $2^{1v.}$ 89^{39-46}), en Zach. 13^{7} met

1) De profeet voorzegt van de gola: „Alvorens barensnood te hebben, baart zij".

2) „Hij heeft onze krankheden gedragen".

3) Jesaja's beeldspraak: „dan zullen de dooven hooren en blinden zien, de stamelenden spreken en kreupelen springen".

4) „Mochten Israels dooden herleven!" hoopt de profeet voor den eindtijd.

5) De Ebed Jahve „biedt den rug aan geeselslagen, zijne wangen aan kaakslagen, wendt zijn gelaat niet af voor bespuwing".

6) „De rechtvaardige komt om" enz.

7) „Hoe is 's Heeren gezalfde — Zedekia! — gevangen!"

Hosea 10^{6} [1]) (c. 68—77). Tot onze bevreemding zien wij dan van den descensus ad inferos (c. 78; apocryfum Jeremiae) vóor de kruisiging melding gemaakt (Jes. 65^{2} [2]) Ps. 22 Dt. 28^{66} [3]) Zach. 11^{13} Ps. 69^{22}; c. 79—82). Dit alles is wederom IV 33^{12} terug te vinden en 't citaat uit Mozes nog eens IV 10^{2} [4]).

Zonder nadere aankondiging gaat de schrijver nu voort met de hemelvaart en verhooging. Hiervoor worden slechts Psalmen (68^{18v} $24^{7v, 10}$ 110^{1} 19^{7} [5]) geciteerd, terwijl reeds c. 62 en 72 v. terloops, naar Ps. $21^{5.}$ 3^{6} Amos 9^{11} [6]) op de opstanding was gezinspeeld (c. 83—85). In adv. haer. gaat IV 33^{13} parallel; slechts Amos 9^{11} en Ps. 21^{5} worden daar niet aangehaald.

Eigenaardig is nog de verhouding van adv. haer IV 33 tot Epid. 86—97. Weliswaar treffen wij in dit stukje de meeste nieuwe citaten aan der Epideixis (Jes. 10^{22v} 52^{7} 17^{7v} 65^{15v}, Ps. 19^{5}, Dt. 32^{21}, Joel 3^{5}) en staan de parallelen, indien al aanwezig, meerendeels verspreid (Jes. 54^{1} 63^{9} 65^{1} 66^{3}, Hos. 6^{6} $2^{1,25}$, Baruch) door heel het hoofdwerk heen (I 10^{3} e. e.). Maar IV $33^{13}/_{14}$ vinden wij toch ook na Jes. $50^{8v} + 2^{11=17}$ naar Ezechiel en Jeremia van het Nieuwe Verbond gesproken, terwijl het resteerende aldaar

1) „(Bethels gouden stierbeeld) zal men Assurs koning ten geschenke brengen".

2) „Ik — nml. God — heb mijne handen uitgebreid" enz.

3) („In de ballingschap zal Israel) van zijn leven niet zeker zijn".

4) Nieuw zijn hier Klgld. 3^{30} Ps. $2^{1v.}$ 89^{39-46} 35^{14} (?) Hos. 10^{6} Zach. 13^{7} 11^{13} en 't apocryfum c. 79. Jes. $57^{1v.}$ volgt nog IV 34^{4}.

5) „Voor de hitte der zon is niets verborgen".

6) Men leze desgewenscht voortaan deze zonderlinge ostensiones zelf na in de vertaling.

§ 15 aangeduid wordt: et reliqua omnia prophetas dixisse .. integrum corpus operis filii Dei; Jes. 2^3 volgt nog IV 34^4.

Uit dit overzicht hebben wij tevens licht verkregen omtrent de *methode*, die bij deze manier van argumenteeren wordt toegepast. Niet slechts wat wij het profetisme noemen (vergl. c. 30: „de profeten bekeerden en bestraften het volk") bedoelde Irenaeus met zijn profeten, doch alle schrijvers der oudtestamentische boeken, voorzoover het maar eenigszins mogelijk was hun woorden als voorzegging der christelijke bedeeling op te vatten (c. 34 en 42^b e. e.). Waren Mozes en David profeten, welnu, op naam van den eerste stond de pentateuch en aan den laatste werden alle psalmen toegeschreven (blz. 121). Wat „Salomo" betreft, in de Spreuken profetiën te vinden, was den kerkvaders geringe moeite. En Irenaeus' leerling Hippolytus is de eerste, van wien wij weten, dat hij het Hooglied in christelijken zin allegoriseerde [1]). Zelfs in de boeken Samuel en Koningen waren nog wel enkele op Christus toepasselijke woorden te vinden. I. e. w. onder profeten verstond men ongeveer het gansche Oude Testament.

Irenaeus vermeldt ook eenige hermeneutische regelen, die moesten toegepast om de getuigenissen met vrucht te kunnen gebruiken. In 't algemeen gold, dat hoe vreemder eene uitspraak was, des te dieper zin had zij — want zij moest naar de uitkomst uitgelegd worden! Vergl. adv. haer. II 22^1: prophetae in parabolis et allegoriis, et non secundum sonum ipsarum dictionum plurima dixerunt; IV

1) Harnack II 2, 247f.

26^{1}: *πᾶσα γὰρ προφητεία πρὸ τῆς ἐκβάσεως αἴνιγμά ἐστι καὶ ἀντιλογία τοῖς ἀνθρώποις . . . Καὶ διὰ τοῦτο ὑπὸ Ἰουδαίων ἀναγινωσκόμενος ὁ νόμος ἐν τῷ νῦν καιρῷ μύθῳ ἔοικεν.* Om nu niet „als de Joden in mythologie" te vervallen, werd aangenomen, dat Genesis' anthropomorfische uitspraken over God op een tweede subject in de godheid doelden (c. 45). En eveneens werd het *Ik* der psalmen geacht niet op den dichter te slaan (c. 49, 73, 92), doch op Christus. Anders „waren die psalmwoorden immers niet uitgekomen" (c. 49, 64, 68)! Verder treffen wij c. 67 de opmerking aan, dat nu en dan de verleden tijd als een toekomstige moest opgevat worden. Zoo was er ruimschoots gelegenheid, naar bevind van zaken zich met een oudtestamentisch woord te dekken.

Irenaeus was niet de uitvinder dezer methode. Gelijk wij opmerkten (blz. 139 v.), volgt hij Justinus Martyr op al deze punten. En reeds in het Nieuwe Testament zien wij haar toegepast, b.v. Handl. $2^{29-31, 34}$ 13^{36}. Het is ons genoeg dit even te hebben opgemerkt. Er is geen aanleiding hier t. p. in den breede uit te weiden over het eigenaardig inspiratiebegrip, waarbij deze beschouwing alleen mogelijk is.

Vanwaar heeft Irenaeus den bundel van c. 43—97 in zijn geheel? Heeft hij hem zelf saamgesteld? Maar hoe is dan te verklaren, dat hij in c. 43—85 een ander schema volgt dan in c. 31—40? Heeft hij eene verzameling voor zich gehad — hetzij op schrift, hetzij in de gedachte — naar de orde, in IV 33^{11-15} aangegeven? Welke was zijn bron?

Het apologetisch beroep op het Oude Testament vindt zijn oorsprong in de oudchristelijke polemiek tegen de Joden; gelijk alleszins natuurlijk is. Men mag wel

zeggen, dat Jezus zelf in dezen is voorgegaan tegenover het farizeisme; en sinds het Pinksterfeest konden de apostelen in hunne prediking niet dan dat voorbeeld volgen. Iedere bladzijde des Nieuwen Testaments levert het bewijs, Marcus' en Lucas' zoo goed als Mattheus' en Johannes' evangelie. Inzonderheid bij Paulus zien wij de toepassing van het bewijs uit het O. T. dat overigens ook apologetisch tegenover (uit het Jodendom) pasgewonnen bekeerlingen aangewend werd (blz. 113), breeder worden: Handl. 13^{47} „vindt" hij Jes. 49^{6}, wanneer hij zich voor de eerste maal tot de heidenen zal richten — voor het lijden, de opstanding enz. had hij van de Jeruzalemsche gemeente reeds testimonia, Handl. $13^{23, 32-41}$, $17^{2, 3}$. En eenige jaren later in zijne afscheidsrede van Palestina's bodem heet het: *οὐδὲν ἐκτὸς λέγων ὧν τε οἱ προφῆται ἐλάλησαν μελλόντων γίνεσθαι καὶ Μωϋσῆς, εἰ παθητὸς Χριστός, εἰ πρῶτός ἐξ ἀναστάσεως νεκρῶν φῶς μέλλει καταγγέλλειν τῷ τε λαῷ καὶ τοῖς ἔθνεσιν.* Terwijl de auteur van den brief aan de Hebreën en vooral de z.g. brief van Barnabas reeds anders te werk gaan [1]), doet ons meer aan Paulus denken Justinus' dialogus cum Tryphone. Gelijktijdig liet Aristo van Pella in zijn *ἀντιλογία περὶ Χριστοῦ* een Jodenchristen Jason optreden, die door allegorische exegese van het O. T. den Alexandrijnschen Jood Papiscus tot het Christendom wist over te halen (Orig. contra Celsum IV 52, gecombineerd met Euseb. IV 8^{3}) [2]). En met gebruik-

---

1) Het onderscheid zet helder uiteen Büchel, Stud. und Krit. '06, S. 508—590.

2) Harnack II 1, 268.

making van dit geschrift bracht Tertullianus (± 200) 14 boeken met testimonia adversus Iudaeos bijeen [1]), gelijk eene halve eeuw later Cyprianus (ad Quirinium) en nog in de vierde eeuw Greogorius van Nyssa. Ook Miltiades (± 160—170) schreef met veel ijver voor θεῖα λόγια 2 boeken adversus Iudaeos (Eus. V 20[5]). Van Claudius Apollinaris (± 165—175) vermelden sommige hss. in Eus. IV 34[2] eveneens: καὶ πρὸς Ἰουδαίους πρῶτον καὶ δεύτερον. Van Hippolytus is zulks evenwel onbekend, al wordt hem een ἀποδεικτικὴ πρὸς Ἰουδαίους toegeschreven [2]). Deze libri testimoniorum adv. Iud. zijn alle naar eene bijzondere aanleiding geschreven; zoowel Justinus' dialoog als Tertullianus' werk onderstellen een werkelijk gevoerd twistgesprek. Vandaar dat de verzameling telkens weer nieuw aangelegd werd, wanneer een bepaald feit zich voordeed. Steeds was er aan te vullen of naar den eisch van het oogenblik te verandéren.

Irenaeus heeft echter met polemiek tegen de Joden niet van doen, ook niet c. 86—97 (blz. 100 v.), maar met een uit het heidendom toegetreden Christen. Hij deelt zijne bewijsplaatsen in naar het drieledig schema van het kerygma. Wat de Epideixis aangaat, met éene restrictie (blz. 115). En adv. haer. IV 33[1] begint Irenaeus ook: discipulus spiritalis... ...iudicat etiam Iudaeos... non intelligere volentes, quoniam duos adventus eius omnes annuntiaverunt prophetae, en dan volgt in § 1 eene anticipatie

1) Schürer G. V. I., I[3] 64. Liber 9—14 worden door sommigen echter aan Tertullianus ontzegd, zie b.v. Schanz, Gesch. der Röm. Litt. III[2] (1905) S. 303f.

2) Bardenhewer II 519.

van de expositie der profetische prediking. Maar nadat hij deze in § 11—15 breeder geëxponeerd heeft (zie boven blz. 104v.), is het besluit toch: met al deze uitspraken vóor oogen zal de *spiritalis qui vere est* steeds weten *unum Deum, eundem verbum Dei, etiamsi nunc nobis manifestatus est, eundem Spiritum Dei, etiamsi in novissimis temporibus nove effusus est in nos* (§ 15). Tegenover de Joden kwamen heel andere en veel meerdere onderwerpen ter sprake, werd op andere dingen nadruk gelegd (b.v. op de verwoesting van Jeruzalem) en ook bij andere dingen op toestemming van den tegenstander gerekend, dan in de Epideixis het geval is. Deze spreekt voor zichzelve. Men legge daarnaast maar eens Tertulliànus' verzameling met zijn gansch andere indeeling in 14 boeken. Of ook Cyprianus' collectie van 174 capitula: liber III brengt uit O. en N. T. getuigenissen aan voor de eischen van een christelijk leven en valt eigenlijk buiten het kader. Maar al wat ter zake dienen kan, is onder deze hoofden gebracht: dat de Joden door God verworpen zijn ten gunste van de heidenen (I) en dat al hetgeen op Christus betrekking heeft, voorspeld is (II). De eerste stelling is op 24 verschillende punten uitgewerkt, de tweede op 30. En zelfs deze eenheid van ordenen ontbreekt bij Gregorius van Nyssa; hier ligt hetzelfde materiaal verspreid over een zestiental capittels, voor welker rangschikking geen redelijke grond aan te wijzen is [1]). Het zal niet noodig zijn ter vergelijking hier op al deze geschriften verder in te gaan. Nergens immers springt het verschil

1) Editie Morel, Parijs 1615; I 983—994.

zoo in 't oog als bij Justinus Martyr. In diens dialogus cum Tryfone worden de drie volgende punten in den breede behandeld: door Christus' komst is de ceremonieele wet van het Jodendom afgeschaft (c. 10—47); met behoud van Israels monotheisme komt toch aan Christus aanbidding toe (c. 48—108); de in het O. T. vervatte heilsbeloften zijn vervuld aan de gemeente uit de heidenen (c. 109—141) [1]. Doch dezelfde, die in den dialogus de Joden trachtte te overreden, richtte zich in de apologie tot de heidenen, waarin hij eveneens van een „Schriftbeweis" uit de profeten gebruik maakte (I 30—53). En daar vinden we dit programma opgesteld: uit de boeken der profeten is te bewijzen: *Ἰησοῦν τὸν ἡμέτερον Χριστὸν παραγινόμενον, γεννώμενον διὰ παρθένου καὶ ἀνδρούμενον καὶ θεραπεύοντα . . καὶ ἀνεγείροντα καὶ . . σταυρούμενον . . καὶ ἀνεγειρόμενον καὶ εἰς οὐρανοὺς ἀνερχόμενον καὶ υἱὸν θεοῦ ὄντα καὶ τινας πεμπομένους ὑπ αὐτοῦ . . καὶ τοὺς ἐξ ἐθνῶν ἀνθρώπους μᾶλλον αὐτῷ πιστεύειν* (I 31).

En inderdaad volgen dan ten bewijze van Christus' Zoonschap Ps. 2 (c. 40, vergl. Epid. 49), voor zijne geboorte Gen. $49^{10v.}$ Num. 24^{17} Jes. 7^{14-16} 9^{6} 11^{1-10} Micha 5^{1} Zch. 9^{9} (c. 32—35 = Ep. 53—65), over de genezingen Jes. 35^{4-6} (c. 48, vergl. Ep. 67), voor het lijden en sterven Jes. 65^{2} 50^{6-8} Ps. 22 (c. 38) en Jes. 52^{13}—53^{8} (c. 50) en voor opstanding en hemelvaart Ps. $24^{7v.}$ (c. 51) 110^{1-4} (c. 45) vergl. Ep. 68—85.

Eindelijk wordt het goed recht der apostolische zending, gelijk in Ep. 86—97, bepleit op grond van Jes. $2^{3v.}$ Ps. 19^{2-5} (c. 39 v.), Jes. 65^{1-3} (c. 49) en o. a. Jes. 54^{1} (c. 53).

---

1) Indeeling naar Bardenhewer.

Aangezien het nu uitteraard waarschijnlijk is, dat de opvolger van zijn voorganger — en daar het zeker is, dat in het algemeen Irenaeus van Justinus — afhankelijk is, ligt het voor de hand, de bron der Epideixis niet te zoeken in eene verzameling adversus Iudaeos — hetzij Aristo's of Justinus' dialoog — doch in Justinus' apologie. Het door dezen ontworpen en uitgevoerd program is hetzelfde als hetgeen Irenaeus c. 42^b—97 volgde. En alle plaatsen, waar de Epideixis beslist afhankelijk is van Justinus, gaan terug op de Apol. I 30—53 verspreide verklaringen en hermeneutische regels, gelijk in de vertaling telkenmale aangetoond en § 3 geconstateerd is. En tot op zekere hoogte is de Epid. ook eene apologie (blz. 111 v.v.). Deze oplossing is eenvoudig en tegen haar kunnen m. i. geene bezwaren ingebracht worden. Negatief en positief is er alles voor te zeggen. —

Ook J. Rendel Harris [1]) heeft niet eene der bestaànde testimoniorum libri adv. Iud. als bron aangewezen. Ook voor hem zijn Aristo's en Justinus' dialoog uitgesloten; en evenmin verwijst hij naar de geheel verloren gegane bundel(s) van Miltiades (en van Claudius Apollinaris). Doch van Justinus' Apologie zwijgt hij geheel. Een nog oudere collectie zou de gemeenschappelijke bron geweest zijn zoowel van Justinus als van Irenaeus. Doch waarom eene hypothese op te stellen, wanneer zij gansch overbodig is? Wat reden mag er zijn de collecties, van welke wij weten, te vermeerderen met eene, die nog wel door

---

1) Expositor 1907 Vol. III p. 253—257; ten onzent gevolgd door Deeleman, Geloof en Vrijheid 1908 blz. 572—574.

alle anderen gebruikt zou zijn, maar waarvan geen der ouden ooit gesproken heeft? Waarom weder de originaliteit te zoeken bij een onbekende? En, gelijk gezegd, Irenaeus bestreed geen Jood, doch richtte zich tot een Christen uit de heidenen, dus had meer aanleiding zich van eene verzameling adversus gentes — en dan die van Justinus' apologie — te bedienen.

Harris en Deeleman voeren slechts dit ten bewijze aan, dat door de verschillende verzamelaars van testimonia „tegen de Joden" telkens enkele zelfde teksten voor dezelfde onderwerpen aangehaald worden. Doch dit geschiedt telkens zoo afwijkend, dat daaruit niets af te leiden is voor een schriftelijke bron, aan allen gemeen. Dan hadden de lateren immers eenvoudig af te schrijven? Maar de afwijkingen kunnen niet verklaard worden als afschrijversfouten. En de verwantschap van Just. I 30—53 en Epid. 42^b—97 is altijd nog veel nauwer.

Zonderlinger wordt het, wanneer Harris dit ondersteld boekske anterieur acht aan de evangeliën: reeds Mth. 27^9 zou het gekend en Irenaeus Ep. 81 het eveneens gebruikt hebben [1]). Mt. 27^9 moet, als onafhankelijk van de LXX [2]), deel uitgemaakt hebben van het Arameesche origineel, door den apostel Mattheus tusschen 60 en 70 samengesteld. Dus reeds in Paulus' dagen zou onder Palestijnsche gemeenten een bundel geschreven profetiën in omloop geweest zijn, éer men nog aan opteekening van Jezus' woorden behoefte gevoelde? Hoezeer de Joden

1) P. 254/5: evidently not from the gospel.
2) Zahn, Einleitung II § 56 A. 13.

gekant waren tegen targums, is toch genoegzaam bekend uit de houding van Gamaliel I en Gamaliel II die eene arameesche vertaling van Job verscheurden [1]. Paulus onderstelde bij zijn hoorders, dat zij hunne kennis der profeten dankten aan hetgeen van de voorlezing in de synagoge op den Sabbath in het geheugen bewaard bleef, zie b.v. Handl. 13^{27}. En zou men voór de synoptici zooveel aandacht geschonken hebben aan de leer van Christus praeexistentie, dat men de Epid 43—52 verzamelde loca probantia bijeénzocht? — Wij houden ons dus aan Justinus' Apologie en gaan met Harris' hypothese niet mede.

Maar uit Apol. I 30—53 alleen is toch Epid. 42^{b} —97 niet gansch en al te verklaren of af te leiden. Er blijft een surplus over. Ten deele misschien vrucht van Irenaeus' eigen bijbelstudie. Doch met een ander element moet nog rekening gehouden worden, nml. *de mondelinge overlevering*. Laat ons dat kortelijk aantoonen.

Bij de vraag naar den oorsprong van Irenaeus' tekstenbundel begonnen wij met de opmerking, dat het „bijbelsch bewijs" aanvankelijk eene plaats had in de christelijke polemiek tegenover de Joden. Daar beschikte men over een materiaal van testimonia, dat nu en dan eens naar bijzondere aanleiding in geschrifte werd vastgelegd, maar overigens door orale traditie bewaard bleef. Maar diezelfde mondelinge overlevering had haar nut, toen de apologeten begonnen ook tegenover de heidenen zich van een bewijs uit de profeten te bedienen. Het was in Klein-Azië, waar het Christendom onder de heidensche bevolking snellen

1) Zie b.v. Schlatter, Geschichte Israels^{2} 247.

ingang vond, dat men het eerst tot die uitgebreidere toepassing der ostensiones overging. Daar ondervond men immers zoowel van de zijde der Joden [1]) als van die der heidenen [2]) tegenstand en overlast. Justinus, die zich in zijne apologie tot de heidenen en in den dialoog tot de Joden wendde, was in Klein-Azië Christen geworden en had te Efeze met Tryfo gedebatteerd. De Klein-Aziaat Miltiades openbaarde zijne περὶ τὰ θεῖα λόγια σπουδή evenzeer in een tweedeelig adv. Iud. als in een ad gentes van twee boeken (Eus. V 20[5]). En Melito van Sardes deed omstreeks het midden der tweede eeuw eene reis naar Palestina „om zich nauwkeurig van getal en volgorde der oudtestamentische boeken op de hoogte te stellen". Teruggekomen verzamelde hij voor zekeren Onesimus, een medechristen, „zes reeksen uitgezochte plaatsen uit wet en profeten, toepasselijk op den Zaligmaker en op heel de geloofsleer" (Eus. IV 33[14—16]). Reeds meermalen hadden wij gelegenheid tusschen Irenaeus en Melito een parallel te trekken. En gelijk wij § 4 een ander geschrift van des laatsten hand naast Epid. 5—42[a] plaatsten, zoo kan speciaal dèze zìjne bloemlezing op eéne lijn gesteld worden met Epid 42[b] —97: bewijsplaatsen uit het O. T. voor een Chrìsten bestemd.

In Klein-Azie nu beschikte men over eene tot op de apostelen teruggaande orale traditie. De beoefenaars der dogmenhistorie gaan tegenwoordig hierin accoord, dat

1) Openb. 2^9 3^9; Mart. Polycarpi c. 12, 13, 17, 18.

2) Men denke aan het laatste bijbelboek, aan den oudsten apologeet Quadratus en de rescripten van de keizers.

het Christendom der eerste en tweede eeuw zich niet aansluit bij de verschillende eigenaardige leertypen des Nieuwen Testaments, doch veeleer omgekeerd deze typen te beschouwen zijn als zoovele karakteristieke kristallisatiepunten van „het geloof der gemeente", dat juist in zijn algemeenheid en massale eenheid de eigenlijke „Grossmacht" der leerontwikkeling is geweest. Zoo nu staat het ook met het argumenteeren uit het O. T., met het bewijzen uit de profeten. De in het N. T. voorkomende aanhalingen uit „wet, profeten en psalmen" zijn niet meer dan voorbeelden van een „Schriftbeweis", dat zeker uitgebreider is geweest. Justinus besluit met (I 53): „en wij hebben nog veel meer profetiën ter beschikking, maar dit zal wel voldoende zijn, dunkt ons."

In de Epideinis zijn nog sporen te vinden, dat deze overgeleverde testimonia bepaaldelijk op *de apostelen* teruggaan. Op deze wijze toch kunnen goed verklaard worden de schijnbare aanwijzingen, dat de Hebreeuwsche tekst des O. T. voor Irenaeus toegankelijk zou zijn geweest. De afwijkingen van de LXX in de citaten Jes. 53^{4} Micha 5^{1} Zch. 9^{9} 11^{13} vinden weliswaar hierin haar oorzaak, dat de auteur ze ontleende aan Mt. 8^{17} 2^{6} 21^{5} 27^{10} (boven § 3). Maar vanwaar, dat Irenaeus (en ook Justinus) soms citeert in overeenstemming mèt Theodotion en Aquila en het origineel, zonder afhankelijk te zijn vàn deze vertalers of van den grondtekst (blz. 122)? Blijkbaar hadden zij die testimonia juist in dèze lezing overgeleverd gekregen van menschen, die wèl den grondtekst kenden en daaraan gewend waren. Welnu, van Klein-Azië is het ons bekend, dat daar jarenlang Christenen geleefd hebben, die met de

Semitische dialecten vertrouwd waren, nml. de apostel Johannes en zijn kring. Uit Palestina afkomstig, brachten zij hunne in de Synagoge opgedane kennis van de woorden der profeten mede naar hun nieuw vaderland [1]).

In dit verband moet ook gewezen worden op de vreemde kleur van het citaat Gen. 1^1 in c. 43. Reeds het Kerygma Petri [2]) (± 100?) en Aristo van Pella [3]) lieten het eerste bijbelvers op Christus slaan. Zij vatten ἐν ἀρχῇ op als διὰ τῆς ἀρχῆς en dachten dan aan Spr. 8^{22}: ὁ κύριος ἔκτισέ με ἀρχὴν ὁδῶν αὐτοῦ (vergl. reeds Openb. 3^{14}): ἀρχή = de Zoon. Epid. 43 moet echter anders opgevat worden. Niet alleen, dat Irenaeus (adv. haer. IV 20^3) Spr. 8^{22} op den Heiligen Geest, de σοφια, toegepast heeft. Maar ook is c. 43 het „in den beginne" behouden. „In principio Deus fecit sibi filium", aiunt quidem et Genesim in Hebraico incipire, deelt Tertull. (adv. Prax. 5) mede. Irenaeus meende voor zijne exegese in den grondtekst steun te vinden, niet in de LXX, gelijk het Kerygma Petri en Aristo Pellaeus. Hij wist dus, dat de „Hebreeuwsche" — Hebr. sluit bij de Patres het Arameesch ook in — klank bara ook Zoon beteekenen kon. Zijne vergissing (vergl. blz. 122 v.) is wel te begrijpen. Bekend is, hoe

1) De bouduitgesproken ontkenning van sommigen weerhoudt mij niet deze vrucht van Zahn's „Forschungen" als vaststaand resultaat weer te geven.

2) Clemens Alexandrinus, bij E. Klostermann, Apocryfa I 13 (1903): εἷς γὰρ τῷ ὄντι ἐστὶν ὁ Θεός, ὃς ἀρχὴν τῶν ἁπάντων ἐποίησεν (μηνύων τὸν πρωτόγονον υἱόν) ὁ Πέτρος γράφει, συνεὶς ἀκριβῶς τὸ „ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν" κ. τ. λ.

3) Hieronymus (bij Harnack I 93): In altercatione Iasonis et Papisci scriptum est: In filio fecit Deus caelum et terrae.

aanvankelijk in Klein-Azië mannen aanwezig waren, voldoende der zake kundig om telkens het Arameesche Mattheusevangelie te vertolken, maar dat men na enkele decennia moest overgaan tot een schriftelijke overzetting in het Grieksch, waarin misschien ook wel dergelijke misvattingen als die van Irenaeus in c. 43 aan te wijzen zijn [1]). Uit dien tijd en die omgeving kan dus zulk een misverstand zeer wel afkomstig zijn.

Eindelijk — en daarmede keeren wij terug tot ons punt van uitgang — wordt nu begrijpelijk, hoe de schrijver c. 53—85 een ander schema kon volgen dan c. 31—40. De punten, die in c. 53—85 ter sprake komen, vormden blijkens de parallelen uit Justinus en uit adv. haer. IV 33 : 11—15 e. a. pll. (boven blz. 162 v.v. en 170) een zoo vast bestanddeel der overlevering, dat men in de tweede eeuw daarvan nog niet afweek. Vanwaar? Wel, oorspronkelijk volgden de apostelen het in hunne polemiek met de Joden (blz. 166). In verloop van tijd werden als nieuwe punten bijgevoegd: de verwerping der Joden en de roeping der heidenen (blz. 167). Ten slotte zonderde men ook een gedeelte voor Christus' praeexistentie af en kon nu het geheel ingedeeld worden naar de trias Vader, Zoon en H. G., vergl. Epid. 43—52 vóór en c. 86—97 na c. 53—85 en blz. 168/9. Zoo liet alles zich zeer wel vereenigen. En met de polemiek tegenover Joden en heidenen, die nog

---

1) Papias (bij Eusebius, III 40^{18}): *Ματθαῖος μὲν οὖν Ἑβραΐδι διαλέκτῳ τὰ λόγια συνεγράψατο, ἡρμήνευσε δὲ αὐτὰ ὡς ἦν δυνατὸς ἕκαστος*; naar de uitlegging van Zahn, Einl. II § 54 en Kommentar I S. 10—15.

geheel buiten stonden, hield gelijken tred de apologie voor die Joden en heidenen, die zich aanvankelijk aan 't Christendom gewonnen hadden gegeven. Daarentegen zijn de c. 31—40 ontwikkelde gedachten meerendeels specifiek-Irenaeische, die hij nog niet voldoende verwerkt had om daaraan een nieuw principium divisionis te ontleenen voor het overgeleverde tekstenmateriaal.

HOOFDSTUK III (§ 6).

De godsdienstige gedachtengang der Epideixis.

Met opzet drukken wij ons aldus uit en bezigen niet den term „de theologie" der Epideixis. Ongetwijfeld heeft Irenaeus zich op het gebied der godgeleerde wetenschap bewogen. Dat bewijzen niet alleen de apologetisch-polemische werken van zijne hand (Adv. haer., ad Florinum en dē Ogdoade), doch inzonderheid ook zijn de Fide ad Demetrium, dat te oordeelen naar de frg. 5, 6 en 34 (32) een geleerd werk was van dogmatischen aard. In ons tractaat spreekt evenwel de onderwijzer der eenvoudigen, treedt de religie meer onmiddellijk naar voren.

Laat ons zien, welke geloofsgedachten voor Irenaeus centrale beteekenis hadden.

„Ten eerste hebben wij te belijden, dat er éen God is ... zelf oneindig", aldus c. 4. „Aan God gelooven wij in de eerste plaats" (c. 6). Wij beginnen dus met de uitspraken omtrent *God*.

Een levendig besef heeft Irenaeus van het diepingrij-

pend verschil tusschen heidendom en Christendom. De heidenen zijn godloozen, voor wie eene bekeering noodig is van de afgoden tot den waarachtigen God, dien zij voorheen niet kenden (c. 2, 41), tot den eenigen δεσπότης (c. 91), met wien zij in vijandschap leefden (c. 86). Daarom wendt de schrijver ook geene poging aan om eene brug te slaan van het godsbegrip der heidensche wijzen naar de uitdrukkingen der christelijke geloofservaring. Terstond vangt hij aan te spreken van God, gelijk Hem de Christen als den Drievuldige belijdt (c. 5). —

Voor den consequenten monotheist staat vast de absoluutheid Gods, voor den theist Gods geestelijk, redelijk-zedelijk wezen. Dat alles treffen wij in adv. haer., maar ook in de Epideixis aan, denk aan de reeks der eigenschappen Gods als eeuwigheid, onveranderlijkheid, oneindigheid, ἀγεννήσια, onzichtbaarheid (c. 3 fin., 5, 6, 45) eenerzijds, en anderzijds de benamingen: barmhartig, genadig en gunstrijk, goed en rechtvaardig (c. 8 init., 60), waarachtig (c. 42). Maar minder abstract wordt dezelfde waarheid vertolkt in de concrete belijdenis aangaande God als den Schepper en onderhouder des heelals (der wereld, der aarde), vergl. c. 4, waarvan ook de heidenen nog weten (c. 8). Maar wat God is, zijn wezen dus, blijft hun onbekend (c. 95); zij zijn steenaanbidders (c. 93) en hebben Hem vergeten (c. 8). En op eéne lijn met hen staan de ketters, die een hoogeren God boven den Δημιουργός nog hebben uitgevonden (c. 99).

Ook de geloovige heeft weliswaar geen onmiddellijke kennis van den waren God. Als de absolute is Hij voor menschen ontoegankelijk (c. 47); zijn wezen is onbe-

schrijfelijk (c. 8[fin.]), zijne majesteit onuitsprekelijk (c. 70). Toch weet de theist te spreken van openbaring Gods, die immers geest, de bron is van alle rede en zede. En het hoogste woord van den Christen is: de Vadernaam (c. 8 en 96). Heeft God nml. in de schepping op middellijke wijze zich eenigszins aan de menschheid kenbaar gemaakt, den geloovigen openbaart Hij zich in zijn Woord of Zoon (c. 7, 45 en 47). Reeds vóor de schepping der wereld en des menschen, van den aanvang af, was dit Woord werkzaam (c. 30, 43, 48, 52 en 55) en, sedert er menschen waren, ook hun steeds nabij (c. 45), voorzoover zij voorbestemd waren tot God te komen (c. 47). Eeuwig met den Vader coëxistent (c. 39), heeft hij ook medegewerkt bij de schepping zelve (c. 5 en 34). Zoo wordt de eenheid gehandhaafd der beide sferen van schepping en verlossing. Overigens is de Zoon uitsluitend principe der heilsopenbaring: „voor ons bestond hij niet" (c. 43). In de heilsbedeeling is er Vader èn Zoon; onvoorwaardelijk wordt dan den Zoon de Godheid toegekend (c. 47). Maar naar *οὐσία* of *ὑπόστασις* en *δύναμις* is er eén goddelijk subject. De Logos is dus God zelf, zoover Hij in relatie treedt met zijn schepsel, dat aan het heil der Godsgemeenschap behoefte heeft. Hetzelfde geldt van den Heiligen Geest; met dit onderscheid, dat aan de objectieve openbaring in den Zoon die door den Geest als subjectieve inwerking en verlichting van 's menschen geest beantwoordt. De Geest is God naar zijne immanentie en maakt het werk des Zoons vruchtbaar. Zoo in de engelenwereld (c. 9), bij de schepping (c. 5), bij de aartsvaders (c. 6 e. e.), onder Israels profeten (c. 5, 6, 30 en passim

c. 42—97), in alle geloovigen (c. 3, 5—7, 41, 42[a], 89 v., 99). [1])

Is alle godsdienst bilateraal, zoo vraagt thans het tweede lid der relatie onze aandacht. Na het object der religie haar subject. Wat is voor den schrijver der Epideixis *de mensch?* Vooreerst lezen wij van den protoplast, dat hij εἰκὼν θεοῦ (imago) was in dezen dubbelen zin: zijn uiterlijk heeft Gods vormen, en voorts is hij met redelijk-zedelijk geestesleven begiftigd, doordat God hem daarvan uit zichzelven meedeelde (c. 11). Het eerste moeten wij echter niet sensu stricto nemen. De schrijver verbetert of verduidelijkt in c. 22 aldus: de mensch is naar Gods beeltenis, inzooverre hij naar de beeltenis van Gods Zoon, den εἰκὼν θεοῦ, is geworden. Deze is 's menschen prototype en zijne verschijning was van den beginne gepredestineerd. C. 11 geeft dus nog geen recht Irenaeus op eéne lijn te plaatsen met Melito en Tertul-

---

1) Zakelijk is alles in adv. haer. terug te vinden, gelijk de in de vertaling bijgebrachte parallelen alsook de uiteenzetting van Kunze I 30—44, 50—65, Loofs P. R. E.[3] IV 29ff. (1898) en R. Seeberg D. G. I[2] 313 ff., 321—325, 470 bewijzen. Maar de wijsgeerige tint, vooral van adv. haer. II, ontbreekt in de Epideixis, waar het historische meer naar voren treedt. Hetzelfde herhaalt zich in zake de anthropologie. — De zeven hemelen van c. 9 liggen geheel in de lijn van adv. haer. II 30[7 sq.], waar Irenaeus naar II Cor. 12[2] minstens 3 hemelen telt en het paradijs — waarin Henoch en Elia waren opgenomen (adv. haer. IV 16[2] V 5[1]) en martelaren en vromen vroeger of later komen (IV 33[9] V 36[2]) — er bij rekent. Als een der zèven hemelen komt het paradijs ook voor bij Ptolemaeus' aanhangers (I 5[2]). Inderdaad zocht Irenaeus dus het paradijs elders dan in „deze wereld" d. w. z. dan op onze aarde, c. 12 en 17 en V 5[1] (tegen Klebba 28 A. 4).

lianus, die zich God zelf lichamelijk dachten [1]). Verder is de εἰκών ook van geestelijken aard: als πνοὴ ζωῆς, adspiratio vitae bezielt hij den mensch niet alleen met het animale leven, doch ook met ratio en vrijheid, die hem bekwaam maken tot het dominium (c. 11), en zelfs met een (positief-)ethisch zijn (c. 14); wat alles begrepen is in 's menschen ziel. Irenaeus is nml. dychotomist (c. 2, 11—17, 41^fin.^, 42^a^) [2]). Dat de mensch sterfelijk is, wordt eenvoudig geconstateerd (c. 3^fin.^).

Doorloopend ondersteld is, dat de empirisch gegeven mensch zondigt. Eene opzettelijke verklaring van dezen feitelijken toestand doet de Epideixis ons niet aan de hand; wij moeten ons weer tevreden stellen met eene enkele aanduiding, die hier en daar in het historisch overzicht wordt aangetroffen. Dat wij zondigen zoowel als dat wij sterven, vindt zijne oorzaak in onze afstamming uit den eersten mensch (c. 31—40 passim). Doch daarmede is de kwestie slechts verlegd en wordt de vraag: hoe staat het dan met den protoplast? Hoe kwam hij tot zonde? Ligt zij in 's menschen natuur? Het nageslacht is „van den beginne een prooi van den dood" (c. 38); de stamvader ook? De status integritatis was een nog-niet-gezondigd-hebben. Van het gebod (verbod) spreekt Irenaeus op denzelfden toon als van de Mozaische wet:

---

1) Gennadius: nihil corporeum in trinitate credamus, ut Melito et Tertullianus (Harnack I 248). Vergl. den titel van Melito's werk περὶ ἐνσωμάτου θεοῦ (en daarbij Harnack I 246) en Tertullianus' Quis enim negabit deum corpus esse? (adv. Prax. 7).

2) Ook in adv. haer., zie b.v. Klebba 164 ff. Allen behalve Ziegler 201—208 zijn het hier over eens.

„opdat zij zouden weten een Heer te hebben" (c. 8 en 15). Adam en Eva waren onschuldige kinderen [1]) en het was te voorzien, dat zij zouden vallen en hunne vrijheid misbruiken (c. 12).

Hoe het zij, de mensch is geen duivel. De verleiding komt van buiten op hem toe. In het paradijs (c. 16) en bij Kains doodslag (c. 17) was het de ψευστής. Later brachten de booze engelen van Gen. 6^{1-4} veel kwaad in de wereld (c. 18 v.). En het heidendom (c. 46, 61, 89, 95) zucht onder de demonen (c. 96, vergl. c. 83 en 85). Den mensch daarentegen is eene hooge bestemming weggelegd, waarvan hem reeds in het paradijs mededeeling gedaan werd (c. 12). God heeft hem toegedacht de ὁμοίωσις θεοῦ (similitudo), die nu nog ontbrak (5, 32, 94) [2]). De „val" heeft verhinderd, dat de mensch terstond volmaakt werd naar zijn prototype, maar bij de verwezenlijking van Gods plan Hem toch niet in den weg gestaan. Wat alleen onherroepelijk te loor ging, is het paradijs met al zijne genietingen van spijs en drank. Nu werd het zwaar werk in de brandende zon op den disteligen akker. Van zedelijken achteruitgang blijkt niet het minste. Zondigheid en sterfelijkheid komen voort uit 's menschen zwakheid en broosheid [3]).

In de derde plaats: hoe is nu de aard der relatie, die

---

1) Ten onrechte bestreed dit voor adv. haer. Klebba 40 ff.

2) Zoo ook doorgaans het hoofdwerk, Ziegler 213 en Böhringer 470 ff., 482 tegenover Klebba 29 f., 33, 39, 71 ff., 174 en Werner 125—127, 139 enz.

3) Vergl. voor adv. haer. op dit punt Ziegler 215—226, Böhringer 485f., 487—497, Kunze I 45—50.

in den godsdienst tusschen God en mensch bestaat? Deze, dat God geeft en de mensch ontvangt. God van zijne zijde heeft het kindschap gegeven (c. 8 en 96). En de mensch verkrijgt de ὁμοίωσις θεοῦ (c. 5, 32 en 97). Beide is ons geworden in *Christus* (c. 8 en 97 fin.); speciaal in zijn menschelijk leven is *ons heil* gelegen (c. 97 init.).

Alwat de auteur van Christus te zeggen heeft, is saâm te brengen onder het opschrift: de ἀνακεφαλαίωσις. Dit woord is ongetwijfeld ontleend aan Ef. 1[10]. Irenaeus bedoelt er mede: door herhaling (c. 32) verderbrengen (c. 33, 37), „aufheben". Zoo kan ἀνακεφαλαιοῦν soms wisselen met het algemeenere τελειοῦν (c. 6 en 30). In Christus heeft God zich opnieuw een Adam geschapen (πλάσσειν), maar een, die hooger staat dan de protoplast. Christus is een mensch, maar van hooger orde dan alle andere menschen vóór hem.

Christus is mensch, d. w. z. geboren uit eene vrouw, zooals alle menschen ter wereld komen (c. 38, 51, 53), geboren in eene familie, nml. die van David (c. 36 e. e.), geboren onder een volk en geslacht, nml. het Joodsche volk en Abrahams geslacht (c. 35 e. e.). Met nadruk wordt verzekerd, dat Christus echt bloed gehad heeft (c. 57 en 88). Zijn lichaam was precies zoo als het onze (c. 22 fin.), geen ἄλλη πλάσις (c. 33). — Nu wordt als type van de menschheid aangezien de protoplast. De schepping van Adam doet het voorbeeld aan de hand, waarnaar ook Christus' lichaam gevormd is. Evenals bij Adam neemt thans weer God de plaats in van den menschelijken vader. Voor de reine moedermaagd wordt eene parallel gezocht in de γῆ ἀνέργαστος van Gen. 2[5] (c. 32).

Een volledig menschelijk leven heeft Christus vervolgens doorgemaakt, ook de ellenden des levens gesmaakt (c. 48 en 69—71). Zelfs is verzoeking hem niet gespaard. En hier stelt Irenaeus Adam weer ten voorbeeld: werd Adam door een ξύλον in verleiding gebracht (den boom der kennis van goed en kwaad), eveneens Christus (het kruis) (c. 34). Eindelijk is hij gestorven, gelijk alle menschenkinderen den dood ten prooi vallen (c. 38 e. e.).

Thans hetgeen, waarin Christus boven de menschheid staat. Hij is in alles volmaakt geweest, de heilige Gods (c. 39), de eenig volkomen-rechtvaardige (c. 62[fin.] en 72). Het lijden en sterven kwam op hem, maar hoe gewillig aanvaardde hij het (c. 34 en 68—70). En juist aan het kruis, tot in den dood, bewaarde hij zijne gehoorzaamheid (c. 34). Het gevolg is geweest, dat de dood hem niet houden kon. Christus keerde, lichamelijk opgestaan, uit de onderwereld (c. 39 en 78) weer in 't leven terug. Zoo heeft hij de onsterfelijkheid aan het licht gebracht, de onverderfelijkheid geconstateerd, de opstanding bewezen. In hem heeft de menschheid de ἀφθαρσία gewonnen (c. 31, 37 e. e.).

De ἀφθαρσία? Zij is juist hetgeen de menschen tot kinderen Gods maakt, want zij is specifiek-goddelijk. En de menschheid heeft haar gewonnen? Ja, want deze ὁμοίωσις θεοῦ was immers den mensch van den aanvang toegedacht, en gelijk Adam hoofd der eerste, is Christus hoofd der nieuwe menschheid, vergl. c. 39: „Hoofd en Leidsman des goddelijken levens".

Hoe wordt het heil ons *toegeëigend?* Hoe „doordringt Gods Woord allen" (c. 39)? Hoe krijgen wij deel aan

dat goddelijk leven van heiligheid en onsterfelijkheid? Door Christus — maar op welke wijze? Wij herinneren ons, dat gelijk God door den Zoon werkt in de wereld en onder het menschdom, zoo door den Heiligen Geest in den enkelen mensch. Welnu, de historische Christus, de menschenzoon geworden Zoon Gods, was als zoodanig Gods Zoon door de inwoning des H. G. En op dezelfde wijze moeten wij het ook worden. Met dit verschil, dat Hem van nature eigen is, wat wij van nature nog niet hebben. Dat Hij krachtens geboorte (c. 40, 51, 57, 60, 71) en met geleidelijke ontplooiing (c. 9, 47, 53: de doop in de Jordaan) heeft, wat wij door wedergeboorte moeten verkrijgen. Maar het is toch eénzelfde (c. 57) Heilige Geest, die door heiligheid en onvergankelijkheid van leven bij hem (c. 40 en 97) en bij ons de ὁμοίωσις ϑεοῦ tot stand brengt (c. 5 en 7). De geloovige wordt wedergeboren en ontvangt dien Geest bij gelegenheid en door middel van den *doop* op belijdenis[1]), (c. 3, 6/7, 41 v., 90, 94), die het hem door de prediking voorgestelde geloof en leven toeëigent (c. 3 en 100). Het aldus verinnerlijkt geloof brengt nu vrucht voort: een goede levenspraktijk. Regels daarvoor te geven is niet noodig; slechts in oneigenlijken zin wil Irenaeus nog spreken van een wet voor den Christen (c. 86). De z.g. hoofdsom der wet is geen voorschrift vòòr, maar een omschrijving vàn het leven des geloovigen. De liefde

1) Irenaeus heeft den kinderdoop — voorzoover wij weten — nog niet gekend, Conybeare p. 40/1. Adv. haer. II 22^4 moet „per eum renascuntur in Deum infantes" etc. met Hagenbach e. a. uitgelegd worden naar plaatsen als III 16^4 18^7 IV 20^{12} 38^2.

komt spontaan voort uit het geloof of uit den bij den doop geschonken H. G. (c. 3, 42[a], 61, 72, 87, 89, 96[init.], 99[fin.]). Zoo kan Irenaeus Paulus nazeggen, dat de mensch op grond van zijn geloof voor God rechtvaardig is en niet door de vervulling der wet (c. 24, 35, 87, 89, 93). Hij spreekt ook van Gods genade en ons onvermogen tot dat nieuwe leven (c. 97[fin.] e. e.), van Gods roeping en vóorbestemming (c. 47 en 7), doch denkt dan vooral aan de ἀφθαρσία.

Wel wordt ook alle ethisch leven teruggevoerd op den H. G., doch die vrucht der wedergeboorte smaakten reeds de vromen van den voortijd en onder de oude bedeeling. Van den beginne had God zijne discipuli, immers van den beginne openbaarde de Zoon den Vader aan de uitverkorenen, die dragers des Geestes waren. Zoo de profeten (c. 5 fin. en passim). En in aansluiting aan Mt. 13[17] [1]) stelt hij naast hen behalve de patriarchen in 't algemeen δίκαιοι (c. 6[fin.], 47[fin.], 56), waartoe Noach behoorde (c. 18) en na hem de Semiten (c. 21, vergl. met c. 24[fin.]) en later Israel. Dus kan Abraham een geloovige heeten en heeft het geslacht van den uittocht (c. 27, 46) den naam ὀλιγόπιστος gemeen met de ketters in de Christelijke kerk (c. 99) en de Christusverwerpers bij het eindoordeel (c. 69). In het Christendom is de roeping tot geloof en leven eenvoudig uitgebreid tot de heidenen (c. 22, 41, 91—96).

Het groote verschil is evenwel, dat toen Christus en

1) Vergl. Jülicher critiek (Theol. Lit. Ztg. 1890, Sp. 275) op Werner.

daarmee de *ἀφθαρσία*, nog geen zichtbare werkelijkheid was geworden, gelijk nu is geschied. —

Van de *kerk* wordt eene enkele maal terloops gerept als het geheel der geroepenen, die dien H. G. ontvangen hebben (c. 21, 26, 41, 42[a], 94, 98).

Wat de *toekomst* na het leven op aarde aangaat, constateert de schrijver eenvoudig de opstanding ten leven der rechtvaardigen en inzonderheid het gericht over de ongeloovigen, b.v. c. 1, 8, 41 v., 44, 48, 56, 69. De H. Geest blijft, eens ontvangen, inwonen (c. 42[a]), is eene eeuwige vreugde (c. 57), is het zegel des eeuwigen levens (c. 3).

HOOFDSTUK IV.

De beteekenis der Epideixis.

Nadat wij de Epideixis van verschillende zijde hebben toegelicht, rijst als van zelf de vraag: welke is hare beteekenis voor *ons?* De schrijver wilde er Marcianus en zijn tijdgenooten mede van dienst zijn; wat hebben *wij* aan de epideixis? In hoeverre vermeerdert zij onze kennis van het Christendom der tweede eeuw? De eerste indruk is teleurstellend. Voor de „kerkgeschiedenis" schijnt ons tractaat niets te beteekenen. Geen nieuwe feiten komen aan den dag; nieuwe gezichtspunten omtrent reeds bekende gebeurtenissen worden niet geboden. En wat het inwendig leven der gemeente betreft — de Epid. valt zóozeer samen met adv. haer., dat men de hoop opgeeft nog iets nieuws te ontdekken [1]). Bij den geringen omvang der Epideixis, vergeleken met den breeden opzet van het vijfdeelig adversus haereses, baart het geen verwondering, dat daar enkele punten blijven rusten, die hier wel ter sprake komen.

1) Harnack S. 65.

Als geschrift uit de tweede eeuw verdient ons tractaat toch nauwkeurige beschouwing. Niet alleen omdat zooveel uit dien tijd is te loor gegaan, doch bovenal, omdat de Epid. bij nader inzien in haar eerste helft ons kennis doet maken met het oudstbekende voorbeeld van een nieuw species in de christelijke letterkunde: een geschreven catechismus. Daardoor wint zij in belangrijkheid. Is de Epideixis voor de kennis van de wetenschappelijke theologie dier dagen van weinig waarde, toch ontvangen wij wel een duidelijk, althans onmiddellijk beeld van het geloof der gemeente uit Irenaeus' eeuw. Dit éene boekske leert ons beter, wat toentertijd als wezen des Christendoms gold dan de vele grootere of kleinere apologiën dat kunnen doen. Niet polemisch, doch thetisch gaat de schrijver te werk; rustig heeft hij zich neergezet om zijne uiteenzetting te geven. Op enkele belangrijke punten willen wij hem ondervragen. Een cardinale kwestie is wel deze: wat was voor Irenaeus en de zijnen de autoriteit in geloofszaken? Daarna komt aan de orde de vraag naar den inhoud van het dogma.

§ 7. Bijbel en overlevering.

Irenaeus wenschte weer te geven „het apostolisch kerygma". Dit is voor hem „de waarheid", dit is hem „de regel", dit moet den catechumenen geleerd en der gemeente gepredikt worden (§ 4). Immers het is apostolisch en aan het gezag der apostelen hecht de schrijver bijzondere waarde. Niet alleen, omdat zij den H. G. hadden ontvangen — dien hebben de geloovigen evenzeer (c. 41) — maar inzonderheid, omdat Christus zelf hen als oog- en oor-getuigen (c. 41) heeft uitgezonden (c. 86).

Waaruit wordt nu het apostolische *gekend?* Door Polycarpus en door Papias' commentaar had Irenaeus eenige middellijk verkregen kennis omtrent de autopten. Van zijne persoonlijke herinneringen aan de eerste heeft hij hier echter gezwegen; welke beteekenis zouden zij ook voor Marcianus gehad hebben? [1]) En van de door Papias bewaarde uitspraken van apostelleerlingen heeft hij éene genoemd zonder er gewicht aan te hechten; integendeel, hij laat deze voor hetgeen zij is en gaat zijn eigen weg (c. 61, toegelicht blz. 136—139). En terecht, want er schijnt onder het koren dezer agrafa veel kaf geweest te zijn [2]). Irenaeus beroept zich eenvoudig op hetgeen ook hem is onderwezen en gepredikt en overgegeven als waarheid en regel door degenen, die als voorgangers der gemeente hem hadden te onderrichten (c. 3, 86, 98).

Ten onrechte stelt m. i. dus Kunze ons Irenaeus zonder voorbehoud voor als biblicist. Daartegen verzet zich de Epideixis. Is reeds tegenover adv. haer. niet staande te houden, dat in de uitdrukking *κανὼν τῆς ἀληθείας* overlevering (catechismus, belijdenis, prediking) èn bijbel opgesloten liggen [3]), men leze thans Epid. 3 en 6 en vrage zich af, of daar soms met *κανὼν τῆς πίστεως* aan den bijbel gedacht kan worden! Wat *κ. τ. ἀ.* (*π.*) is, hebben wij § 4 gezien.

---

1) Florinus verwees hij wel naar de *δόγματα Πολυκάρπου*. Evenals Irenaeus had nml. Florinus indertijd Polycarpus gekend en gehoord (Eus. V 23[4—8]).

2) Ook Zahn (Kommentar zum N. T. IV 281 A. 16) meent Papias niet te kunnen vrijspreken van „einem gewissen Mass von Leichtgläubigkeit und von Missverständnissen mündlicher Erzählungen.

3) Vergl. blz. 154.

Maar éen argument van Kunze moet toch genoemd worden, daar hij er een afzonderlijk geschrift aan wijdde. In zijn „Die Uebergabe der Evangeliën" [1]) trachtte hij nogmaals aan te toonen, dat de bijbel, speciaal de evangeliën, begrepen is (zijn) onder den κανὼν τ. ἀ, ὃν διὰ βαπτίσματος εἴληφε (scil. de φωτιζόμενος), door de aandacht te vestigen op de z. g. expositio of traditio evangeliorum. Volgens het Sacramentarium Gelasianum werd den competentes het woord evangelium verklaard en hun dan Mt. 1^{1-21} Mrc. 1^{3-8} Lc. 1^{5-17} Joh. 1^{1-14} voorgelezen, terwijl hun geleerd werd de vier evangelisten te onderscheiden naar de vier cherubs van Ezech. 1^{10} (Openb. 4^{7}). Zoo te Rome in de 7e eeuw en volgens jongere getuigen later ook in Gallië. Kunze meent nu te kunnen bewijzen, dat reeds tijdens Irenaeus deze expositio evangeliorum voor de competentes gebruikelijk was [2]) en brengt dan op grond van het διὰ βαπτίσματος (adv. haer. I 9^{4}) den evangeliën-canon onder bij den κανὼν τῆς ἀληθείας. Weliswaar „ist keine direkte Beziehung gefunden", ouder dan genoemd Sacramentarium, maar aan geen „Quelle für den altkirchlichen Katechumenat" kan een „argumentum e silentio gegen das Alter jenes Brauches" ontleend worden. „Aus der altkatholischen Zeit haben wir keine Schrift über den Katechumenat" [3]). En dat is voldoende om het „Katechumenatsritual" der zevende eeuw mutatis mutandis „getrost zurück zu verlegen" tot in de tweede eeuw [4]). Altijd en overal zou dit gebruik be-

1) Volledige titel blz. XI.
2) Vergl. reeds Kunze III 102, 208—211.
3) Kunze IV 37/8, 41/2.
4) ibidem 16f., 26, 42.

staan en de apostel Johannes zelf zou het ingevoerd hebben![1])

Hier is het de plaats niet, nader in te gaan op al hetgeen Kunze voor zijne meening aanvoert. Kunze erkent zelf, dat er eigenlijk geen bewijs voor is. Augustinus' zwijgen is zóo vreemd, dat Kunze concludeert: althans in Africa bestond de expositio in de vierde eeuw niet meer. En zou uit Tertullianus' zwijgen soms volgen, dat zij in de derde eeuw in Africa nog niet bestond? Dan wordt het voor Irenaeus al heel onwaarschijnlijk, want in diens Lyon ging het nog eenvoudiger dan in Tertullianus' Carthago. Hippolytus' bericht, dat de Artemonieten *παρ' ὧν κατηχήθησαν, μὴ τοιαύτας παρέλαβον τὰς γραφάς* en *μὴ ἔχωσιν δεῖξαι ἀντίγραφα, ὅθεν αὐτὰ μετεγράψαντο* (Eus. V 32[19]), omvat ten eerste meer *γραφαί* dan de vier evangeliën en ziet in de tweede plaats alleen op de geleerde tekstcritici der dynamisten. En gesteld, Kunze beriep zich terecht op Origenes, de scholieren van Alexandrië's didascaleum kan men toch allerminst gelijk stellen met de Kelten van Irenaeus' provincie. Zeker, de gemeenteleden mogen apud eos qui sunt in ecclesia presbyteri, het O. T. lezen (adv. haer. IV 26[5] 32[1]) en universae scripturae, et prophetiae et evangelia, ab omnibus audiri possunt (nml. van den anagnost; II 27[2]). Maar Irenaeus' catechumenen konden meerendeels het Grieksch lezen noch verstaan [2]). En zoo — zegt Irenaeus zelf — wordt voor hen de onderstelling

---

1) ibidem 47f., 48—55.

2) Apud Celtas commoramur et in barbarum sermonem plerumque vacamus (adv. haer. I praef. 3). *Διάλεκτοι ἀνόμοιαι .. ἐν Γερμανίαις .. ἐν Κελτοῖς .. κατὰ τὰς ἀνατολάς* (I 10[2]).

werkelijkheid [1]): „si neque apostoli scripturas reliquissent nobis", met de gevolgtrekking: „nonne oportebat ordinem sequi traditionis, quam tradiderunt iis, quibus committebant ecclesias?" Immers: cui ordinationi assentiunt multae gentes barbarorum, eorum qui in Christum credunt, sine charta et atramento credentes per illam veterem apostolorum traditionen. Hanc fidem qui sine litteris crediderunt, quantum ad sermonem nostrum barbari sunt (III 4^{1-2}) [2]). En al konden de catechumenen wel Grieksch lezen en verstaan, dan ontvingen zij toch niet meer dan de traditio apostolica. Waarover men na lezing van adv. haer. nog in het onzekere kon verkeeren [3]), dat zegt ons de Epideixis 5—42^{a} zonder omwegen: Irenaeus wist overlevering en N. T. zeer wel te onderscheiden. Zijn apostolisch kerygma, dat hij Marcianus voorlegde, geeft de hoofdzaken der bijbelsche geschiedenissen des Ouden Testaments en noemt uitdrukkelijk de profeten. Van Christus wordt ook gesproken; op nieuwtestamentische plaatsen wordt wel eens gezinspeeld. Maar de citaten uit het N. T. zijn zeer weinige (c. 5 en 8) en behooren niet tot het eigenlijk kerygma. Het was Irenaeus ernst, wanneer hij van zijn catechismus als eene apostolische erfenis gewaagde. Het was hem geen

---

1) Tegen Kunze, die (III 123, vergl. IV 58) dit „hyperbolisch ausgesprochene Sätze" vindt.

2) Vergl. ook IV 24^{2}: generosior fides gentium, sermonem Dei assequentium sine instructione litterarum.

3) Doch zie behalve III 2—4, IV 26—33 b.v. III 1^{1} Ματθαῖος καὶ γραφὴν ἐξήνεγκεν εὐαγγελίου; III 5^{1}: (apostoli) et evangelium conscripserunt; IV 41^{4}: Irenaeus moet „manifestare Paulum vero praedicatorem esse veritatis et omnia consonantia veritatis praeconio docuisse".

theorie, opgesteld om een wapen te hebben in den strijd met de gnostieken. Hij meende werkelijk, dat de apostelen aanvankelijk den Joden niet anders dan κύριος Ἰησοῦς (adv. haer. III 5^3 12^{13}) predikten, doch sinds zij zich tot de heidenen richtten, eene dogmatische onderwijzing voordroegen aan de hand van een drieledig schema, bij den doop in belijdenis en formule kortelijk samengevat (IV 23^2—24 en § 4) [1]. Dat Irenaeus zich daarin niet vergist heeft, bewees inzonderheid R. Seeberg [2]. Constateeren wij het feit, dat *tusschen catechismus en N. T. geen formeel verband* bestond, het vindt zijne verklaring hierin, dat deze catechismus, van geslacht op geslacht overgedragen, teruggaat tot in den tijd, waarin de boeken des Nieuwen Testaments eerst ontstonden. „Die Kirchenautorität und Tradition wird gar nicht in Szene gesetzt" (Harnack 66), d. w. z. beide zijn in de Epideixis latènt aanwezig, niet explicitē. Marcianus gaf aan Irenaeus geen aanleiding bijzonderen nadruk te leggen op de identiteit der kerkleer met der apostelen prediking. Bewaart Irenaeus een stilzwijgen over dit punt, daaruit volgt niet, dat het iets bijkomstigs voor hem was. Wat niet bestreden wordt, behoeft geen verdediging. Het charisma veritatis

1) Vergl. Cypr. ep. $73^{17, 18}$: Alia fuit Iudaeorum sub apostolis ratio, alia est gentilium conditio. Illi in nomine Iesu Christi erant baptizandi secundum Acta $2^{38\,sq.}$. Denique ubi post resurrectionem a Domino apostoli ad gentes mittuntur, in nomine Patris et Filii et Sp. Sc. baptizare gentiles iubentur.

2) D. G. I^2 65ff., 84, 160—182, 204, 299, 306, 311. Vergl. ook A. Seeberg IV 90—100.

3) Vergl. Rendel Harris, Expositor 1907, III 250/1.

certum blijft wel degelijk ondersteld, al had de schrijver geen reden thans die stelling als in adv. haer. III 3 [1]) uit te werken tot het historisch primaat van Rome's presbyters. Evenmin heeft Irenaeus in de Epideixis de redelijkheid der Christelijke religie betoogd; ook dat was thans zijn taak niet.

Toch had de schrijver zich voorgenomen „de goddelijke dingen te *bewijzen*". Heeft hij daartoe van het N. T. gebruik gemaakt? Want in elk geval kende hij een canon des N. T. (§ 3) [2]). Zoowel aan Christus' woorden (c. 87) als aan die van Johannes den Dooper (c. 93), van Paulus (c. 5, 8, 87), van Johannes (c. 43 en 94) hecht hij bijzondere waarde. In adv. haer. beroept hij zich doorloopend op evangelisten en apostelen. Niettemin wezen wij er reeds op, hòe — en trachten te verklaren, dàt — Irenaeus in de Epideixis zich uitsluitend tot het O. T. als „instrumentum" bepaalde (blz. 111 v.v.). Als antignosticus moest hij wel uitgaan van hetgeen beide richtingen erkenden: het apostolisch Christendom. Dus argumenteert hij in zijn vijfdeelig hoofdwerk niet uit het O. T. zonder telkenmale het goed recht daartoe eerst bijzonder te hebben aangetoond; tegenover ketters die op het volle gezag des O. T. afdongen (gnosis) of het bestreden (Marcion), kon het bewijs uit de profeten niet dan terloops

1) Ten onrechte vindt Bardenhewer (I 517) hier het primaat der cathedra Petri uitgesproken.

2) Deeleman (blz. 575) deelt op gezag van Werner mede, dat Irenaeus nimmer een Paulinisch woord als γραφή aanhaalt. Maar met verscheidene plaatsen bewezen Jülicher (Theol. Lit. Ztg. 1890 Sp. 276 f.) en Kunze (III 112ff.), dat Werner zich vergist heeft!

aangewend worden. Evangelisten en apostelen en de Heer zelf moeten beslissen, welk het rechte Christendom is. Dien maatstaf legde Justinus [1]) zoo goed als Irenaeus en Melito, als Tertullianus en Clemens Alexandrinus in hunne polemische geschriften en dogmatische verhandelingen den gnostieken aan. Tegenover hen moest het O. T. van uit het Nieuwe verdedigd worden. [2])

Gansch anders daarentegen stond men tegenover heidenen en neofyten. Ook dan zich te beroepen op het N. T. ware een cirkelredeneering geweest. Niet alleen tegenover pas geloovig geworden Joden — dat spreekt van zelf — maar ook tegenover eerst onlangs toegetreden heidenen beriepen zich de apostelen i. p. v. op Jezus' woorden op die der profeten (blz. 113). Ja, zelfs voor hen, die nog heidenen waren, meende men door een beroep op de O. T.-ische profeten het christelijk geloof aannemelijk te kunnen maken. Het gezag van 't O. T., de autoriteit der profeten zou zelfs op de heidenen indruk maken. Het was immers teboekstelling van hetgeen mechanisch geinspireerde mannen hadden gesproken en gedaan (orakels en typen), zooals zij (de heidenen) zelf er ook hadden gekend en geëerd uit hun midden. [3]) En de allegorese, die bij de uitlegging des O. T. hoogtij vierde, was zij niet geheel e mente adversaria? Door haar stond men sterk en Origenes had met zijn drieërlei schriftzin slechts te systematiseeren, wat in het bewustzijn der gemeente

1) In zijn syntagma adv. Marcionem natuurlijk. Blijkens een frg. van zijn de resurrectione heeft hij zich inderdaad op I Cor. 15 beroepen.

2) Vergl. Kunze III 110f.

3) Vergl. Justinus, Ap. I 30, blz. 111 nt 2 geciteerd.

levendig was. Hier was een aan heidenen en Joden en Christenen gemeenschappelijk terrein. Wilde Irenaeus in Epid. dus e concessis argumenteeren, dan was beroep op 't O. T. de aangewezen weg, gevolgd reeds door Justinus en Melito van Sardes in zijne eclogae ad Onesimum [1]), later nog betreden door Clemens Alexandrinus in zijne trilogie, voorzoover deze bestemd was voor „het heidendom in de kerk" [2]), door Tertullianus in zijne Apologia ad gentes [3]) en Cyprianus' testimoniorum libri III ad Quirinium.

Zoomin als over het naar voren treden van het N. T. in adv. haer. behoeven wij ons dus te verwonderen over het op den achtergrond schuil gaan daarvan in de Epid. Voor Marcianus blijkt (c. 86) de betrouwbaarheid van het getuigenis der apostelen uit de overeenkomst van profetie en vervulling (c. 42ᵇ—85).

Maar hieruit *volgt* ook, dat Irenaeus *O. en N. T. niet op éene lijn* stelde. Inderdaad lezen wij in de Epideixis niet van het N. T. als *γραφαὶ πνευματοφόροι, θεόπνευστοι, ἅγιοι, θεῖοι, κυριακοί;* treffen wij geene vergeestelijking aan van in 't N. T. verhaalde gebeurtenissen; komt de voorstelling niet op, dat allerlei waarschuwingen tegen dwaalleer in den apostòlischen tijd eigenlijk doelden op de ketterijen van Irenàeus' tijd. Geen allegorese en geen

---

1) Zie blz. 174.

2) Kunze III 141—143.

3) Kunze III 425f. Vergl. ook Dionysius van Corinte's γραφῶν θείων ἐξηγήσεις voor bisschop Palmas van Amastris in Pontus (Eus. IV 31⁷).

mechanische inspiratie van de schrijvers der nieuwtestamentische bijbelboeken staat de auteur der Epideixis voor [1]). Roept hij hen eene enkele maal als getuigen op (c. 43, 87, 94), dan geschiedt dat niet om aan hun geschriften een oraculum te ontleenen, doch berust de waardeering van hetgeen zij schreven, op de historische beteekenis hunner personen. Het N. T. is Irenaeus de klassieke oorkonde des Christendoms [2]). Het consequente „Schriftprinzip" der Alexandrijnen [3]) deelde Lyons bisschop nog niet.

Onze conclusie is, dat gelijk in c. 5—42[a] voor de overlevering, zoo in c. 42[b]—97 het N. T. voor het O. T. terugtreedt. Maar voor het eerste ontdekten wij de historische oorzaak en voor het laatste de tactische reden. Al zijn de sporen van den nieuw-testamentischen canon in de Epideixis luttel, zijn bestaan ten tijde van Irenaeus is niettemin zeker. Slechts over de mate van waardeering voor het N. T. kan verschil zijn. En daarover hebben wij nu de Epideixis gehoord.

Indirect heeft de Epideixis nog een belangrijk woord mee te spreken in de geschiedenis van den nieuwtestamentischen canon. Meermalen hadden wij gelegenheid opmerkzaam te maken op de groote overeenkomst tusschen Justinus Martyr en Irenaeus. Niet alleen, dat nu en dan

---

1) Adv. haer. vertoont weliswaar reeds bedenkelijke voorteekenen, Harnack D. G. I^1 276, 442. Maar het accentueeren der inspiratie van de apostelen is toch secundair, Harnack D. G. I^1 283, Seeberg D. G. I^2 294.

2) R. Seeberg a. a. O.: „Niederschlag des Urchristentums".

3) R. Seeberg D. G. I^2 305—307, 394, 409, 518, 522 f., 532.

de laatste van den eerste enkele gedachten overnam, ook heel Irenaeus' optreden herinnert aan dat van Justinus. In zijn apologie en dialoog heeft deze naar de evangeliën alleen als historische kenbronnen verwezen. Wordt de Openbaring van Johannes eenmaal genoemd, het is om in het voorbijgaan te bevestigen, dat de Christenen evenals de Joden chiliasten zijn (dial. 80, 82). Paulus' naam wordt niet vermeld. Maar — dial. 49 ontvalt hem bij het aanhalen van Mt. 17^{13} — geen „Herrenwort"! — een γέγραπται, en Apol. I 67 behooren de evangeliën tot de ἀναγινωσκόμενα. De Openbaring van Johannes heeft voor Justinus zelf, voor den Christen, waarde om hare apostolische afkomst (dial. 81). Paulus' brieven kende de schrijver van de apologie en den dialoog zeer wel; tegenover Marcion en en gnostieken (de resurrectione) beriep hij er zich op [1]. Hetzelfde verschil dus bij Justinus als bij Irenaeus. Evenals Irenaeus had Justinus dus ook een N. T., kende hij een canon des N. T. Zoo had reeds Kunze betoogd [2]. Aan de Epideixis is het thans duidelijk, met hoe weinig recht Justinus' ons overgebleven geschriften werden aangevoerd tegen de b.v. door Zahn gegeven voorstelling omtrent de wording van den canon des N. T. Ook Irenaeus treedt in dit geschrift, speciaal c. 42^{b}—97, geheel als Apologeet op; zijn eenig instrumentum is het O. T. en de weinige citaten uit het N. T. moeten beoordeeld als het éenige

---

1) De opgave Ap. I 67 spreekt alleen van de evangeliën, maar is onvolledig. Zoo is b.v. uit I 13 het gezang der gemeente aan te vullen. Vergl. nog R. Seeberg R. u. G. I 118—122.

2) III 418—427.

γέγραπται van Just. (dial. 49). „Geschichtliche Würdigung der Schrift des Irenaeus" doet Leipoldt deze slotsom trekken: „Man wird künftighin nicht mehr wagen dürfen von dem Christentum Justins des Martyrers zu reden; wir kennen nicht sein Christentum, sondern nur seine Apologetik" [1]). Zoo krijgt Irenaeus gelijk, die ook van den bijbelcanon als van eene apostolische erfenis gewaagde [2]). En wederom rechtvaardigt hem de geschiedenis. De canonvorming gaat terug tot achter de „apostolische vaders" [3]). In Irenaeus' tijd kan men alleen spreken van „dogmatiseering van het begrip N. T." [4]); over den omvang van de reeds lang bestaande verzameling der N. T.-ische geschriften liep het geschil niet. Na afloop van — niet: gedurende [5]) — den gnostischen strijd heeft men dan de geschriften, die niet aan alle eischen van het gedogmatiseerde canonbegrip

---

1) Lit. Zentralblatt 1907, Sp. 330. — Ook Melito bepaalde zich in ad Onesimum, welks voorrede als oudste bewijs voor de aanwezigheid van den *N.* T.-ischen canon geldt, tot het *O.* T. als instrumentum (blz. 174).

2) Zie blz. 126 nt 1.

3) Zahn G. K. I 2; Kunze III 313—320, 361—389, 401—414, 437—440; R. Seeberg D. G. I² 158 ff.

4) R. Seeberg D. G. I² 293 ff., Kunze III 427—430. Vergl. Leipoldt I 191: Zwischen dem Entstehen der Sammlung und der Kanonisation muss man genau unterscheiden.

5) Vergl. de werken, aangehaald blz. 136 nt 3. Hoe kan de canon vastgesteld zijn in Azie: na de Alogi en voór Melito van Sardes, die ± 170 gelijktijdig hun ἀκμή hadden? in Africa: na het martyrium Scilitanum (180) en voór Tertullianus? in Alexandrië: na Clemens en voór Origenes? in Rome: na Irenaeus' eerste verblijf? (Harnack D. G. I¹ 273 A. 2, 275, 288f., 423 A. 2, 429 A. 2).

voldeden, van de ἀναγινωσκόμενα afgezonderd [1]). Maar Irenaeus heeft dit niet meer beleefd.

§ 8. Geloof en leven.

Wàt heeft men nu in de tweede eeuw onderwezen en gepredikt, aangenomen en verdedigd? Eerst vestigen wij de aandacht hierop, dat bij allen nadruk, op de geloofsleer gelegd, allerminst de *levensleer* als minderwaardig werd veronachtzaamd. En verder trachten wij ons een oordeel te vormen over het gehalte en de waarde van het Christendom in Irenaeus' tijd en kring.

Van den aanvang af is het Christendom opgetreden met de prediking van Jezus den Heer en met den eisch der bekeering. Zoodra de apostelen zich tot de heidenen richtten, konden zij daarmee echter niet volstaan. Nu werd de afwending van doode werken tevens bekeering tot den levenden en waarachtigen God. Zoo gaven reeds zij eene dogmatische onderwijzing en brachten eene nieuwe wereld van voorstellingen. Christelijke zedelessen zonder meer kon en kan men den heidenen niet bijbrengen. Anders gezegd: reeds in den eersten tijd was de catechismus niet uitsluitend van ethischen inhoud [2]), waren geloofsleer en levensleer onlosmakelijk saamgeweven.

Maar dat de zedeleer, de levensleer ook later niet

1) Te Rome 205/210 (canon van Muratori); in Africa terzelfder tijd (Test. de pudicitia 10). Vergl. voor Alexandrië Origenes met zijn arbeid voor den canon en den tekst des N. T., voor Antiochië Serapions brief (± 200) bij Eus. VI 12.

2) F. Cohrs P. R. E.[3] X 176; Harnack Mission I[2] 329; Sachsse 46. Men beroept zich gewoonlijk daartoe op Didache 1—6; vergl. daartegen A. Seeberg IV 5—41, 85, 87f., 98f.

ontbroken heeft, bewijst de Epideixis. Nadat de schrijver gezegd heeft, de geheele „waarheid", zij het ook kort en bondig, te zullen uiteénzetten (c. 1), onderscheidt hij in haar de waarheid voor de ziel en die voor het lichaam (c. 2). De eerste blijkt samen te vallen met den κανὼν τῆς πίστεως, de tweede met de ἐντολαὶ τοῦ θεοῦ (c. 3). Erger dan het heidendom is het Christendom der lippen, dat Gods geboden niet houdt (c. 2). De weg ten leven is reiniging van ziel èn lichaam; de belofte der opstanding is gebonden aan geloof èn liefde (c. 41—42[a]) — onderrichtten de apostelen (c. 86—96) en onderricht Irenaeus (c. 98). Dat Irenaeus persoonlijk ethisch voelde, bewijzen de § 6 ontwikkelde gedachten, voor welke trouwens adv. haer. menige parallel biedt. Tusschen de joodsche en christelijke vroomheid maakte hij groot onderscheid. In de dwaalleeraars bestreed hij met kracht en klem hunne verslapte levensopvattingen. Was dit in de Epideixis niet op zijne plaats, in adv. haer. des te meer [1]). Doch ook tot den κανὼν τῆς ἀληθείας, dien men in de gemèente onderwees en predikte, verdedigde en handhaafde, behoorde de conversationis dispositio. De catechizatio gentium leerde, behalve van den Deus Pater en den adventus

---

1) Op de gnostieken had Irenaeus aan te merken, dat zij εἰδωλόθυτα gebruikten en in het algemeen te libertinistisch waren. Daarbij kwam, dat zij in tijden van vervolging afval en verloochening goedkeurden en aanbevalen i. p. v. den martelmoed te eischen „nisi, si unus aut duo aliquando per omne tempus cum martyribus nostris, quasi (!) et ipse misericordiam consecutus, ductus est, velut adiectio quaedam donata eis (IV 33[9]). — 't Aanstootelijke van dit quasi heeft Kunze III 461 tevergeefs trachten weg te nemen. Althans de Marcioniten onttrokken zich niet aan het martyrium (Eus. IV 23[46] V 19[21] VII 12[3]; de mart. Palest. 10[3]).

Filii Dei, dat moechari, fornicari, furari, fraudare operationes malae et damnosae waren (IV 23^{2}—24). Na het geloof in Vader, Zoon en Geest komt het praecipuum dilectionis munus (IV 33^{8}). De firma ab apostolis traditio videre donat unam et eandum fidem et eadem praecepta (V 20^{1}) [1]). Stelden wij § 4, dat κ. τ. πίστεως en κ. τ. ἀληθείας ident zijn, inzoover beide de doopleer zijn, de ἀληθεία of κ. τ. ἀ. is het ruimere begrip, dat de πίστις of κ. τ. π. met de ἐντολαί of praecepta insluit. Nu Irenaeus in de Epid. van de conversationis dispositio afzag, liet hij ook den term κ. τ. ἀ. vallen en sprak van κ. τ. π.

Niettemin, al had hij zich voorgenomen hierover thans niet uit te weiden, wat wij er dan zoo terloops van mogen vernemen, behoort tot de schoonste... en belangrijkste gedeelten van ons tractaat. In welken vorm toch de christelijke zedeleer onderwezen werd, was tot nog toe uit gebrek aan gegevens ten eenenmale onmogelijk vast te stellen. Oorspronkelijk heeft men — naar het schijnt — van den Joodschen proselytencatechismus de „twee wegen" overgenomen, waarin een register van zonden en éen van deugden en een z.g. huistafel voorkwamen. De decaloog was vervangen door de catena aurea en deze werd door de christenen verbonden met Mt. 22^{37-40}, zie b.v. Didache 1. Behalve het verbod van εἰδωλόθυτα waren er geen algemeengeldende spijswetten [2]). Of het zoo overal was en

1) Gelijk de redditio symboli aan het dogmatisch, beantwoordde de abrenunciatio van ouds aan het ethisch gedeelte van den catechismus, Kunze III 443—464.

2) A. Seeberg I 1—44, II 97—129, III. In Lyon gold ook het bloedverbod (Eus. V 2^{26} = Iren. frg. gr. 13).

hoelang het geduurd heeft, weten wij niet; in elk geval blijkt uit de Epideixis, dat de ethische stof toen ondergebracht was in het drieledig schema der geloofsleer. Was men toegekomen aan de roeping der heidenen, zoo werden deze vermaand tot bekeering van hunne met den afgodendienst samenhangende zonden en werd hun door de gave des H. G. de mogelijkheid gegeven tot het nieuwe leven van een in de liefde werkzaam geloof. Aan eene uiteenzetting van dit leven des geloovigen is ongeveer heel het gedeelte, dat handelt over den H. G., gewijd [1]). Op gelijke wijze als adv. haer. IV 23^{2}—24 de conversationis dispositio de plaats van den H. G. inneemt, nadat over God en den Zoon van God is gecatechizeerd. Na kennis te hebben genomen van Epid. 41—42^{a} en 86—97 behoeven wij ons daarover niet te verwonderen.

Opmerkelijk is voorts, dat Irenaeus alle zedelijk leven heeft geconcentreerd op (Mt. 22^{37-40}) de liefde tot God en den naaste. Niet Augustinus dus, maar Irenaeus is — zoover wij thans weten — de eerste, die onder aanhaling van Jes. 10^{23} in dit tweeledig voorschrift het b r e v i a r i u m der praecepta legis heeft gezien (c. 87, 96). De Mozaische wet bestaat voor den Christen niet meer (c. 87); in het woord van Christus, den Heer der wet (c. 96), heeft hij hare vervulling (c. 89) [2]). Doch niet alzoo, of de geloovige toch nog eene uitwendige wet van noode had, alsof hem nog moest bevolen worden „dit zult ge

1) Reeds von Zerschwitz II 1, 181—188 dacht zich het onderricht in de christelijke zedeleer als „zu allen Orten eingestreuten Paränesen".

2) Vergl. in adv. haer. IV 13, 16^{4}: extensio, plenitudo, dilatio legis — geen dissolutio legis.

doen" en verboden „dat moogt ge niet doen". De liefde is spontane vrucht des geloofs. Met dieperen zin herhaalt de schrijver dus: wij behoeven geen tuchtmeester (c. 96). En dan gaat hij dat exemplificeeren — allereerst aan den d e c a l o o g. Daaraan ook dacht hij dus voornamelijk, toen hij c. 87 en 89 en $96^{\text{init.}}$ sprak van de voor ons niet meer geldende, d. i. opgeheven, wetten. Zonder dat men Irenaeus van antinomianisme zal verdenken, wil hij ons zeggen: de decaloog van het Mozaisme heeft geen plaats in den catechismus der Christenheid. Ook de wet der tien geboden draagt het voorbijgaand karakter der oude bedeeling. Mt. 22^{37-40} is dan ook niet de hoofdsom van den decaloog alleen [1]), maar van àl wat God van den mensch eischt, van àl wat wet is. Inderdaad heeft de Christelijke Kerk tot aan de late middeleeuwen den decaloog buitengesloten [2]). Zoo bleef Irenaeus er ook voor bewaard, het Sabbathsgebod op den Zondag toepasselijk te verklaren, en verwierp hij alle uiterlijke devotie: geen christelijke tempel dan het menschelijk lichaam, waarin de Heilige Geest woning heeft gemaakt [3]), geen offer dan de gebeden der reinen van harte tot den Alomtegenwoordige (c. 96).

---

1) Irenaeus verdeelde dien dan ook niet in 4 geboden ten opzichte van de verhouding tot God, en 6 tot den naaste, doch in 5 geboden der pietas en 5 der probitas (adv. haer. II 24^4): unaquaeque tabula praecepta habebat quinque.

2) Nog Sachsse 48—50, 348 meende het tegendeel. Maar von Zezschwitz II 1^1, 157—265 is niet weerlegd. In Alexandrië werden ± 300 de mandata van Hermas gebruikt voor degenen, *οἷς μάλιστα δεῖ στοιχειώσεως εἰσαγωγικῆς*.

3) Rome en Carthago, Alexandrië en Edessa hadden ± 200 reeds kerkgebouwen, P. R. E.^{3} X 776 f. en Harnack, Mission II^2 68, 118.

„Hierarchisches und Zeremonielles fehlt ganz. Alles liegt in der Sphäre des Geistes, der Wahrheit, der Gesinnung, der sittlichen Tat" (Harnack S. 66).

Alles? Gelijk wij (§ 6) reeds opmerkten, heeft Irenaeus in de Epideixis niet willen filosofeeren, doch eenvoudig geloofswaarheden uitspreken. In plaats van een scherp omlijnd Godsbegrip volgt een overzicht van de leidingen Gods in schepping en geschiedenis. Niet eéne eigenschap wordt bijzonder op den voorgrond gesteld noch wordt in den breede beredeneerd, hoe God de oorzaak van alles is, zijne vrijmacht de mogelijkheid van alles, zijne liefde de reden van alles.

Ook over den mensch lezen wij geen diepe gedachten. Het blijft bij een uitvoerig verhaal van de paradijsgeschiedenis. De z.g. theodicee van adv. haer IV 38, 39 (III 20[2]), gesteld in den toon, die klinkt in het latere „felix culpa!" van Augustinus, ontbreekt hier.

Van het Avondmaal wordt niet gerept, hoewel de schrijver blijkens adv. haer IV 17, 18 e. a. pl. daaromtrent toch zeer wel eene eigene meening had.

Eindelijk zou niemand uit ons tractaat kunnen opmaken, dat Irenaeus het millennium zoo krachtig vóór stond als hij het elders verdedigd heeft.

Wie Irenaeus ernstig neemt, wanneer deze van zijn kerygma als eene apostolische erfenis spreekt, verwondert zich daarover niet. De apostelen en die na de twaalve uitgegaan zijn, verkondigden geen filosofoumena, doch eene geestelijke waarheid in historisch kleed. Het O. T., dat verhaalde van Gods leidingen met zijn menschen-

kinderen, was onmisbaar om begrepen te worden, wanneer men van Christus zou gaan spreken [1]). Zoodanig onderricht had Irenaeus zelf ontvangen en heeft hij nu weer overgegeven aan Marcianus. Hij wist geloof en theologie zeer wel te onderscheiden [2]). Hetgeen wij na lezing van adv. haer. in de Epideixis missen, zijn juist theologische kwesties, die in den κανὼν τῆς ἀληθείας (πίστεως) niet ter sprake werden gebracht. Aan hen die „beter praten konden" en meer begrip hadden, was het overgelaten te verklaren Gods μακροθυμία bij den val der engelen en bij de παρακοή der menschen; te verklaren, waarom Hij allen onder ongehoorzaamheid heeft besloten, ten einde allen barmhartig te zijn; διὰ τί ἐπ' ἐσχάτων τῶν καιρῶν ἡ παρουσία τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ; τίς ἑκάστης τῶν διαθηκῶν ὁ χαρακτήρ; zij mochten περὶ τοῦ τέλους καὶ τῶν μελλόντων ἀναπτύσσειν en over het hoe der ἀφθαρσία διαγγέλλειν (adv. haer. I 10[3]). Doch de cathechismus liet dit alles rusten.

Maar — heeft men gezegd — de Epideixis laat nòg iets rusten en dat pleit niet voor de „apostoliciteit" van des schrijvers Christendom, nml. den Christus der evangeliën. Nu waren voor c. 53—85 de punten, die in behandeling moesten komen, aangewezen. En in c. 31—40 zou hij immers weergeven wat hem zelven eens overgeleverd was. De verantwoordelijkheid blijft dus niet op hèm rusten. Heeft een zijner tijdgenooten, hebben C. A. VII 39 of heeft Augustinus (de rud. cat.) meer aandacht gevraagd voor den „historischen Jezus"? Dat „Irenaeus dus

1) Vergl. Harnack, Mission I[2] 234 ff.

2) Vergl. Zahn P. R. E.[3] IX 410, Marcellus von Ancyra 235 f., 245 — en ook Werner 79 f., 110 f., 215! Harnack D. G. I[1] 426, 436.

toch niet erg thuis was in het N. T.", kan men moeilijk volhouden [1]). Bij nader inzien is Irenaeus juist meer bijbelsch dan zijn tijdgenooten. Wie anders heeft zooveel gehecht aan de echte volle menschheid des Heeren Jezus? Wie anders heeft met zoo grooten nadruk gewezen op Diens heilig menschelijk leven, op zijn gehoorzaamheid tot in den dood? En daarbij bleef hij in den lijn van Joh. 1: „In den beginne was het Woord," en verwierp de onderscheiding van een λόγος ἐνδιάθετος vóor den λόγος προφορικός, die Justinus vóor hem en Tertullianus nà hem aangaande den Zoon de uitspraak in den mond legde: ἦν ὅτε οὐκ ἦν. Irenaeus staat niet achter bij anderen, maar gaat boven hen uit [2]).

Weliswaar volgt daaruit ook, dat Irenaeus toch meer deed dan precies hetzelfde schema met dezelfde daarin verwerkte stof handhaven, gelijk het hem toegekomen was. Een dieper indenken der geloofswaarheid vond gelegenheid, iets, aan eigen denkwereld ontleend, in het onderricht op te nemen. Zoo staat het met Epid. 31—40. En veranderden de C. A. VII 39 en Augustinus (de rud. cat.) niet, ook formeel in hetgeen Ep. 5—30 is verwerkt (blz. 159 v.)? Indien de geest maar in apostolische rich-

1) Deeleman (blz. 576) spreekt van „een nieuwe fout", nu behalve eén hs. ook de arm. vert. op adv. haer. IV 7^1 het Magnificat aan Elisabeth i. p. v. aan Maria toekent. De meest bijbelvaste kan zich wel eens vergissen. Niet alleen de overige getuigen op IV 7^1, maar ook àlle getuigen op III 10^2 noemen Maria. Overigens vinden de hss. a, b, l der itala met hun Elisabeth tot op heden krachtige verdedigers.

2) Harnack D. G. I^1 464, Gr.[4] 118: „Die kirchliche Christologie steht heute noch bei ihm".

ting was, bleef het een „apostolisch" kerygma. En afgezien van de vraag of Irenaeus inderdaad daarin al of niet te kort geschoten is, hij bedoelde althans niet anders dan de apostolische waarheid te leeren: „Johanneische schering met Paulinischen inslag" [1]). Zoo moeten wij de Epid. 31—40 ontwikkelde gedachten beoordeelen. Zij waren hem het hart van den godsdienst, brachten eenheid in zijne godsdienstige voorstellingen [2]). Zij hebben doorgewerkt in de orthodoxie der volgende eeuwen. Opgenomen door Methodius van Olympus in de derde en door Marcellus van Ancyra en Athanasius in de vierde eeuw, leiden zij van 't N. T. naar 't Nicenum [3]): Irenaeus' dogmenhistorische beteekenis ligt in het verbinden van „die Heilsidee der Antike" met de πίστις παραδοθεῖση tot de *fysische soteriologie.*

Deze heeft hem behoed voor het moralisme der apologeten en geeft aan het geheel eene sterk-bijbelsche kleur. Maar in één ding bleef de schrijver der Epideixis zoo toch in gebreke: de innerlijk-geestelijke aard, het religieus-ethisch karakter van het heil komt niet tot zijn recht. Wat is er bij den Lyonschen bisschop te lezen van de s c h u l d der zonde, van de v e r z o e n i n g in de vergeving? [4]) Enkele uitspraken toch over Christus als den Verlosser, die leed „om uwentwille" (c. 70), bedoelen als vrucht van

1) Vergl. R. Seeberg D. G. I[2] 290, 324, 326, 350.

2) Ook Harnack (D. G. I[1] 426, 428 f., Gr.[4] 111) oordeelt, dat Irenaeus deze voorheeft b.v. boven Tertullianus.

3) Loofs, Leitfaden[3], Holl. vert. blz. 139, 142 en Zahn, Marc. v. Ancyra.

4) Voor adv. haer. zie Werner 140—144.

het lijden voor te stellen de langs dien weg verkregen ἀφθαρσία. De zonde is hem menschelijke tekortkoming, die licht door de vingers is te zien. Maar is zij eenmaal vergeven, heeft de mensch zich eenmaal bekeerd, heeft men zich eens gesteld onder den als heilig erkenden wille Gods — wee, die dan den zegen verbeurt. „God is streng rechtvaardig en laat zich alleen door een rechtschapene bewegen" (c. 60) [1].

Niettemin, al wordt hier het volle geestelijk gehalte lang niet bereikt, de nieuwtestamentische stempel staat duidelijk leesbaar op Irenaeus' geschriften gedrukt. En inzonderheid zijne Christologie zet de door Paulus en Johannes getrokken lijnen voort. Daarom, gelijk zij eens voor meer-dan-éene eeuw vruchtbaar geweest is, kan zij het nog wezen voor wie met hem belijden: „Zijn menschelijk leven is ons heil" (c. 97) [2].

---

1) Voor de vraag, of Irenaeus de „tweede boete" toeliet (H. Koch, Z. N. T. W. '08, S. 35—47) is uit de Epideixis niets te winnen.

2) Vergl. F. Loofs P. R. E.[3] IV 55: An jene kleinasiatischen Traditionen, entstammt dem Verständniss des paulinisch-johanneischen Evangeliums, sollte die moderne Christologie Anknüpfung suchen.

LIJST VAN BIJBELPLAATSEN [1]).

[1]) De haakjes onderscheiden zinspelingen van bepaalde citaten.

Galaten	(3^{6-8})	(c. 93.)
	(3^{25})	(c. 96.)
	(4^{6})	(c. 5.)
Efezen	(1^{10})	(c. 30.)
	4^{6}	c. 5.
Filipp.	(2^{8})	(c. 34.)
	(2^{15})	(c. 35.)
Coloss.	(1^{17})	(c. 34.)
	(1^{18})	(c. 38v.)
I Tim.	(1^{9})	(c. 35.)
I Tim.	(6^{14})	(c. 1.)
II Tim.	(1^{10})	(c. 6.)
Titus	(2^{8})	(c. 1.)
II = III Joh.	(1)	(c. 72.)
Hermas	(Gebod 1)	(c. 4.)
Henoch	(8)	(c. 18.)
Hebreën	(12^{23})	(c. 94.)

ADDENDA ET CORRIGENDA.

Blz. 17 nt 1 r. 6 i. p. v. inenarabilis *te lezen:* inenarrabilis.
„ 19 r. 6 ontbreekt eene verwijzing naar adv. haer. V 3^{2}.
„ 22 nt 3 r. 1 i. p. v. II 29^{3} *te lezen:* II 20^{3}.
„ 25 r. 1 v. o. i. p. v. Kananeërs *te lezen:* Kananiten.
„ 30 moet Gen. 15^{6} en blz. 38 Gen. $2^{9,17}$ 3^{5} cursief staan.
„ 31 r. 8 en elders i. p. v. ze (we, ge) *te lezen:* zij (wij, gij).
„ 35 nt 2 r. 2 na IV 14^{1} *in te vullen:* V 1^{1}.
„ 46 r. 12 i. p. v. XLII *lees:* XLII^{b}.
„ 61 nt 1 vóor III 5^{3} *in te voegen:* c. 88.
„ 67 moet (H. c. 66) eéne regel lager gesteld worden.
„ 94 nt 3 i. p. v. 27^{1}—32^{1} *te lezen:* 27^{1} 28^{1} 30^{1} 31^{1}.
„ 112 nt 3 i. p. v. *κατηχέσθαι* *te lezen:* *κατηχεῖσθαι*.
„ 123 r. 12 i. p. v. בְּנֹה *te lezen:* בְּנוֹ.
„ 149 r. 11 i. p. v. stadie *te lezen:* stadium.
„ 152 r. 13 i. p. v. moet *lees:* moeten.
„ 154 r. 8 na behoort *in te voegen:* (IV 33^{7}).

333379

Irenaeus

Irenaeus' geschrift "Ten bewijze der apostolische prediking"

Irenaeus

Irenaeus' geschrift „Ten bewijze der apostolische prediking" 333379